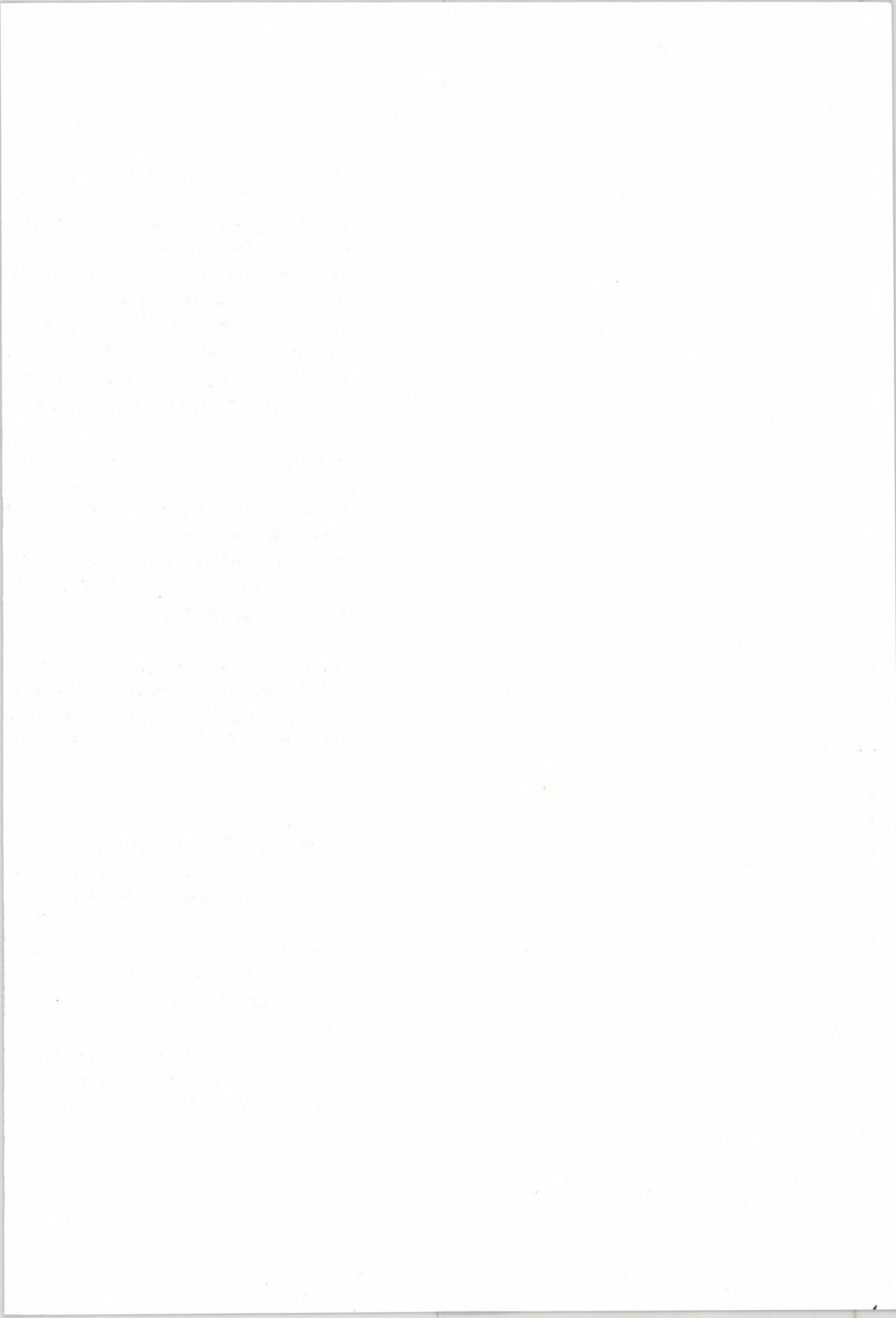


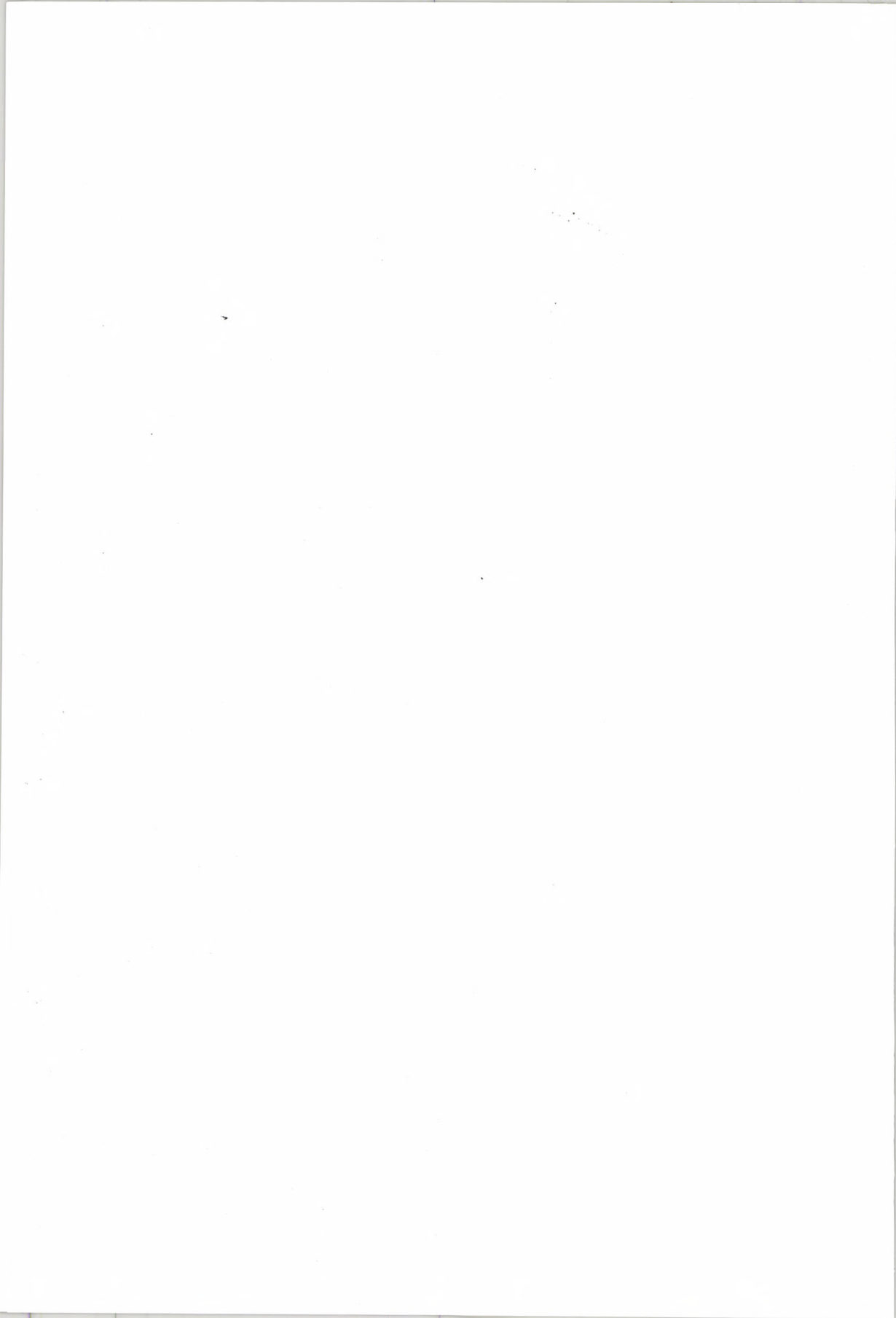
ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LII.

**TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

VIII.

DE
DEBRECEN
2000





ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

VIII.

A Debreceni Egyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

Takács Péter

DE Debrecen 2000.

ISSN szám: 1217-4602

Történeti tanulmányok

ISSN szám: 0418-4556

Acta Univ. Debr.
Ser. Historica

Felelős kiadó: dr. Fésűs László

Technikai szerkesztés: VTB Bt. Nyíregyháza

Készült a Debreceni Egyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 400 példányban
Terjedelme: 15,81 A/5 ív

Tartalom

Barta Róbert - Püski Levente	
Az alispáni kar társadalmi összetétele az 1920-as években	5
Takács Tibor	
Változások a főispáni kar személyi állományában a két világháború között	15
Kiss László	
A szlovák-magyar viszony megítélése a szlovák történetírásban	33
Lévai Csaba	
Az amerikai történetírás úgynevezett "konszenzus iskolája" az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréről	53
Timár Lajos	
A Viktoriánus kori adóügyi iratok gazdaság- és társadalomtörténeti forrásértéke	79
Lévai Béla	
Államban élt-e a keleti szláv antok törzsszövetsége?	91
Bodnár Erzsébet	
Küzdelem a cári trónért	
Palotaforradalmak Oroszországban 1725 és 1825 között	103
M. Antalóczy Ildikó	
Az ember élete és testi épsége elleni bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén	119
Holli József	
Dessewffy Sámuel gazdálkodása a nyírteleki és ófehértói birtokain	143
Szabó Gyula	
A debreceni szabadkőművesség a dualizmus korában	167
Szabó István	
Nagyszöllős	
rádióelőadás, 1938.	183

Contents

Róbert Barta - Levente Püski	
The social composition of the „alispán” group in Hungary in 1920's	5
Tibor Takács	
Changes in the Staff of Lord-Lieutenants Between the Two World Wars	15
László Kiss	
Judgement of the relations between the Slovaks and the Hungarians in (the) Slovak historical writings	33
Csaba Lévai	
The „Consensus School” of American Historiography on the Ideological BackGround of the American Revolution	53
Lajos Timár	
The reliability of the income tax records in the Victorian period	79
Béla Lévai	
Did the tribal federation of eastern Slavic Antae live in a state?	91
Erzsébet Bodnár	
Struggle for the throne of the tsar Palace revolutions in Russia between 1725 and 1825	103
Ildikó M. Antalóczy	
Offences against life and security in Debrecen in the Mid-1700s	119
József Holli	
Economic status of Sámuel Dessewffy in Nyírtelek and Ófehértó	143
Gyula Szabó	
Freemasonry in Debrecen in the age of the Dual Monarchy	167
Vilmos Erős on István Szabó's	
Nagyszőlős (Radio talk from 1938)	183

Barta Róbert - Püski Levente**Az alispáni kar társadalmi összetétele az 1920-as években¹**

A két világháború közötti Magyarországon a közigazgatási feladatok a helyi önkormányzatok /törvényhatóságok/ és a területi állami szervek között oszlottak meg. Az önkormányzatok legfontosabb és legmagasabb szintű szerveződéseit a vármegyék alkották, melyek élén a kormány által kinevezett főispánok álltak. A főispánok rendkívül széles, elsősorban ellenőrzési és felügyeleti jogkörrel rendelkeztek. Továbbá a mindenkori kormányzat érdekeinek és kívánságainak képviselésével szorosan vett /párt/politikai tevékenységet is folytattak.² A történeti szakirodalomban kevesebb figyelmet kapott viszont az a tény, hogy a valóban jelentős „túlhatalommal” rendelkező főispánok mellett az alispánok szintén a helyi közélet fontos szereplőinek számítottak. A vármegye belső ügyeire vonatkozó döntések alapvetően a helyi választott szervek, mindenekelőtt a törvényhatósági bizottság kezében voltak. Ezen döntések végrehajtásának módja pedig elsősorban az alispánon múlt. Az alispánt a törvényhatósági bizottság választotta meg és a vármegyének, mint autonóm testületnek az első számú tisztviselője volt. Vezette a megyei közigazgatást, végrehajtotta a törvényhatósági bizottság, 1929 után a kisgyűlés, a főispán és a kormány rendeleteit. A főispán intézkedései ellen a belügyminisztériumhoz fordulhatott, előbbi távolléte esetén pedig elnökölt a törvényhatósági bizottságban. Az alispán központi vármegyei tisztviselőként az általános közigazgatás vezetője volt. Az általa működtetett apparátusnak általában tíz-tizenkét szintje volt, az ott dolgozók döntően a vármegyei közigazgatás szakirányú feladataival foglalkoztak (főjegyző, másodfőjegyzők, aljegyzők, tiszti főügyész, tiszti ügyész, fő-és allevéltáros, tiszti főorvos, vármegyei irodafőtiszt, irodatiszt és irodasegédtiszt).³

A mondottakból következően az alispáni kar társadalmi összetételének vizsgálata révén pontosabb, árnyaltabb ismeretekkel rendelkezhetünk a vármegyének, mint legmagasabb szintű helyi autonómiának a működésére nézve. Tanulmányunk a következő kérdésekre kíván választ kapni. Hogyan kerülhet valaki alispáni pozícióba, mennyire gyakoriak a személycserék és azok milyen fontosabb eseményekhez köthetők.

Milyen előképzettség, társadalmi háttér volt szükséges ahhoz, hogy valakit alispánná válasszanak.

Kutatásainkat a Horthy-korszak első felére, az 1920-as évekre koncentráltuk, amikor - összeomlás, területvesztés és forradalmak után - az állami-politikai élet újjászerveződött. Azokat a személyeket vettük figyelembe, akik 1919 augusztusa után kerültek hosszabb-rövidebb időre a vármegye élére. Az időhatár 1930-nál történő lezárását az indokolta, hogy 1929 végén, a megyei törvényhatósági választások után mindenhol sor került az alispánok újraválasztására is. Ez a választás - elvileg - egy olyan szűrőt jelentett, melyet nem lehetett figyelmen kívül hagyni. 1923/24-ben - az 1923: XXXI. tc. alapján - egyes, ún. csonka-vármegyéket közigazgatásilag egyesítettek. Ilyen esetekben amíg a vármegyék önállóak voltak, alispánjaik külön-külön szerepeltek a névsorban. Az egyesítéssel azonban természetesen lecsökkent az alispánok száma is.

Korlátozó tényezőt jelentett, hogy az alispánok személye - kivéve ha az illető utóbb más fontos politikai tisztségeket is betöltött - általában nem állt a közérdeklődés homlokterében. Ennek megfelelően az általunk felhasznált források - életrajzi lexikonok, almanachok - igen szűkszavúan bántak velük, már ha egyáltalán említették nevüket. A hiányt részben pótolták a különböző, szép számban megjelent vármegye monográfiák. Ezek azonban csak a 20-as évek végétől jelentek meg a könyvpiacra és azokra az alispánokra, akiknek hivatali ideje a 20-as évek elejére esett, ők sem sok figyelmet fordítottak.⁴

1919 és 1930 között az általunk vizsgált 32, ill. 25 vármegyének - hetet közigazgatásilag egyesítettek⁵ - összesen 40 alispánja volt, és közülük 32 személyről álltak rendelkezésünkre valamilyen szintű adatok. Ez a 80 %-os arány már lehetőséget nyújt bizonyos következtetések levonására és általánosításokra. Munkánkban elsősorban azokat a vizsgálati elemeket vettük figyelembe - korösszetétel, származás, iskolázottság, hivatali előélet - melyek az alispáni pozíció megítélése szempontjától fontosak. Három tényezőt - nemek, nemzetiség és vallás szerinti megoszlás - figyelmen kívül hagytunk. Az alispánok ugyanis kivétel nélkül férfiak voltak, magyarnak vallották magukat⁶, és megválasztásukban vallásuk önmagában nem játszott fontos szerepet. Utóbbi azt jelentette, hogy az alispánok vallása általában vármegyéjük többségi felekezetéhez igazodott.

Ahhoz, hogy egy alispán munkáját megfelelően el tudja látni - az általános vezetői képességeken túl mindenekelőtt vármegyéjét - annak kulturális, oktatási, gazdasági, pénzügyi, szociális stb. viszonyait - kell alaposan ismernie. Ennek alapján a jórészt értelmiségieket, politikusokat, gazdasági vezetőket és földbirtokosokat magába foglaló helyi elitcsoportok számos tagja, tehát elvileg egy meglehetősen széles kör jöhet szóba a tisztség betöltésénél. A tényleges helyzet azonban azt mutatja, hogy az alispáni kar utánpótlását szinte kizárólag a vármegye hivatalnokrétege biztosította. Az a 32 személy,

akikről információink vannak, mielőtt alispánná választották volna, nyolc főszolgabíró, nyolc aljegyző, kettő vármegyei másodfőjegyző és huszonegy vármegyei főjegyző volt. A 32 személy között még véletlenül sem akadt olyan, aki ne járta volna végig a tisztviselői ranglétrát, méghozzá úgy, hogy túlnyomó részük rögtön iskolai befejezése után megyei szolgálatba állt. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Alexander Imre tipikusnak mondható karrierje a következő képet mutatja: 1907-ben még közigazgatási gyakornok, 1908-ban kunhegyesi szolgabíró, 1910-ben vármegyei aljegyző, 1913-ban tiszteletbeli főszolgabíró, 1916-ban pedig második főjegyző, majd 1919 őszén alispán. Bónis Aladár 1901-ben a szekszárdi királyi törvényszék joggyakornoka-ként kezdte pályafutását, majd a következő évben a Borsod vármegyei Edelényben és Mezőcsáton lett szolgabíró. Másod- és elsőosztályú vármegyei aljegyzőség után 1911-ben az edelényi járás főszolgabírájává nevezték ki, majd 1928-tól Borsod-Gömör-Kishont vármegye alispánjaként tevékenykedett. De példaként említhetjük a vizsgált korszakban megszakítás nélkül Szabolcs-Ung alispánjaként működő Mikecz Istvánt is, aki 1896-tól a vármegyei közigazgatási ranglétra szinte minden szintjét végigjárta (1896-közigazgatási gyakornok, 1898-szolgabíró, 1906-első osztályú aljegyző, 1913-főjegyző, 1919-alispán). Az alispáni poszt elnyerésénél tehát meghatározó tényezőnek bizonyult, hogy az illető jól ismerje a bürokrácia mechanizmusát, gyakorlati működését, rajta keresztül a vármegyei erőviszonyokat, a benne dolgozó emberek egy részével pedig személyes kapcsolata legyen.

A tisztviselői előélettel szoros összefüggést mutatnak az iskolázottsági mutatók. A kép egészében véve meglehetősen egyhangú: bár nem volt előírás és elvileg valaki érettségivel is alispán lehetett, az összes személy - kivétel nélkül - rendelkezett valamilyen felsőfokú jogi végzettséggel. Ez többnyire egyetemet ill. nyolc személy esetében jogakadémiát jelentett. Igaz meg is elégedtek ennyivel, vagy anyagi lehetőségeikből nem futotta többre. Jogi, vagy államtudományi doktorátussal hatan rendelkeztek /19%/, a jogon kívül más szakokra nem jártak, és külföldi iskolákban sem bővítették ismereteiket, mint ahogyan az az arisztokrata körökben bevett gyakorlatnak számított.

Amint azt sejteni lehet, az alispánok korösszetételében sem tapasztalhatunk szélsőséges ingadozásokat. A 32 főből a legfiatalabb 36 évesen, a legidősebb 57 évesen lett alispán. Statisztikai bontásban a helyzet a következő:

Életkor az alispánná választás évében:

- | | |
|-----------------------|-------|
| 1. 40 év vagy alatta: | 7 fő |
| 2. 41-50 év között: | 16 fő |
| 3. 51-57 év között: | 8 fő |

Az a tény, hogy bármilyen gyors karrier esetén is a hivatali ranglétra bizonyos állomásait végig kellett járni, megakadályozta, hogy valaki túl fiatalon legyen alispán. A tisztséggel járó feladatok és különféle kötelezettségek viszont - úgy tűnik - „egész embert” kívántak. Ez lehet a magyarázata, hogy 60 éves, vagy azon felüli személyeket

- mintegy tíz éves hivatali idővel számolva - már egyáltalán nem választottak meg. A kart lényegében a negyvenes-ötvenes éveiben járó, az 1870-1880-as években született korosztály uralta. Talán az egyetlen kivétel az 1868-ban Hajdúnánáson született Pákozdy Sándor volt, aki viszont már 1914-ben Hajdú vármegye alispánja lett.⁷

Nem minden jegyzőből és szolgabíróból lett azonban alispán. Ahhoz, hogy valaki idáig eljusson, először - kezdő fiataemberként - állást kellett kapnia, ami távolról sem volt könnyű feladat. Utána pedig viszonylag gyors ütemben végig kellett járni a létrafokokat, eljutva a főszolgabírósáig, vagy - ami fontosabb - a főjegyzőségig. Tarnay Ivor 1895-ben lépett Csanád vármegye szolgálatába. Egyelőre közigazgatási gyakornokként, ám mindössze két évvel később, 1897-ben már vármegyei aljegyző volt, újabb tíz év elteltével pedig a főjegyzői állásra választották meg, ahonnan 1922-ben került az alispáni székbe. Fráter László Biharban lényegében hasonló ütemű pályát futott be: 1908 - közigazgatási gyakornok, 1911 - árvaszéki fogalmazó, 1912 - vármegyei aljegyző, 1918 - járási főszolgabíró, 1926 - alispán. Noha Skultéthy Miklós Győr-Sopron-Moson vármegyében aljegyző, szolgabíró és főszolgabíró is volt, mégis 1916-tól tíz évet kellett várnia, amíg a magyaróvári járás főszolgabírói tisztségéből vármegyei főjegyzővé emelkedett. Ezután viszonylag gyorsan elnyerte az alispáni tiszteletet (1930-ban). Joggal valószínűsíthető, hogy a viszonylag gyors és egyenes ívű karriereket személyes és rokon kapcsolatok egyengették. Erre utal, hogy a vizsgált személyek egész életpályája csak ritkán és esetlegesen lépett át megyehatárokat. Születés, alsó és középfokú iskolák, a hivatalnoki állások mind egyazon vármegye keretében mozogtak. Egyáltalán nem volt jellemző, hogy olyan valakit választottak alispánnak, aki nem a megyében született, vagy hivatali „előképzettségét” nem ott szerezte meg. Tanulságos példa ebből a szempontból Éry Márton esete. A tolnai születésű Éry 1892-ben kezdte karrierjét közigazgatási gyakornokként, természetesen Tolnában. Rövidesen elment Erdélybe: Maros-Torda egyik aljegyzője lett. Ám ezt az állását csak ugródeszkanak szánta, mert már 1895-ben visszatért szülőföldjére megyei árvaszéki jegyzőnek, s pályája ettől kezdve már a szokásos képet - vármegyei főjegyző, alispán - mutatja. Kivételt jelent a már említett erdélyi szász Streicher Andor, aki erdélyi gyökerei ellenére Szatmár vármegyei közigazgatási pályát futott be. Ebben nyilvánvalóan nagy szerepet játszott az, hogy 1919 őszén Szatmárnémetiben ő volt az ellenforradalmi szervezkedés egyik vezéralakja, és birtokai is a környéken voltak. A mondottakból következik, hogy az alispáni székbe jutást a stabil helyi családi háttér, a széles és befolyásos rokonság, a jó személyi kapcsolatok minden bizonnyal jelentős mértékben befolyásolták. Ennek a jórészt informális kapcsolatrendszernek a feltárására azonban a lexikonok és más publikus életrajzgyűjtemények nem alkalmasak.⁸

Az alispáni karnak ez a rendkívül sajátos és viszonylag nagyfokú zártsága több tényezővel magyarázható.

1. Gondolni lehet mindenekelőtt a hagyományok esetleges továbbélésére. A több évszázados nemesi tradíciókra, melynek alapján az alispáni poszt elnyeréséhez a megyei közigazgatás egyéb szintjein kellett bizonyítani.

2. Az alispánok megválasztásuk után sokféle területen tevékenykedtek. Részben bizonyos reprezentatív feladatokat kellett ellátniuk. Vezető szerep, vagy elnöki poszt különböző jótékonsági, kulturális, vagy egyéb társadalmi egyesületekben. A már említett Tarnay Ivor Csanád-Arad-Torontál megyében elnöke volt többek között a Megyei Történeti és Régészeti Társulatnak, a Magyar Vöröskereszt Egylet és a Stefánia Szövetség makói fiókjának és a Színpartoló Egyesületnek. Rangjuk és tevékenységük elismeréseképp megyéjük számos községe választotta meg díszpolgárának őket. Esetenként előfordult, hogy egyes társadalmi mozgalmakban valóban aktív szerepet játszottak, mint például Fráter László Biharban a helyi leventemozgalom szervezésében. Bónis Aladár Borsod-Gömör-Kishont vármegye alispánjaként nemcsak református egyházmegyei tanácsbíró és presbiter volt, de a Vármegyei Tűzoltóegyesület elnöke, a Miskolci Daloskerület alelnöke, valamint harminckilenc község díszpolgára is. Az alispánok a társadalmi élet viszonylag modern szerveződéseiben is aktív szerepet vállaltak. Okolicsányi Imre Heves vármegye alispánja a Hevesmegyei Automobilosok Egyesületének az elnöke volt. Horváth Lajos veszprémi alispán a Bakony nagy természetvédőjeként és a térség turizmusának fejlesztőjeként vált országosan is ismertté (publicisztikai munkássága is számottevő volt). Mégis, a tisztség sikeres betöltéséhez - úgy tűnik - kiemelkedő fontossággal bírt, hogy az illető megfelelő képzettséggel és jártassággal rendelkezzen a jogszabályok és a megyei adminisztráció útvesztőiben: ismerje és értesse a bürokratikus eljárásokat, tudjon bánni az alárendelt tisztviselőkkel. Ettől aligha elválasztható, hogy a hivatalos életrajzok az egyes alispánok érdemeinek méltatásakor leggyakrabban a vármegyei infrastruktúra fejlesztését - közintézmények (beteggondozók, kórházak, múzeumok, tűzoltóság), utak építése, villamosítás, csatornázás - emelték ki.

3. Az alispánok esetében a direkt politizálás nem volt követelmény, mégha néha-nyan, főként ellenforradalmi múltjuk okán, szerephez jutottak a MOVE különböző helyi egyesületeiben (Okolicsányi Imre a MOVE egri sportegyesületének elnöke, bellusi Baross József Nógrád-Hont vármegye alispánja a vármegyei MOVE alelnöke volt). Rásó István esete kivételesnek számított, hiszen Hajdú vármegyeében kétszer is főispán (1918-1919, 1920), majd alispán volt (1929-1931). Nyugdíjazása után, 1931-től vármegyéjét képviselte a Felsőházban. Ő tehát pályája utolsó szakaszában a „nagypolitikában” is szerepelt. Az alispánok nem függtek közvetlenül a kormánytól sem, mint például a főispánok. Ezzel szemben elengedhetetlen követelmény volt a helyismeret: beleértve a megye kulturális, gazdasági, helyzetének, birtokviszonyainak, és mindenekelőtt a hatalmi erőviszonyoknak az ismeretét. Ezeket az információkat az alispánok neveltetésük, családi hátterük, kapcsolataik és persze hivatali „előéletük” révén szerezheték meg a legkönnyebben.

4. A helyismeret hiánya, melyet nem pótol semmilyen elméleti műveltség, önmagában is gyakorlatilag kizárta, hogy valaki kívülről kerülhessen a megye élére. Itt azonban többről volt szó. A hivatali lépcsőfokokon való fokozatos előrejutás révén a helyi eliteszoportok mintegy lemérhették, hogy az illető mennyire tud alkalmazkodni környezetéhez, a megyei erőviszonyokhoz. A vármegye ebből a szempontból rendkívül konzervatív testületnek bizonyult, amely irtózott minden hirtelen és kiszámíthatatlan változástól. Jelzésértékű, hogy alispánná az esetek túlnyomó részében mindig a főjegyzőt, azaz a korábbi alispán már többszörösen bizonyított helyettesét választották meg. A megválasztott alispánok tehát egy fontos és nehezen megszerezhető tulajdonsággal is rendelkeztek: bíztak bennük.

Ez a fajta stabilitásra, kiszámíthatóságra való törekvés jól tükröződött a személycserék jellegénél is. A vizsgált időszakban - 1919-1930 között - a legtöbb vármegyének egy, vagy két alispánja volt, egyedül Tolnában fordult elő, hogy hárman váltották egymást. Ilyen váltásra összesen 15 alkalommal került sor. Ebből 8 esetben /53 %/ az alispán nyugdíjba vonult, vagy betegsége miatt mondott le, négy személy más, magasabb pozícióba került - ketten főispánok lettek, ketten pedig képviselők -, háromnál az ok ismeretlen. A kontraszelekció tehát úgy tűnik eredményes volt, a megválasztott alispánok nem okoztak komoly csalódást. Ebből következően az 1929. évi általános tisztújításkor azokat az alispánokat, akik újraindultak a választáson, kivétel nélkül megerősítették tisztségükben. Az alispánok egyébként pozícióba jutásuk idejét illetően három fő csoportba oszthatók.

1. 1919 előtt: 9 fő
2. 1919-ben, vagy a román és szerb megszállás megszűnte után: 6 fő
3. 1920-as években: 20 fő
4. nincs pontos adat: 5 fő

Az egyik csoportba azok tartoznak, akik még a történeti Magyarország keretei között kerültek vármegyéjük élére. Pozíciójukat az ellenforradalmi rendszer kialakulásakor is meg tudták őrizni, de többségük a 20-as években nem maradt sokáig tisztségében, nyugalmába vonult, vagy főispánná nevezték ki. A második csoportba az ún. ellenforradalmi alispánok sorolhatók. Ők 1919-20 folyamán nyerték el posztjukat: volt olyan, aki önhatalmúlag kezdett hozzá a vármegyei közigazgatás újjászervezéséhez / Alexander Imre Szolnokban/, volt, aki politikai téren bizonyult aktívnak /a baranyai Fischer Ferenc a szerb megszállás elleni fellépésével szerzett érdemeket/, és akadt, aki versenytársak híján, a rendkívüli helyzetnek köszönhetően lett alispán.⁹ Végül a harmadik csoportot azok alkották, akiket a 20-as években, már konszolidált viszonyok között, elődjük távozása után választottak meg.

Az alispáni feladatok ellátása, vagy a megfelelő hivatalnoki előélet biztosítása, jelentős energia és munkaráfordítást igényelt. A pozíciónak viszont csak regionális szinten volt komolyabb presztízsértéke. A viszonylag szép fizetésen kívül egyéb,

nagyobb anyagi előnyöket szintén nem lehetett remélni tőle. A szűkös források miatt ugyan egyértelműen nem bizonyítható, hogy az alispánok döntően fizetésükből éltek, ám az valószínűnek látszik, hogy jövedelmi helyzetük egyfajta jó középosztályi élet-nívó fenntartását biztosította a részükre. Vizsgált korszakunkban az alispánok - egy 1922-es belügyminisztériumi rendelet értelmében - az ötödik köztisztviselői fizetési osztályba tartoztak, és a „méltóságos” cím viselésére jogosultak. Az 1927/28. évi költségvetés szerint ez havi 529 és 672 pengő közötti fizetést jelentett. Ezt 1929-ben megemelték, így 1930-31-ben ebben a fizetési osztályban havi 650-740 pengő volt a járandóság. Az alispáni juttatás azonos volt a miniszteri tanácsos, a középiskolai tanár, a postai főigazgató, vagy a kerületi rendőrfőkapitányok havi jövedelmével. A vállalati compassok szerint csak mintegy harmadrészüik került be különböző helyi-regionális jellegű cégek igazgatótanácsába.¹⁰ Az 1925-ös gazdacímtár szerint pedig soraikban mindössze egyetlen nagybirtokost, a közel ezer holdnyi földdel rendelkező, Somogy megyei Tallián Andort lehetett találni.¹¹

Számos két világháború közötti kortárs megfigyelő, szociográfus utalt a magyar középosztály kettős szerkezetére, mely szerint a tisztviselőosztály Magyarországon nem polgári középosztály, hanem csak úri rend. Vélhetően az úri középosztály és a köztisztviselői kar párba állítását a keresztény középosztály fogalma tette teljessé. „Miután..., az úri középosztály ... több is, kevesebb is annál, mint amit köztisztviselőként azonosíthatunk. Több amennyiben az úri társaság tagjai között esetenként arisztokraták éppúgy találhatók, mint jómódú, magasan képzett, polgári származású értelmiségiek, ritkábban vállalkozó középpolgárok. Kevesebb is nála ugyanakkor, mivel nem minden köztisztviselő kvalifikálta magát az úri társaságba, és nem minden tagjuk volt képes élethossziglan bent maradni a helyi közösségek úri társaságaiban.”¹² Az alispáni kar összetételének vizsgálata önmagában nem ad megnyugtató választ a kérdésre, viszont rámutat a probléma összetettségére. Egyrészt kétségtelen, hogy az alispánok rendelkeztek olyan kevésbé elméleti, mint inkább gyakorlati ismeretanyaggal, tudással, tapasztalattal, amely nagyobb részt alkalmassá tette őket feladataik ellátására. Alispánnak, tehát vezető köztisztviselőnek lenni, ha nem is a gazdasági, de mindenképpen a társadalmi és politikai elithez tartozást jelentette: „Köztisztviselői karunk a magyar középosztály gerincét alkotja... Köztisztviselői pályán nemcsak hivatali előmenetelt, hanem társadalmi karriert is lehet csinálni hazánkban...”¹³ Ugyanakkor valószínűnek látszik, hogy ki- és megválasztásukban, majd alispáni tevékenységükben a személyi-rokoni összefonódások, az informális kapcsolatok komoly szerepet játszottak. Ez utóbbi feltárása azonban csak részletes karrier és családtörténeti kutatások révén lehetséges.

Jegyzetek

1. A tanulmány az FO26357 számú OTKA kutatási program támogatásával készült.
2. *Takács Tibor*: Változások a főispáni kar társadalmi összetételében a két világháború közötti Magyarországon. Lásd e kötetben. Az 1930 -as évek viszonyaira: *Kovács M. Mária*: Közal-kalmazottak, 1938-1949. (Létszám, összetétel, politika), Valóság, 1982/9. 41-53.o.
3. A vármegyei közigazgatás struktúrájára, a fő- és alispáni funkciókra nézve: *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976., Magyar alkotmánytörténet. Szerk: *Mezey Barna*, Bp. 1998., *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.
4. Magyar politikai lexikon 1914-1935. I.k. Bp. 1929. II.k. Bp. 1935., A Magyar Társadalom Lexikonja, a továbbiakban-MTL/, Második bővített kiadás, A Magyar Társadalom Lexikonja Kiadványllalat Kiadása, Bp. 1931., Magyarország Tiszti-Cím-és Névtára 1927-1931. XXXVIII.-XLI. évf., Keresztény magyar közéleti almanach. I-II.k. Bp. 1940., A Magyar városok, vármegyék társadalmi emlékalbuma 1928-1931 című sorozatból: Békésmegyei fejek. Szerk: *Gergely Gábor Arnold*, Békéscsaba, 1929., Fejérmegyei fejek. Szerk: *Hirn László*, Bp. 1929., Bácskai fejek. Szerk: *Hirn László*, Bp. 1930., Tolnamegyei fejek. Szerk: *Hirn László*, Bp. 1930., Vasmegyei fejek. Szerk: *Halász Imre*, Szombathely 1930., Veszprém megyei fejek. Bp. 1930., Zemplén megyei fejek. Bp. 1930., Győr szabad királyi városi és Győr-Moson-Sopron megyei fejek. Bp. 1931., A Csikvándi Antal szerkesztette Vármegyei szociográfiák sorozat alábbi kötetei: Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye, Bp. 1941., Szabolcs vármegye, Bp., 1939., Borsod vármegye, Bp. 1939., Abaúj-Torna vármegye, Bp., 1939., A Magyar városok és vármegyék monográfiája (1927-1942) (Sajtó alá rendezte: *Ladányi Miksa*) című sorozatból: Szatmár-Ugocsa-Bereg vármegye 1924-1938 Bp. 1939., Heves vármegyei ismertető és adattár, Bp. 1936., A vármegyékkel foglalkozó további fontosabb monográfiák és feldolgozások: *Farkas Gábor*: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919-1945. Bp. 1980., *Sziklay János*: Dunántúli kultúrmunkások, Bp. 1941., Békés vármegye. Szerk.: *Márkus György*, Bp. 1936., Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene. Szerk: *Schefftsik György*, Pécs 1935., Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Szerk: *Vermes Ernő*, Berettyóújfalú, 1930., Csanád vármegye tíz évvel Trianon után. Szerk: *Vermes Ernő*, Gyula , 1930. , *Békássy Jenő*: Zala vármegye feltámadása tíz évvel Trianon után. Bp. 1930., Zala vármegye ismertetője. Szerk: *Bordy László*, *Madarász Gyula*, *Zsadányi Oszkár*, Sopron, 1935.
5. Csanád-Arad-Torontál, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron, Borsod-Gömör-Kishont, Nógrád-Hont, Abaúj-Torna, Szatmár-Bereg-Ugocsa vármegyéről van szó.
6. Még akkor is ha a család eredetére nézve nem volt magyar, mint például a flandriai származású, de Tolnában megtelepedő Szévald család. Hasonló volt a helyzet az Aranyosmeggyesen született erdélyi szász Streicher Andor jogi doktor esetében is, aki 1926-tól Szatmár-Ugocsa-Bereg vármegye alispánja volt.
7. Pákozdy pályájára ld. MTL, 424.o. Egy személy esetében nincs pontos születési adat.
8. Fráter László esetében ez a összefüggés kivételesen dokumentálható. Fráter László családi háttere ugyanis kiváló alapot jelentett karréje szempontjából: Apja Fráter Barnabás korábban két évig volt Bihar vármegye alispánja, nagybátyja Fráter Jenő pedig altábornagy-

ságig vitte a Monarchia hadseregében. Más példaként említhető rábapordányi Gévy-Wolff Lajos (1920-tól megszakítás nélkül Sopron vármegye alispánja volt), aki nyilvánvalóan hasznosította öccse minisztériumi karrierjét (Gévy-Wolff Nándor 1926-tól a kultuszminisztérium adminisztratív államtitkára volt).

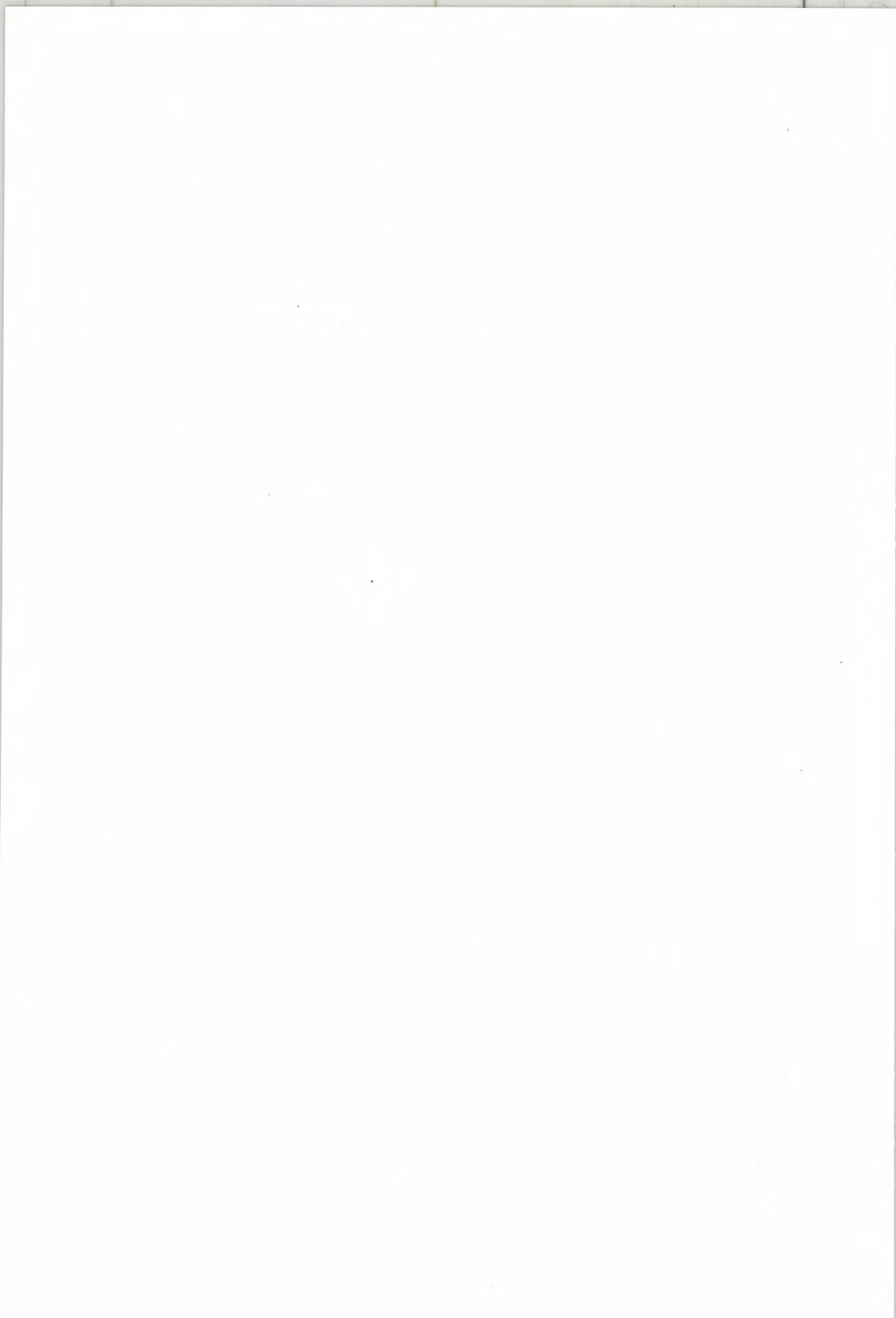
9. Csonka-Biharban így került előtérbe Baranyi András másodfőjegyző.
10. Compass Financielles Jahrbuch 1929. Wien 1929. Personenverzeichnis. Egyetlen kivételnek Fráter László tekinthető, aki az Angol-Magyar Bank igazgatótanácsában foglalt helyet.
11. Magyarország földbirtokviszonyai az 1925. évre. Bp. 1927.
12. A kérdésre nézve: *Kövér György-Gyáni Gábor*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, Osiris Kiadó, Bp. 1998. 224-225. és 236.o.
13. *Makkai János*: Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája, Bp. é.n. Idézi *Kövér György-Gyáni Gábor*.im. 227.o.

Róbert Barta - Levente Püski

The social composition of the „alispán” group in Hungary in 1920's

The authors of the study analyse the social composition of the so-called alispán group /vice-governors of the counties/ in Hungary in 1920's. The study follows the process and the reasons of occupations and fluctuations in this position. The main essence of this work is that this position could be occupied only by those persons whose long carrier were closely connected to the local administrative hierarchy and they were honest and well-known representatives of the local political elites. The authors research project contains a group of 32 alispán, most of them were the experts of the local governments and only few of them could reach the top level political elite. But they had decisive influence to the process of the local political decisionmaking.

Finally, the authors emphasize that the group of alispán was rather a part of the „privileged order” /*Úri rend*/ than the part of the modern middle class. Accordingly, we may use the phrase of „christian middle class” to define the group of alispán as well.



Takács Tibor

Változások a főispáni kar személyi állományában
a két világháború között

A főispánok sajátos pozíciót töltöttek be mind a politikában, mind a közigazgatásban. Kormánytisztviselők voltak, állásuk viszont egy-egy vidéki törvényhatósághoz kapcsolódott, azaz mintegy összekötő kapcsot képeztek a központi és helyi adminisztráció, valamint az országos politika és a helyi közélet között. Minden bizonnyal ez a „helyi jelleg” eredményezte, hogy még csak kísérletek sem történtek a főispáni kar önálló történeti feldolgozására. A tisztség fontossága, kulcsszerepe azonban az átfogóbb jellegű közigazgatás- vagy politikatörténeti munkák alapján is megállapítható. Megfelelő kutatások hiányában természetesen nem lehet pontosan meghatározni, hogy a főispánok konkrét tevékenységében milyen részt foglalt el a *bürokratikus* és milyen a *hatalmi-politikai* aktivitás. Éppen ezért azt sem lehet tudni, hogy az egyes személycserékben, melyeknek természetesen számtalan egyedi oka lehetett, milyen mértékben játszott szerepet a kormányzat politikai bizalmának elvesztése és milyen az a tény, hogy az illető nem tudta megfelelően ellátni hivatali teendőit. A leváltások és kinevezések számának alakulása azonban önmagában is kirajzol bizonyos tendenciákat, amelyek árnyaltabbá tehetik a Horthy-korszak kormányairól eddig meglévő ismereteinket.

A főispán a mindenkori kormány bizalmi embere és politikai irányzatának követője volt. Széles felügyeleti és ellenőrzési jogkörével biztosította a központi kormányzat befolyását a vármegyei és városi önkormányzatok felett. (Hozzátehetjük, hogy az önkormányzatiság a főispáni tisztség megítélésének csak egyik, de nem az egyetlen nézőpontja: a pozíciót az egész közigazgatási és politikai gépezet részeként szemlélve kiderül, hogy a főispáni hatalom a helyi autonómiák csorbulásának nem az oka, hanem annak - igaz, eléggé szembetűnő - megnyilvánulási formája volt.) A főispán tehát egyrészt közvetlenül a belügyminiszter alá rendelt *tisztviselő* volt, akinek a feladata és hatásköre jogszabályok által körül volt határolva.¹ Magától értetődő, hogy egy modern polgári államgépezetben a törvényileg rögzített feladatkörrel rendelkező főispáni állás jellege, szerepe más volt, mint a mindennapi döntésektől, kicsinyes

helyi pozícióharcoktól magát távoltartó főúri főispánoké, akiknek jogosítványait - Stipta István szavaival élve - csak „hiányos törvények és a bizonytalan értelmű alkotmányos szokásjog”² szabályozta. A tisztség tulajdonképpen csak elnevezésében hordozta a régi főispáni méltóság tradícióját, egyébként sokkal inkább Metternich adminisztrátorainak és a Bach-korszak megyefőnökeinek hagyományait folytatta.³ Ez a tisztviselői, bürokratikus jelleg természetesen a modern polgári kormányzat követelményeiből adódott.⁴ Az 1920-as és 1930-as években, amikor a kormányzati rendszer egészének közigazgatási-adminisztratív funkciója egyre hangsúlyosabbá vált⁵, a végrehajtó apparátusban a főispánok által betöltött kulcspozíció jelentősége tovább nőtt.

A főispán másrésről nem egyszerű hivatalnok, hanem - a miniszterekhez és a politikai államtitkárokhoz hasonlóan - *politikai tisztviselő*; ennek megfelelően pozíciójának betöltése nincs szakképesítéshez kötve, valamint abból bármikor felmenthető.⁶ Állásával kapcsolatban nem - pontosabban nem csak - az adminisztratív szakszerűség, hanem a bizalmi jelleg dominált. A vármegyék, városok vezetése, a helyi hatalmi viszonyokban való tájékozódás szintén olyan tulajdonságok létét követelte meg, amelyek a pusztán hivatalnok-jelleggel túlmutattak. A mindenkori kormányzat is igyekezett védeni, őrizni a pozíció tekintélyét azokkal szemben, akik nem voltak kellően tisztában annak súlyával.⁷ A közigazgatási feladatok mellett ugyanis a főispánok jelentős *politikai* tevékenységet is folytattak. Ahogy Magyary Zoltán külön kihangsúlyozta: „sajátos szerepe a főispánnak, hogy mint politikai tisztviselőt, a kormány azzal a feladattal is megbízza, hogy a parlamenti többségét biztosító pártnak a vármegyében való szervezetét kiépítse és vezesse.”⁸ A képviselőválasztások mellett fontos szerepet játszottak a rendszer egészének működési mechanizmusában, elsősorban a kormány és a törvényhatóságok, illetve - tágabban értelmezve - a központi hatalom és a helyi elittársaságok közötti kapcsolatban. Jelentős befolyásuk volt a kinevezések, előléptetések terén is.⁹ Hatalmuk, befolyásuk sokszor túlmutatott a helyi viszonyokon, és az országos politikában is fontos szerepet kapott.¹⁰ Azaz nemcsak a végrehajtásban, hanem olykor a döntési folyamatokban is meghatározó volt a szerepük. Jelentőségüket növelte a Horthy-korszakban, illetve már azt megelőzően, a politikai váltogazdaság hiánya és általában a végrehajtó hatalom túlsúlya; ennek fenntartásában - a választások irányításával, az ellenzék adminisztratív úton történő visszaszorításával - maguk is fontos szerepet játszottak. Funkciójuk nemcsak kormányzati, hanem szélesebb értelemben vett politikai is, különösen, ha figyelembe vesszük azt a befolyást, amivel a helyi társadalom felett rendelkeztek.

A főispánnal, mint bizalmi emberrel szemben alapvető követelmény volt, hogy lojális legyen a mindenkori kormányzathoz. Ezt fejezte ki az a gesztus, hogy új miniszterelnök vagy új belügyminiszter kinevezésekor a főispánok a kormány rendelkezésére bocsátották állásukat. A jogszabály ugyan ezt nem írta elő, a szokásjog azonban megkövetelte. Ehhez az aktushoz a kormányzat is ragaszkodott,¹¹ még akkor is, ha merőben formális eljárásról volt szó, hiszen a főispánok az esetek döntő hányadában a helyükön maradtak, esetleges leváltásukra csak később, a kormányzat tájékozódása után kerülhetett sor. A kabinetváltások tehát nem jártak együtt feltétlenül és automatikusan a főispáni kar leváltásával, ami a rendszer működési mechanizmusának ismeretében nem meglepő. A húszas-harmincas években egyetlen újonnan kinevezett miniszterelnök (és belügyminiszter) sem volt abban a helyzetben, hogy szabadon alakítsa politikáját, tekintettel kellett lennie a hatalmi körök aktuális erőviszonyára. A személycserék száma tehát fontos információkat tartalmazhat arra nézve, hogy az egyes kormányok mikor és milyen mértékben tartották szükségesnek az elődöktől „örökölt” garnitúra átalakítását, illetve hogy milyen mértékben sikerült ezen politikai akaratnak érvényt szerezniük.

A főispáni karban lezajlott változásokat 1924 és 1939 között vizsgáltam. 1924-ben lépett életbe az 1923: XXXV. tc., amely a közigazgatási területrendezéssel tulajdonképpen a korszak egészére érvényes kereteket hozott létre. (Pusztán technikai megfontolásokból - néhány üres poszt miatt - nem január 1-t, hanem július 1-t tekintettem a kiindulásnak.) A záróévet az jelölte ki, hogy a háború kitörésével - noha Magyarország nem volt kezdettől fogva hadban álló fél - a békeidőtől gyökeresen eltérő politikai helyzet állt elő, ami a politikai és a kormányzati élet működésének egészére, így a főispáni karra is hatással volt. (Ismét csak technikai okokból nem 1939. szeptember 1-t, hanem december 31-t vettem a záró időpontnak.) 1924 januárja és 1938 decembere között Magyarországon 25 vármegyei és 10 városi törvényhatóság állt fent. Ez - még az általam vizsgált korszakban - a Felvidék visszacsatolásával 6 megyei és 3 városi törvényhatósággal bővült. (A Kárpátalján felállított közigazgatási kirendeltségekkel nem foglalkozom, azok külön jogállása - Budapesthez hasonlóan - nem teszi lehetővé az összevetést.) Mivel egy személy több vármegye (város) élén állhatott, illetve egyes főispáni állásokat - esetleg még főispáni hivatalt is - tartósan összevontak, évente 24-27 főből állt a főispáni kar, ami csak a felvidéki állások betöltése után emelkedett 30 fölé. Takarékosági szempontból többször felvetődött a főispáni állások számának nagymértékű csökkentése¹², a kormány azonban ezt elvetette, hiszen „ahol személyi tekintetek és a helyi viszonyok megengedik”, ott már eddig is előfordult, hogy több hivatalt egy személy töltsön be. „Ez azonban csak ritkán vihető keresztül, s általános érvényesítése feltétlenül azoknak a feladatoknak rovására menne, amelyeknek ellátására a főispán hivatott.”¹³

1924 és 1939 között - minden állást külön véve - 133 személycsere¹⁴ történt, ami - az 1924-es kart is beszámítva - azt jelenti, hogy az egyes törvényhatóságok élén ebben az időszakban átlagban körülbelül négy főispán váltotta egymást. A legkevesebb változás természetesen a Felvidéken történt, itt legfeljebb egy-egy Imrédy mellett túlságosan elkötelezett ember elmozdítására került sor. A trianoni területen a főispán személyét tekintve legstabilabb törvényhatóság Kecskemét, Borsod és Szatmár volt a korszakban, két-két főispánnal. Ezek elsősorban Fay István, Borbély-Maczkó Emil valamint a Péchy-testvérek hosszú hivatali idejének köszönhetően a relatív állandóságot. Szilárdnak tekinthetők ebből a szempontból azok a törvényhatóságok is, amelynek élén három-négy főispán állt ebben az időszakban. Ide főleg az ország közepén elterülő, illetve az északi és a nyugat-dunántúli vármegyék tartoztak. Az átlagnál valamivel több, öt főispán váltotta egymást Veszprém, Tolna és Baranya megyében illetve Pécsen. (Öt csere történt Pest megye élén is, főispáni székében azonban - Preszly kétszeri hivatalviselése miatt - csak négy személy fordult meg.) A legtöbb főispánt „elhasználó”, mondhatni a kormányzat számára a „legproblémásabb” törvényhatóságok - Somogy és Győr megyék valamint Győr város kivételével - az Alföldön helyezkedtek el. Elsősorban a Viharsarok megyéi sorolhatók ide, Csongrád nyolc, Bihar hét, Békés illetve Hódmezővásárhely hat-hat főispánnal; hozzájuk csatlakozik Szabolcs, Bács-Bodrog és Baja ugyancsak hattal-hattal.

Sokat mondó az a tény, hogy a főispán kiválasztásánál a legtöbb gondot a kormányok számára az erőteljesen ellenzéki hangulatú délkeleti vármegyék jelentették. Feilitzsch Berthold például sem Biharban, sem pedig Békésben nem vált be. Egyik helyen sem sikerült jó kapcsolatot kialakítania az alispánnal, utóbbi megyében pedig nyílt és állandó ellenségeskedés folyt közte és a törvényhatósági bizottság szociáldemokrata és „liberális” többsége között.¹⁵ Nehézséget jelentettek a kormányzat számára a dél-dunántúli - jelentős német kisebbséggel rendelkező - megyék is.¹⁶ Talán nem véletlen, hogy itteni erélyes és hatékony működése hívta fel a figyelmet Keresztes-Fischer Ferencre,¹⁷ aki azután Károlyi Gyulától kezdve szinte minden kormányfőt szolgált belügyminiszterként. Feltűnő ugyanakkor, hogy a legitimista ellenzék fő bázisát adó nyugati megyékben (Fejér, Vas, Zala, Sopron) milyen kevés cserére került sor. Pedig amint azt Ostffy Lajos megjegyezte: „Vas megyei főispánnak lenni - senkivel össze nem veszni - az itteni klerikális ellenzéki ideológiát, a legitimista frazeológiát megtagadtatni, és az ezekkel telített közönséget a klérussal egy párton nem lévő, nem legitimista, nemzeti kormány mellé állítani nem könnyű dolog!”¹⁸ Különösen fontos lehetett a kormány számára, hogy „az ország első vármegyéje”, Pest-Pilis-Solt-Kiskun élére megtalálja a megfelelő embert, ami Preszly Elemér személyében - úgy tűnik - sikerült is. Preszly 1920 májusától kormánybiztosként, szeptembertől pedig főispánként állt a megye élén 1935 márciusáig, amikor belügyi államtitkárnak nevezték ki. Másfél év múlva, 1936 novemberében visszatért Pest megye élére, ahonnan 1938.

június 14-én mentették fel véglegesen. Nem lehetett véletlen, hogy a perifériális helyzetű, kisebb területű és kisebb jelentőségű megyék kevesebb gondot okoztak a kormányoknak, kevesebb figyelmet is fordítottak rájuk, főképpen ha az illető főispán jól tudott alkalmazkodni. Így például Péchy Miklós Szabolcsnak, az előző évben kinevezett szatmári főispánnak a menesztéséről már 1932-ben szó volt,¹⁹ ennek ellenére helyén maradt 1940 novemberéig, Bereg megye élén pedig 1944 áprilisáig.

Mivel egy személy több állást is betölthetett, a változások ténylegesen kevesebb személyt érintettek: az általam vizsgált időszakban 107 csere történt. Ha a karon belüli mozgásokat, már hivatalban lévő személyek áthelyezését leszámítjuk, 85 új személy került a karba; pontosabban 81, mivel 4 főt ebben a periódusban két különböző időpontban is kineveztek. A tulajdonképpeni „homo novusok” még ennél is kevesebben szerepeltek, hiszen többen már voltak főispánok egy korábbi időszakban. Sokat sejtető az a tény, miszerint a 107 személycseré döntő többsége - kétharmada - a korszak második felére esett, míg a Bethlen- és a Károlyi-kormány időszakára csupán kevesebb mint 30%-a. Különösen az 1930-as évek második felében - 1935 és 1939 között - figyelhető meg nagy cserélődés: a változások több mint fele ekkor zajlott. (Természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a felvidéki törvényhatóságok megszervezése már önmagában is növelte a főispáni kinevezések számát.) Ezen általános irány mellett a változások számának alakulásában tapasztalható ingadozások részleteiben is jól rávilágítanak a korszak belpolitikai mozgásaira.

Az egymást követő kormányok 1919 őszétől az 1912: LXIII. tc. alapján a törvényhatóságok élére kormánybiztos-főispánokat neveztek ki. A bizonytalan belpolitikai helyzetben azonban gyorsan cserélődtek a személyek. Növelte a zűrzavart az is, hogy a végleges határmegvonásig az egyes törvényhatóságok léte is kétséges volt. A békeszerződés aláírását követően - a konszolidáció egyik jeleként - 1920 augusztusában és szeptemberében a kormánybiztosokat főispánok váltották fel, ami pusztán elnevezésbeli változást jelentett, hiszen jórészt ugyanazok a személyek maradtak hivatalban. Ám ezután is szinte havonta sor került változásokra, a kar személyi állomány csak lassan szilárdult meg. A *Bethlen-kormány* 1924-re az elődeitől átvett főispáni garnitúrát szinte teljes egészében lecserélte: mindössze 8 olyan személy volt ekkor hivatalban, akiket még korábban, Teleki Pál kormánya alatt helyeztek pozícióba, valamennyit még kormánybiztos-főispánként. Feltűnő, hogy mennyire nehezen találtak megfelelő embert Csongrád vármegye élére; Csúcs János halála (1924. szeptember) után Nagy Sándor alispán látta el a főispáni teendőket, majd - fél év múltán - ténylegesen is kinevezték. A megbízatást azonban csak átmenetileg vállalta, így fél év múlva helyére Madarassy Gábort állították; újabb év elteltével aztán őt is felmentették. Utóda, Farkas Béla - úgy tűnik - beváltotta a személyéhez fűzött reményeket, hiszen majdnem egy évtizedig állt a megye élén. Nagyobb arányú változásra került sor az 1926-os belpolitikai mozgásokkal kapcsolatban, még ha ezek többsége nem is hozható

közvetlen összefüggésbe az új belügyminiszter, Scitovszky Béla kinevezésével. Néhány idősebb főispán kikerülése mellett nyilvánvalóan politikai elégedetlenség játszott szerepet például Sárközy György somogyi főispán leváltásában: „A kormány politikai szempontból szükségesnek látja, hogy a kormányzatodra bízott törvényhatóság további vezetésében személyi változást tegyen. Ennek folytán sajnálatomra kénytelen vagyok főispáni állásodtól való felmentésed iránt illetékes helyen lépéseket tenni. (...) Ez okból kérek, hogy állásodról való lemondásodat bejelenteni szíveskedjél.”²⁰ Ez a belügyminiszteri levél arra utal, hogy a kabinet fontosnak tartotta azt a látszatot kelteni, miszerint itt önkéntes lemondásról van szó: a kormányzóhoz szóló felterjesztés már arra hivatkozik, hogy az illető „előrehaladott korára való hivatkozással ettől az állástól leendő felmentését kérte.”²¹ Alkalmatlansága miatt váltották le Nagy Pál fejér megyei főispánt is, aki Bethlen szerint „csak báb a különböző politikai irányzatok kezében, és a kormány megbízottjának funkcióját nem tudja ellátni”.²² Mivel már az 1926. évi országgyűlési választásokat sem akarták rá bízni, helyére a „kormány - a nagyobb politikai rutinnal rendelkező és a vármegyei élet irányításában is tapasztalatokkal rendelkező - Széchényi Viktor sárpentelei földbirtokost”²³ nevezte ki.

1927-re a főispáni kar stabilizálódott. Jól mutatja ezt, hogy 1927 júniusa és 1929 szeptembere között - azaz több mint két évig - semmiféle változás nem történt a testületben. Ezt követően a Bethlen-kabinet évente csak 2-3 kinevezést hajtott végre, amit tulajdonképpen már a „természetes cserélődés” eredményének tarthatunk. A konszolidáció erősödését, a rendszerrel korábban részben ellenséges elemek integrálását mutatja, hogy ekkor nevezték ki főispánná a kormánypártba Gömbössel visszatérő Borbély-Maczky Emilt, a MOVE elnökét, vagy Feilitzsch Bertholdot, az Ex „vezérintézőjét”.²⁴ A számokat tekintve 1924 és 1931 augusztusa között 17 törvényhatóságban 23 változás történt: 18 fő került ki és 20 fő került be, valamint 3 esetben már hivatalban lévő főispánt neveztek ki egy másik törvényhatóság élére. (A Bethlen-kormány lemondásakor tehát 27 főispán volt tisztségben.) A 18 leváltott személy közül 5 korábban ugyancsak ebben az időszakban került be, Soldos Béla pedig egy év elteltével visszakerült a karba. Mindez azt jelenti, hogy az 1924-es főispáni karnak csak kevesebb mint a felét érintették a változások. Ez a periódus a főispáni kar nyugalmi időszaka; a Bethlen-kabinet megtalálta a megfelelő embereit a vidéki törvényhatóságok élére, és így egy stabil testületet hagyott utódára.

A *Károlyi Gyula-kormány* rövid ideig működött, és ez - az előtte tornyosuló gazdasági és politikai problémák mellett - már eleve lehetetlenné tette, hogy nagyobb arányú változtatásokat eszközöljön a főispáni karban. Ráadásul a személycserék, Aigner Károly lemondásától eltekintve, a kabinet működésének első hat hónapjára estek. Összesen 14 törvényhatóság élén történt változás: 8 személyt felmentettek és 4 főt neveztek ki a helyükre; ezen kívül 2 hivatalban lévő főispánt másik helyre is állítottak, míg Huszár Aladárt Komárom-Esztergomból Győr-Moson-Pozsony élére

helyezték át. Szembetűnő az új emberek kevés száma, melynek eredményeképpen a kar létszáma 27-ről 23-ra csökkent.²⁵ A kormány megalakulásakor fel is vetődött a főispáni állások számának csökkentése;²⁶ sok olyan törvényhatóság vezetését kötözték össze (pl. Kecskemét és Csanád, Bács-Bodrog és Tolna), amelynek más indítéka nem lehetett. Még kisebbnek tűnik a változások mértéke, ha figyelembe vesszük azt, hogy a 8 kikerült közül Németh Károly meghalt, Keresztes-Fischer Ferenc és Purgly Emil miniszterek lettek, és a 75 éves Jankó Ágoston felmentésében az életkora volt a legfőbb ok. Még vele együtt is csupán 5 személynél játszhattak szerepet az alkalmassági vagy politikai, bizalmi szempontok. Kétségtelenül így történt ez Feilitzsch esetében: „(...) a közhangulat különösen vidéken az egységes pártban is erősen Bethlen-ellenes volt. Feilitzsch Berchtold [sic!] békési főispánt például a vármegye törvényhatósági bizottságában leszavazták, és így lemondásra kényszerült.”²⁷ Ő maga némileg másképp magyarázta az eseményeket: „(...) tisztában voltam azzal, hogy az új kormányelnök, gróf Károlyi Gyula, *régebbi ellentétek okából* személyemnek Békés megye élén maradását nem fogja óhajtani, ezért lemondásomat augusztus 25-én az új belügyminiszternek benyújtottam.”²⁸ Aigner Károly szegedi és Hadházy Zsigmond debreceni főispánok szintén olyannyira elkötelezték magukat Bethlen politikája mellett, hogy felmentésük elkerülhetetlen volt.²⁹ A Károlyi-kormány tehát viszonylag kevés figyelmet fordított a főispáni karra, főleg az új emberek kiválasztására: ahol lehetett, már hivatalban lévő, gyakorlott személyeket ültetett a megüresedett helyekre. Debrecenbe például az előzetesen kiszemelt jelölt helyett mégis Vay László bihari főispánt nevezték ki.³⁰ Valószínűleg sem előzetes szándéka, sem oka nem volt a nagyobb mértékű cserére, hiszen a főispánok többsége - a jelek szerint - lojális maradt a kormányfőhöz. Igaz, az ellenkezőjére is volt példa: az 1932. augusztusi mezőcsáti időközi választáson a hivatalos jelölt, Purgly Emil földművelésügyi miniszter súlyos vereségében Borbély-Maczky Emil főispánnak is szerepe volt, hiszen egyes vélemények szerint - Gömbössel együtt - titokban a kisgazdapárti jelölt, Eckhardt Tibor ügyét támogatta.³¹ A kormányzaton belüli egyensúly megbomlása, és ebből fakadóan a főispán feletti központi ellenőrzés meglazulása tehát teret engedett más erők és értékek, konkrétan az egykori fajvédők közötti szolidaritás érvényesülésének.

Gömbös Gyula kormányra kerülésével a kortársak számára is valami „új” kezdődött a magyar politikában. Valóban, kormányzása alatt a korábbi évekhez képest nagyobb méretű mozgások zajlottak le a főispáni karban is. Ebből a szempontból érdemes azonban két - látszólag nyugalmasabb (1932-1934) és több változást hozó (1935-1936) - szakaszra osztani ezt az időszakot. Gömbös tisztában volt azzal, hogy a bethleni garnitúrával nem valósíthatja meg reformelképzeléseit, hatalomra kerülése azonban csak kompromisszumok árán volt lehetséges. Elsősorban személyi kérdésekben kellett engednie, így - többek között - arra is ígéretet kellett tennie, hogy nem cseréli le a főispánokat,³² pedig pártépítési tervei végrehajtásában nem nélkü-

lőzhette a közigazgatási gépezet támogatását.³³ Mindazonáltal a kormányváltás a főispáni karban már azonnal együtt járt némi változással. 1932 végén 6 főt váltottak le, köztük olyan jellegzetesen „bethlenista” figurákat, mint Mikszáth Kálmán miskolci vagy Erdőhegyi Lajos szabolcsi főispán. A következő két évben meglehetősen kevés csere történt, ami nagy valószínűséggel a kiegyensúlyozott belpolitikai erőviszonyoknak volt köszönhető. A Bethlennel kötött kompromisszum még korlátozta a miniszterelnököt. Figyelemre méltó viszont, hogy a Károlyi-kormány alatt kinevezett 4 új főispán közül 3-at 1933-1934-ben leváltottak: úgy tűnik, a garanciák Károlyi embereit nem védték. Ez már azért is különös, mivel a belügyminiszter Keresztész Fischer Ferenc személyében ugyanaz volt ekkor, mint a Károlyi-kormányban.

Ebben az időszakban összesen 10 főt cseréltek le, és 12 új személyt neveztek ki (köztük a korábban távozott Aigner Károly helyére). A felmentettek közül csak Huszár Aladár került magasabb, vagy legalább hasonló szintű helyre, Budapest főpolgármesteri székébe. Az újak többsége már természetesen Gömbös híve, miként például Mikecz Ödön vagy Kozma Miklós öccse, Kozma György; ám mellettük politikailag „semleges”, sőt konzervatív személyek (pl. Nagy Pál) vagy besorolhatatlanok (mint „a baloldaltól a jobboldalig és vissza mindent megjárt” Szilágyi Lajos³⁴) is jelen voltak. Ebben valószínűleg szerepet játszott, hogy nem állt Gömbös rendelkezésére megfelelő számú megbízható „káder”. Igyekezett ezért tapasztalt, főispánként is kipróbált személyeket (például Lichtenstein, Nagy Pál, Ostffy) kinevezni, akiknek politikai megbízhatósága azonban felettébb kérdéses volt. Ezzel magyarázható az a tény, hogy az ekkor pozícióba helyezett 12 főből 5-öt, sőt a karba korábban bekerült, de ekkor újabb helyre is történő kinevezéssel „megerősített” Farkas Bélával együtt 6 személyt, már 1935-ben felmentettek. A Gömbös-kormány első éveinek személyi politikáját - a főispáni kar tekintetében legalábbis - inkább a kísérletezés, semmint a célirányos tudatosság jellemezte, és lényegében évekig a bethleni garnitúrával volt kénytelen kormányozni.

Az egyre feszültebbé váló belpolitikai helyzet, az élesedő Gömbös-Bethlen ellentét hatásai megmutatkoztak a főispáni karban is: 1935-1936-ban - lényegében egy év leforgása alatt - több változás zajlott le, mint a korábbi években. Eckhardt Tibor már 1935 januárjában, egy szűk körű megbeszélésen, azt javasolta Gömbösnek, hogy „váltsák le és számukra megbízható emberekkel cseréljék ki a főispánok háromnegyed részét”.³⁵ Jóllehet ilyen mértékű cserére nem került sor, a márciusi kormányváltással, benne az új belügyminiszter, Kozma Miklós kinevezésével, majd a választásokkal kapcsolatban már történt néhány változás. Lemondott, sőt Bethlennel együtt a kormánypártból is kilépett Szapáry Lajos, aki általában sem értett egyet a miniszterelnök pártszervezési elképzeléseivel.³⁶ Farkas Bélát viszont alkalmatlansága, különösen pedig a választási kudarc miatt váltották le.³⁷ A főispán-cserék újabb hullámára ősszel és télen került sor, ami bizonyosan összefüggött a NEP szervezésének

eredménytelenségével, illetve az ezzel kapcsolatban egyre erősebben megnyilvánuló kormányzati elégedetlenséggel. 1935 decemberében azonban a főispánok többsége, és maga a belügyminiszter is szembeszegült a pártvezetéssel, különösen az „élharcosok” növekvő hatalma miatt.³⁸ Marton Béláék ugyanis arra törekedtek, hogy a párttitkárokon, mint „második vonalon” keresztül gyakoroljanak közvetlen ellenőrzést és befolyást az államapparátusra. Kónya Sándor megállapítása szerint ekkorra „a párttitkárok, az »élharcosok« ekkor már nem pusztán »segédszervei« a főispánoknak, hanem közvetlen kapcsolatban lévén a központtal, önállóságuk elsősorban a személyi kérdésekben egyre jobban növekedett és egyre nagyobb hatalomra tettek szert.”³⁹ Itt tehát már nem egyes személyekről, hanem a főispánság intézményének helyéről, és ezen keresztül a rendszer lényegéről volt szó. Nem véletlen, hogy a kísérlet kudarcot vallott. Gömbös 1936 tavaszára megbukott, és betegsége miatt számottevő működést már nem fejtett ki kormánya; ezt jelzi az is, hogy 1936 februárja után - halálessétől eltekintve - nem történt változás a főispáni karban. A számokat tekintve ebben az időszakban 20 törvényhatóság élén zajlott változás, 13 személy került ki a korból, 12 új került be, emellett aránylag jelentős belső mozgás is történt. A kikerülők közül Benyovszky Móric és Tabódy Tibor meghalt (mindkettejüket a Gömbös-kormány alatt nevezték ki), míg Preszly Elemér államtitkár, Mikecz Ödön pedig a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője lett. Utóbbival együtt - mint arról már volt szó - 6 olyan főispánt mozdítottak el állásából, akit korábban Gömbösök neveztek ki. Ebben az időszakban Gömbös keze már kevésbé volt kötve, ami az új emberek kiválasztásánál is megmutatkozott: többségük a kormányfő híve. Olyan jellegzetes szélsőjobboldali alakok voltak köztük, mint Ricsóy-Uhlyarik Béla vagy Thuránszky Pál. Ezzel szemben Benyovszky Móric inkább konzervatív, „régí vágású” főispán volt.⁴⁰

Mindent egybevéve a Gömbös-kormány ideje alatt 25 törvényhatóság élén történt változás: összesen 23 fő került ki, és 24 fő került be, azaz 1936 októberében 24 főből állt a főispáni kar (egy hely betöltetlen volt). Ez önmagában jelentős változásnak tűnhet, a kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy - mint láttuk - sok esetben a Gömbös-kabinet saját korábbi kinevezetteit mentette fel. 10 törvényhatóság élén egyáltalán nem történt változás, ami 7 főispánnak, a Gömbös által „örökölt” kar 30%-ának pozícióban maradását jelentette. Gömbösnek tehát nem a kar - Eckhardt által javasolt - háromnegyedét, hanem csak alig több mint kétharmadát sikerült lecserélnie, így 1936 októberében 17 Gömbös alatt kinevezett volt hivatalban. Igaz, a helyükön maradtak között Gömbös feltétlen hívei (Borbély-Maczkó Emil és Vay László) is előfordultak, de - mint láthattuk - az új emberek sem voltak feltétlenül „gömbösisták”. Egyszerűen megfigyelhető a gömbösi gárda elöretörése a főispáni karban, ennek a nagysága és hatása azonban korántsem annyira jelentős, kevésbé lehetett a későbbiekre nézve meghatározó, mint a törvényhozásban, vagy a hadsereg vezetésében tapasztaltaké.⁴¹ Már csak azért sem, mert a főispánokat még mindig könnyebben le lehetett

váltani, mint például új hadvezetést felállítani, vagy új képviselőválasztásokat kiírni.

Darányi Kálmán kormányfői kinevezése nem hozott nagy elmozdulásokat, hiszen gyakorlatilag már hónapok óta ellátta a miniszterelnök feladatát, amellet kormányában a belügyminiszter személye is változatlan maradt. A főispánok közül csak Karay-Kraker Kálmánt állították fel helyéről, azért, hogy Preszly Elemér belügyi államtitkárnak „visszaadják” Pest-Pilis-Solt-Kiskun főispáni székét. Ekkor töltötték be a júniusban meghalt Tabódy helyét is: Teleki Bélát már október 5-én kinevezték, ám időközben - a Gömbös halála miatti kormányváltáskor - a többi főispán benyújtotta lemondását, ezért, habár a korábbi kinevezés érvényét nem érintette a kormányváltás, „gyakorlati okokból” újra megerősítették.⁴² A kormány tehát fontosnak tartotta, hogy Teleki személyét ne tegye ki indokolatlan támadásoknak. Tervbe vették a határozottan szélsőjobboldali Thuránszky Pál leváltását is,⁴³ ám a szabolcsi alispánválasztásban élesen szembekerült a Kállay Miklós és Erdőhegyi Lajos vezette csoporttal; felmentése így az utóbbiak győzelmének látszatát keltette volna, amit a kormány igyekezett elkerülni. Thuránszky ezért (a következő év augusztusáig) főispán maradhatott.⁴⁴ 1937 februárjában történt néhány csere, de nagyobb változásokat az 1937 áprilisában kinevezett új belügyminiszter, Széll József hajtott végre, igaz, nem azonnal, hanem csak 1937 őszén, majd 1938 márciusában. Széll 1937 szeptemberében - példátlan módon - sajtótájékoztatót jelentette be egyes főispánok megerősítését, ami a többiek személyével kapcsolatban találgatásokra adott okot.⁴⁵ Jogosan sérelmezhetette az eljárást Szécshényi Viktor, akinek különben is eléggé ingatag volt a helyzete Fejér vármegye élén.⁴⁶

Összességében a Darányi-kormány bő másfél éve alatt a főispáni karban ismét nagyobb átalakulások következtek be: 20 törvényhatóságban 22 változás történt, 9 személyt váltottak le és 13 új ember került be; emellett a karon belüli mozgás is aránylag jelentősnek mondható: 3 személyt máshova helyeztek, míg 2-öt másik törvényhatóságok élére is kineveztek. Az új kinevezések nagy száma következtében Darányi idejében a kar létszáma 28-ra emelkedett. Figyelemre méltó, hogy a miniszterelnöksége folyamán felmentett 9 főből 8-at Gömbös idejében neveztek ki; de „a fajvédő csoport fő támaszát jelentő” Vay László felmentését sem véletlenül követelték a konzervatív körök: „Arra hivatkoztak, hogy a debreceni főispán annyira elkötelezte magát a korábbi kormányzat mellett, hogy képtelen a Darányi-kormány programját megvalósítani.”⁴⁷ 1938 tavaszára már csak 9 olyan főispán volt hivatalban, akit Gömbös kormányzása során neveztek ki. Ezek szerint Darányi fő feladatát, a Gömbös alatt megerősödött szélsőjobboldali erők visszaszorítását - legalábbis a főispáni kar szintjén - teljesítette. A siker persze csak részleges volt, hiszen meghatározó fajvédő, szélsőjobb alakok maradtak helyükön, mint Ricsóy-Uhlyarik Béla,⁴⁸ Preszlyt pedig egyenesen a Gömbös-kormányból nevezték ki.

Az *Imrédy-kormány* - és benne az új belügyminiszter, Keresztes-Fischer - kinevezését nem követték jelentősebb főispán-váltások. Az 1938. júniusi cserék

voltaképpen egyetlen személlyel, Fay Istvánnal kapcsolatosak: Preszlyt váltotta a Pest megye főispáni székében, míg korábbi pozícióit másokkal töltötték be. A kar összetételében a novemberi kormányválság sem hozott érdemi változást, csupán az államtitkárrá kinevezett Lukács Béla és Bonczos Miklós helyett neveztek ki új embereket december elején.⁴⁹ (Latinovits János, Bács-Bodrog és Baja főispánja még októberben lemondott.) Mindenekelőtt a feszült kül- és belpolitikai helyzet magyarázhatja, hogy a kormányzat keveset törődött a főispáni karral. A Felvidék visszacsatolásáig az Imrédy-kormány idejében mindössze 4 főispán került ki a karból és 3 került be, ami tulajdonképpen csekély változást jelentett. Az új emberek közül Kiss Endre és Lossonczy István⁵⁰ feltétlenül Imrédy híveinek számítottak, míg Lichtenstein László, aki korábban már kétszer volt Miskolc főispánja, inkább a régi gárdához tartozott.

A bécsi döntéssel visszakerült felvidéki területek közigazgatásának rendezése 1938. december közepére befejeződött. Néhány korábban egyesített vármegyét szétbontottak, illetve új megyéket hoztak létre, melynek eredményeképpen 6 új vármegyei és egy városi törvényhatóságot (Kassa) állítottak fel. A változások a korábbi egyesített megyék főispánjait egyáltalán nem érintették, ők az „utódmegyék” élén maradtak. Új személyeket (6 főt) csak az új törvényhatóságok élére neveztek ki, akik - Borbír Ferenc volt bajai polgármester kivételével - valamennyien felvidékiek voltak, részt vettek a magyar politikai mozgalmakban.⁵¹ A behívott felvidéki képviselőkhöz hasonlóan ők is a Jaross Andor-féle áramlatot képviselték, s mint ilyenek a miniszterelnök egyik fő támaszának számítottak. A főispánok között tehát elsősorban ők reprezentálták az „Imrédysta gárdát”. A „régikarban” előforduló kevés csere ugyanakkor arra utal, hogy a főispáni kar többsége támogatta Imrédyt, vagy legalább lojális volt vele szemben.

Teleki Pál kormányra kerülésekor „ellenséges” közegben foghatott egyik fő feladatához, a szélsőjobb visszaszorításához. Szemben állt vele a kormánypárt többsége, nem számíthatott feltétlenül a főispáni karra, főleg a felvidékiekre nem.⁵² Macartney szerint Teleki helyzetét súlyosbította, hogy „a főispánok és beosztottjaik, kevés kivételtől eltekintve, jobboldaliak voltak, kinevezésüket EKSZ-beli tagságuknak köszönhették és át voltak itatva annak ideológiájától.”⁵³ Ez már eleve megnehezítette, hogy egy új választáson biztosítsa politikájának a többséget, ezért még az 1939-es választások előtt jelentős változásokat eszközölt a főispáni karban, amelyeket a nyár folyamán, majd ősszel újabbak követtek. Az év végéig összesen 12 főispánt cserélt le, 2-öt helyezett át és 15 újat nevezett ki, így a kar már 36 főből állt, ráadásul egy hely - még több mint két évig - betöltetlen maradt. A távozók többsége Gömbös és Imrédy alatt lépett hivatalba, azoknak a politikai hívei voltak, de ekkor menesztették az idős Széchényi Viktort is, akinek már évek óta ingatag volt a helyzete, leginkább a kormánypárt országos központja kívánta az eltávolítását.⁵⁴ Jellemző, hogy a pár

hónapja hivatalban lévő felvidéki főispánok kétharmadát leváltották⁵⁵ (egy további személy pedig egy éven belül követte őket): elsősorban az Imrédy iránt különösen elkötelezett személyeknek kellett távozniuk. Ez jól illeszkedett a Jaross-csoport visszaszorítására tett egyéb kormányzati lépésekhez is.⁵⁶

Figyelemre méltó, hogy 1939 decemberére a Gömbös miniszterelnöksége idejében kinevezett főispánok közül már csak 3 volt hivatalban, a Bethlen alatt kinevezettek közül ugyanakkor 4. A Gömbös által kezdeményezett változások tehát ezen a kormányzati területen nem voltak hosszú életűek, a „Gömbös-fiókák” lényegében három év alatt kiestek a főispáni karból. Kétségtelen azonban, hogy a kar korábbi stabilitása Gömbös kormányzása alatt megbomlott, ennek hatása megmutatkozott az 1930-as évek végének nagy számú cseréjében is. (Figyelembe kell venni persze, hogy a terület-visszacsatolások következtében az Imrédy- és a Teleki-kormányok - és az őket követő kabinetek - számára már egy felduzzasztott létszámú főispáni kar állt rendelkezésre, ami főleg az új állások betöltésénél tette lehetővé a kormányzati akarat szabadabb érvényesülését.) A nagyfokú mobilitás ellenére 1939 szeptemberében volt két személy, aki már 1924-ben is főispán volt: Sodos Béla - igaz, egy év szünettel - 1924 és 1943 között viselte ezt a hivatalt; az „örök főispán” igazán jellegzetes típusa, Fay István pedig 1920-tól 1939-ig szolgálta a különböző kormányokat. Megemlíthető még Hedry Lőrinc, Borbély-Maczký Emil és Péchy Miklós Szabolcs neve is, akik szintén elnyerték az összes kormány bizalmát Bethlentől Kállayig, sőt Lakatosig.

A második világháború kitörése után a Teleki-kormány figyelmét elsősorban már nem a főispáni kar kötötte le. Az 1939 őszén foganatosított személycseréket követően csak Észak-Erdély visszacsatolása adott alkalmat nagyobb számú kinevezésre. A kiválasztásnál annyiban követték a felvidéki példát, hogy itt is főleg a kisebbségi magyar mozgalmakban aktív helyi földbirtokosokat részesítették előnyben, csakúgy mint később a Délvidéken. Utóbbiakkal együtt a Bárdossy-kormány alatt csak 7 új főispánt neveztek ki (köztük az 1939 márciusa óta betöltetlen székesfehérvári posztot), a Kállay-kormány idejében pedig csak 3 személycsere történt, a megüresedett helyeket ekkor már hivatalban lévő főispánokkal töltötték be. A főispáni kar stabilitásában valószínűleg nagy szerepet játszott az is, hogy a belügyminiszter ebben az időszakban mindvégig Keresztes-Fischer Ferenc volt. A német megszállást követően aztán 1944 áprilisában és májusában szinte az egész kart leváltották és Sztójay bábkormányát feltétlenül kiszolgáló garnitúrával helyettesítették. Utódjának, az egyre szűkülő mozgástérrel rendelkező Lakatos-kormánynak a főispán-kinevezési tevékenységét sokkal inkább a címadományozás, mintsem a tényleges adminisztratív feladatokkal való megbízás inspirálta, különösen Erdélyben, ahol az egymást sűrűn váltó főispánok érdemi munkát már nem végezhettek. Az egész folyamatot betetőzte a nyilas kormányzat, amely október végén tulajdonképpen a „horthysta” kar teljes cseréjét hajtotta végre.

Össességében azt lehet mondani, hogy a személycserék dinamikáját a kormány- és a belügyminiszter-váltások határozták meg. Az új kormány hivatalba lépését követően 1931-ben, majd még inkább 1932-ben és 1939-ben nőtt meg a személycserék száma; utóbbi két esetben a belügyminiszter személye a kormányváltással nem változott. Az 1935-ben és 1937-38-ban bekövetkezett cserék nagy száma viszont egyértelműen az új belügyminiszter kinevezéséhez köthető. Ezekkel szemben sem a belügyi kormányzat élén történő 1926-os változás, sem pedig az Imrédy-kormány, és benne Keresztes-Fischer kinevezése nem járt együtt nagyobb arányú változással a főispáni kar személyi összetételében. A két világháború közötti kormányok közül csak a több mint tíz évig hivatalban lévő Bethlen-kormánynak volt lehetősége és ideje, hogy a főispáni kart saját célkitűzéseinek megfelelően alakítsa ki. Az utána következő miniszterelnökök már nem rendelkeztek az ehhez szükséges politikai támogatottsággal és hivatali idejük sem volt elegendő a teljes átalakításhoz, így többé-kevésbé az elődök keze nyomát is magán viselő karral voltak kénytelenek dolgozni. Az "elmaradó" személycserék ugyanakkor azt is jelentették, hogy a hivatalban maradó főispánok, ha a miniszterelnök személye és politikája iránt nem is feltétlenül voltak elkötelezve, a rendszer egésze iránt mindvégig lojálisak maradtak. A lojalitás fennmaradásában - mint említettük - a közvetlen felettes belügyminiszter személyének változatlansága is szerepet játszhatott. A főispáni kar személyi állománya drasztikusan sosem alakult át, a változások alakulását a vezető politikai csoportok aktuális erőviszonyai határozták meg. A kar „*változékony állandósága*” egyúttal maga is az erőviszonyok alakító tényezőjévé vált. A főispáni kar ezen *kiegyensúlyozó, a folyamatosságot egyszerre jelképező és biztosító szerepe* az ország német megszállásáig, részben a nyilas hatalomátvételig megmaradt.

Jegyzetek

1. A főispánok jogkörét korszakunkra nézve alapvetően az 1886: XXI. tc. szabályozta, az 1929: XXX. tc. ebben lényeges változást nem hozott.
2. *Stipta István*: A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886), in: *Degré Alajos emlékkönyv* (Szerk. Máthé Gábor és Zlinszky János), Bp. 1995. 299.
3. Lásd erre: *Bibó István*: A magyar közigazgatásról II. (Jellegzetes kórformák), in: *uő*, Különbség, Bp. 1990. 56.
4. Már közvetlenül az első törvényi szabályozás után egy 1871-es belügyminiszteri bizalmas levél azt hangsúlyozta, „hogy a törvényhatósági szervezet és a jó közigazgatás jövőjének záloga legnagyobb részt a főispán kezeibe van letéve.” (Idézi: *Stipta István*: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására, Bp. 1995. 160.) A hivatali jelleg erősödését jelezte, hogy - összefüggésben jogkörük küszöbön álló kiterjesztésével - 1885-től a főispánok már nem voltak a főrendiház tagjai. Tisza Kálmán ezt azzal indokolta, hogy „mentől inkább

- tökéletesbedik közigazgatásunk, annál inkább állandó hivatalos teendők kötik le a főispánt” (Idézi: *Püski Levente: A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform*, in: *Történeti Tanulmányok I.* [Szerk. *L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza*], Debrecen, 1992. 71.)
5. „Az adminisztratív funkció jelentősége ma legalább is egyenlő a politikaival. Ha a kormány nem ura a közigazgatási apparátusnak, nem tud politikát csinálni, programját nem tudja végrehajtani” - állapította meg Magyary Zoltán a harmincas évek végén. (*Magyary Zoltán: Közigazgatási vezérkar*, Bp. 1938. 11.)
 6. A politikai államtitkárok „a minisztérium hivatali fegyelmi joga alatt állanak, de állásuk bizalmi természetű lévén, ellenük formális fegyelmi eljárás folytatására rendszerint nincs szükség (...) (Ugyanez a megfontolás áll különben a főispánokra is.)” (*Tomcsányi Mór: Magyarország közjoga*, Bp. 1940. 486.) „A főispán jogállásában a szakképzettség és az állandóság hiánya éppoly jellemző, mint a miniszterében és a politikai államtitkárában. Ennek a közszolgálatban érvényesülő káros kihatásai is ugyanazok.” (*Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás*, Bp. 1942. 285.)
 7. A belügyminiszter például többször rámutatott arra, hogy a „hivatalos rangsor” - melyben a főispánok eléggé hátul, az érsekek és püspökök után, az ítélőtáblai elnökökkel, tábornokokkal vagy a budapesti rendőr-főkapitánnyal egy helyen szerepeltek - „kivétel nélkül, minden esetben való alkalmazása” vidéken sűrűlődasokat okozhat, és „kényes helyzetbe hozhatja a főispánt, mint a kormány képviselőjét”. Ezért leiratában a miniszter utasítást adott, hogy a főispán a törvényhatósága területén tartott hivatalos, egyházi, társadalmi ünnepségeken, díszbevédeken az őt megillető helyre kerülhessen. (Lásd: *Magyar Országos Levéltár* [a továbbiakban MOL] K 148, 1016.cs. 6875/1939.)
 8. *Magyary*, i.m.(1942), 288. Rakovszky belügyminiszter egy ízben egyenesen azt hangsúlyozta, hogy a „főispáni állás elsősorban is politikai jellegű”. (Idézi: *Pándi Ilona: Osztályok és pártok a Bethlen-konzolidáció időszakában*, Bp. 1966. 160.)
 9. „Az illető főispán mint a kormány reprezentánsa és bizalmának letéteményese van hivatva ugyanis elsősorban arra, hogy a helyi helyzet ismeretének alapján, mint általános kormányzati szempontból is, minden egyes állami kinevezésnél véleményét nyilvánítsa és fennforgó aggályok esetén megjegyzéseit idejében megtegye.” (Minisztertanácsi jegyzőkönyv a főispánok véleményének kikérési kötelezettségéről - az egyes tárcák által fogadosított kinevezéseknél [1928. november 23.], in: *Iratok az ellenforradalom történetéhez* V. kötet. A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete 1927. január-1931. augusztus 24. [A bevezető tanulmányt írta, a kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta *Karsai Elek*], Bp. 1976. 280.) „Ez a köteletség természetesen nem jelenti azt, hogy a főispánok kérése szerint kellene a kinevezéseket vagy előléptetéseket eszközölni, mert csak meghallgatást ír elő a törvény.” (MOL K 148, 1072.cs. 1940-11-8314, 5885/1938. Emlékeztető az 1938. július 22-i főispáni értekezletről.)
 10. 1925-ben például az új választójogi tervezet elfogadásához - végső soron a parlamenti többség biztosításához! - vette igénybe a kormány a főispánokat: mivel „a javaslat egyik fő ütköző pontjának: a szavazás titkosságának kérdése” tekintetében „a kormányt támogató pártok tagjai sorában az állásfoglalás nem egységes, (...) nyomatékosan kérlek arra, szíveskedjél törvényhatóságodat illetően mindazoknál a kormánytámogató nemzetgyűlési képviselőknél, - akiknél erre csak módodban van - saját részéről is befolyással odahatni,

hogy az illető képviselők szavazataikkal a kormány javaslatának elfogadását támogassák.” (MOL, K 148, 775.cs. 2461/1925. Félhivatalos, szigorúan bizalmas levél valamennyi főispánnak, 1925. május 30.)

11. „Az alkotmányos szokásnak megfelelően a múltban az volt az állandóan követett gyakorlat, hogy mindakkor, amikor az egész kormány lemondása folytán új kormány nevezetik ki, vagy ha a belügyminiszter személye változott, a főispánok állásukat a kormány rendelkezésére bocsátották. Ezt az álláspontot a jövőre nézve is helyesnek tartom és arra kérem Nagyméltóságodat, hogy azt a maga részére is irányadónak tekinteni szíveskedjék.” (MOL K 148, 1035.cs. 1940-11-1086, 1715/1938. A belügyminiszter bizalmas levele valamennyi főispánhoz, 1938. március 22.)
12. Az Országos Takarékpénztári Bizottság 1925. április 25-i ülésén például mindössze 10 állást javasolt, úgy, hogy egy személy több - szomszédos - törvényhatóságot vezessen. (MOL K 148, 836.cs. 1932-4-76. [645. lap] 2056/1925.)
13. MOL K 148, 836.cs. 1932-4-76, (szám nélkül, az 501. laptól); kivonat az 1927. február 18-i minisztertanács jegyzőkönyvéből; az indoklást lásd a csatolt mellékletben: „Ad XX. Főispáni állások csökkentése”. Hasonló indokokat hozott fel a belügyminiszter egy konkrét esetben, amikor a szegedi és a hódmezővásárhelyi főispáni állást választották szét, noha a kormányzó nem szívesen látta az állások szaporítását: „a kötelezettségének ugyanis nagyobb terjedelmű s nagyobb kulturális vagy közigazgatási jelentőségű törvényhatóságnál a főispán, ha nem lakik ott a törvényhatóság területén, csak részben tud megfelelni”, s a mellőzhetetlen feladatok ellátásán kívül „arra azonban már nem lehet képes, hogy az ügyek vitelénél a megkívánt befolyást érvényesíthesse.” (MOL K 148, 959.cs. 1937-11-486, 669/1927.) Mivel a kormányzat sem előtte, sem utána nem érezte úgy, hogy Hódmezővásárhely élére külön személyt kellene állítani, adódik a feltevés, hogy a külön állást az illető, Mokcsay Zoltán számára „hozták létre”.
14. A felmentett főispánok helyére természetesen minden esetben kineveztek újat, előfordult azonban, hogy arra csak több hónap múlva került sor; a személycserék száma így egészen pontosan a *kinevezések* számát jelenti.
15. *Feilitzsch Berthold*: Emlékeimből! Bp. 1933. 38-40. Sokat sejtetőek a Biharból való távozását kommentáló szavai: „Berettyóújfaluban néhány jóbaráttól búcsúzván, csendben hagytam el a vármegyét. Az előzmények és a helyzet is így követelték. Nem voltam barátja soha a krokodilkönnyeknek.” (uo. 39.)
16. „Talán az ország egyik legnehezebb vármegyéje Tolna” - állítja Dencz Ákos volt képviselő a belügyminiszterhez írott levelében. (MOL K 429 19.cs. 48/1936.)
17. Lásd: *C. A. Macartney*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929-1945. Part I. Edinburgh, 1956. 104.
18. MOL K 429 19.cs. 83/1935.
19. Erre utal Kozma György vásárosnaményi főszolgabíró 1933. januári levele Kozma Miklóshoz: „(...) a szatmári főispánsággal kapcsolatban a legrosszabb megoldás az volna, ha Péchy Szabolcsot Jékey Ferivel váltanák fel. A legjobb pedig, ahogy tegnapelőtt megbeszéltük, Szabolcs maradjon pár hónapig s azután jöhet akár idegen, akár én is. Tisztuljon a helyzet.” (MOL K 429 45.cs. 4/1.)
20. MOL K 148, 995.cs. 1938-11-5270. 4792/1925. Bizalmas levél Sárközy Györgynek, 1925.

- december 1.
21. MOL K 148, 995.cs. 1938-11-5270. 4871/1925. Belügyminiszteri felterjesztés, 1925. december 21.
 22. *Farkas Gábor*: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919-1945, Bp. 1980. 85. A miniszterelnök felháborodását az váltotta ki, hogy megyei törvényhatósági bizottság a királykérdésben leszavazta a kormányt.
 23. *Farkas*, i.m. 96. „A vármegyei hangadó köröket - különösen a konzervatív legitimista és mágns csoportot - Széchenyi Viktor főispánnak sikerült is semlegesítenie (...). Széchenyinek ugyanis aktív ellenforradalmi múltja mellett legitimista múltja is volt.” (uo.)
 24. Zadravecz páter jegyzi meg az Ex elégedetlenkedőről: „A konc, mit Bethlen mindig idejében eléjük dobott, elnémította őket, sőt hűséges csatlósaivá tette. A vezérintéző, Feilitzsch báró, idegesen lázongott - míg főispán nem lett...” (Páter Zadravecz titkos naplója [Szerk. *Borsányi György*], Bp. 1967. 141.)
 25. A szegedi főispáni állás Aigner Károly lemondását (1932. augusztus 30.) követően betöltetlen maradt, a kabinet nem sietett az utód megválasztásával. Igaz, ekkor már valószínűleg más kérdések kötötték le a kormányzat figyelmét.
 26. „Takarékossági szempontból ez nem volna rossz, de kormányzati szempontból sok hátrány volna. Az a főispán, aki öt-hat vármegyének ügyeit van hivatva irányítani, alig tehetne mást mint az öt-hat vármegyében betöltené a törvényhatósági és közigazgatási bizottságok elnöki székét, de a kormány intencióit aligha tudná eredménnyel szolgálni.” (Kozma György levele Kozma Miklóshoz, MOL K 429 45.cs. 4/1.)
 27. *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája, Bp. 1968. 156. „Utódja a szintén EKSZ tag, Körösi [sic!] György, volt temesi főispán, ny. belügyi államtitkár lett.” (uo.)
 28. *Feilitzsch*, i.m. 41. (az én kiemelésem)
 29. Shvoy Kálmán igyekszik saját szerepét kihangsúlyozni Aigner lemondásában: Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945 (Sajtó alá rendezte *Perneki Mihály*), Bp. 1983. 113-114.
 30. Olchváry Pál 1932. január 12-i naplóbejegyzése szerint Debrecenbe „Szabó Zoltánt nevezik ki főispánnak, már meg is hívott az installációjára.” (*Gyarmathy Zsigmond*: A dzsentrifőszolgabíró [1922-1938], Nyíregyháza, 1990. II. kötet, 69.) Vay kinevezésére február 17-én került sor.
 31. *C. A. Macartney*: October Fifteenth. i.m. Part I. 102.
 32. *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére, Bp. 1968. 45. „Gömbös miniszterelnöki kinevezése után (...) csak néhány megyében került sor a régi garnitúrához tartozó főispán újjal való felváltására, s a vármegyei adminisztrációban is igen sok olyan tisztviselő működött tovább, akinek a »régí vágású« főispánhoz való igazodása többnyire - mert így láthatta biztonságban egzisztenciáját - alapvetően meghatározta politikai orientációját is.” (*Stier Miklós*: Uralkodó elit, kormányzati hatalom - kormányzó réteg a Horthy-korszakban, Századok, 1983/2. 442.)
 33. *Kónya*, i.m. 91-92. Lásd még: *Vonyó József*: A Nemzeti Egység Pártjának megszervezése és taglétszámának alakulása Baranya megyében (1932-1936), Pécs, 1982.
 34. *Márkus*, i.m. 21.

35. *Kónya*, i.m. 135.
36. *Vonyó*, i.m. 25-26.
37. Farkas állítólag „még a főispáni méltóság viselése idejében a kormánypolitika irányától lényegesen eltérő irányzat szolgálatára vállalkozott”, többek között „a legitimista néppárt kezébe akarta átjátszani a Nemzeti Egység szervezetét is”. (MOL K 429, 19. cs. 43/1935) A főispánok választási szerepére lásd: *Kónya*, i.m. 160-168.
38. Kozma Miklós belügyminiszter és Marton Béla pártfőtitkár közötti nézeteltérésekről lásd: Magyarország évkönyve 1936 (Szerkesztette Béry László és Kun Andor), Bp. é.n. 3-5.
39. *Kónya*, i.m. 179. Igen érdekes ebből a szempontból Mecsér Endre pettendi földbirtokos Gömböshöz szóló levele 1932 októberéből [!]: „a Te leendő 13 párttitkárod szerepe kizárólag politikai jellegű? Nem lesz azoknak gazdasági szerepük is? *Nem a főispánokat teszed ezzel skartba?*” (MOL K 35 1.cs. b. dosszié; az én kiemelésem) Válaszlevelében Gömbös nem tér ki a kérdésre. (uo.)
40. Benyovszky „politikai megfontolásokból, majd súlyos betegsége miatt is elődjénél lényegesen kevesebbet törődött a NEP szervezésével”. (*Vonyó*, i.m. 56.) Ez annál is inkább figyelemre méltó, mivel elődje a pártszervezéssel ugyancsak szembenálló - már említett - Szapáry Lajos volt.
41. „(...) érdekes, hogy a nagy őrsekváltás idején is a Gömbös-kormány alig néhány főispánt cserélt le a megyék éléről!” *Glatz Ferenc-Stier Miklós*: Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül, Történelmi Szemle, 1971/1-2. 185.
42. MOL K 148 1176.cs. 1944-11-8991. 5356/1936., 5424/1936.
43. Olchváry már 1936. október 16-án ezt írja: „Az a hír, hogy Thuránszky Pál főispánt felmentették állásából.” (*Gyarmathy*, i.m. II. kötet, 175.)
44. Lásd: MOL K 429 22.cs. 606/1936. Thuránszky 1937 augusztusában azért mondott le, mert képviselőként lépett fel a kemecsei időközi választáson (MOL K 148 960. cs. 1937-11-4456.)
45. *Pesti Napló*, 1937. szeptember 26. 8., *Esti Kurir*, 1937. szeptember 26. 5.
46. MOL K 148 959.cs. 1937-11-645.
47. Debrecen története 4. 1919-1944. (Szerk. *Tokody Gyula*), Debrecen, 1986. 262.
48. Lásd: *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja, Bp. 1970. 17. (lábjegyzet)
49. A Békés megyébe kinevezett Ricsóy-Uhlyarik beiktatási beszéde országos visszhangot váltott ki, és jó ürügyet szolgáltatott az Imrédy-ellenes akció megindításához. (*Sipos*, i.m. 94.)
50. „A Fáy helyébe lépő Lossonczy István tipikus képviselője volt azoknak a harmincas években politikai pályát befutó, egykor Horthy fővezér körül tömörülő katonatiszteknek, akik Gömböst vallották eszményképüknek. Az Imrédy közeli baráti köréhez tartozó új főispán a miniszterelnök politikai elgondolásainak elszánt híve, következetes támogatója volt.” (Debrecen története 4. i.m. 269.) Lossonczy részt vett az Imrédy melletti tüntetéseken, és jelen volt a „csodaszarvas-mozgalom” helyi zászlóbontásán is. (uo. 270-271.)
51. „Az Egyesült Magyar Párt nagybirtokos vezetői, akik eddig polgári tanácsadói szerepet tölthettek be a katonai közigazgatás mellett, most - az újonnan felállított főispáni székektől kezdve - mindenütt elfoglalták az átszatolt területen a polgári közigazgatás vezető posztjait.” (*Tilkovszky Lóránt*: Revízió és nemzetiségpolitika [1938-1941], Bp. 1967. 72-73.)

52. Teleki és a felvidékiek feszült viszonyát mutatja, hogy Korláth Endre Ung megye főispánjaként (!) Kárpátalja tervezett autonómiája elleni tiltakozásául lemondással fenyegetőzött, amire a miniszterelnök azt válaszolta, hogy ha ezzel az indokkal mond le, akkor azonnal fejbe löveti. (Kozma Miklós naplóját idézi: *Tilkovszky*, i.m. 167.)
53. *C. A. Macartney*: Teleki Pál miniszterelnöksége, Bp. 1993. 10. A szerző szerint a Független Kisgazdapárt választási veresége „élénken mutatja, hogy Teleki mennyire nem volt képes ellenőrizni a főispánokat.” (uo. 246. lábjegyzet)
54. *Farkas*, i.m. 225-226.
55. Az 1938 decemberében kinevezett Korláth Endre beregi installációjára csak 1939. június 20-án került sor (*Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. június 20 és 23.), pár nap múlva azonban leváltották.
56. „Az Egyesült Magyar Párt befolyásának csökkentésére tett kormány-erőfeszítések nemcsak a főispánokat sem kímélő leváltásokban mutatkoztak meg, hanem abban is, hogy az Egyesült Magyar Pártnak 1939 őszén, 1940 tavaszán már nem állt módjában híveit zsírosabb állásokhoz juttatni.” (*ú*, i.m. 60.)

Tibor Takács

Changes in the Staff of Lord-Lieutenants Between the Two World Wars

Lord-Lieutenants played a very important role in the governmental and political system of Hungary between the two world war. Therefore the governments laid stress upon appointing reliable persons to these positions. But governments were not allowed to make their policy without any restriction and the personnel policy, either. None of them was in the positions to replace every Lord-Lieutenant appointed by their predecessors. Nevertheless, changes were typical above all in the second part of the examined period: while the 1920' were, more or less, the years of the state of rest, the 1930's, after the Bethlen era, brought a larger mobility. Governments had many difficulties especially with the countries situated in the south-eastern part of Hungary (so called Viharsarok), where happened six or seven exchanges.

Generally, the staff was characterised by a „changeable permanence” until the occupying of Hungary by Germans in 1944. This was resulted by the policy of the actual balance of governmental fractions, at the same time this feature of the stuff itself helped to preserve this balance.

Kiss László

A szlovák-magyar viszony megítélése a szlovák történetírásban

Elrugaskodás a magyaroktól

Közismert, hogy a történelmi Magyarország keretei között a magyar és a szlovák nép élete, sorsa ezer esztendőn át szorosan összefonódott. A szlovák felfogásban azonban a történelmi együttélés, a közös történelem tudata és vállalása a nemzeti öntudatra ébredéssel, a 18-19. század fordulójától meginduló magyar-szlovák, szlovák-magyar nyelvi, kulturális, majd politikai küzdelmekkel, az erősödő magyarosító törekvésekkel párhuzamosan gyengülni kezdett. Az eldurvuló aktuálpolitikai csatározások közepette a vitairatokban, a publicisztikában és a történetírásban a valós sérelmek és igények mellett olyan teóriák és mítoszok is kezdtek megjelenni, amelyeknek nem elsősorban a történelmi megalapozottság és a tudományos hitelesség volt a céljuk, hanem - sokkal inkább - a „szendergő nép” nemzeti öntudatra ébresztése, a saját nyelvhez, kulturához, a saját oktatási, kulturális, vallási intézményekhez való jog, nem különben a nemzeti egyenjogúságra és az önálló nemzeti létre való igény alátámasztása, védelme és propagálása, akár a történelmi igazság rovására is.

„Összes szomszédunk közül alighanem a szlovákoknak kell a legtöbb ellentmondást feldolgozniuk ahhoz, hogy reális történelmi képet alkossanak annak az államnak - a történelmi Magyarországnak - a fejlődéséről, amelyben ők maguk is tíz évszázadon keresztül éltek”-írja a kérdéskör egyik ismert magyar kutatója.¹ Valóban, nagy szükség lenne az egyoldalú Magyarország-kép árnyaltabbá tételére, az ezeréves magyar elnyomásról, az „ármányos” magyar nemzetiségpolitikáról, a szlovák nemzeti-nemzetiségi törekvéseket ezer esztendőn át sárbatipró magyar államról kialakított negatív sztereotípiák semlegesítésére. Ez viszont már csak amiatt is nehéz feladat, mert - néhány reményteljes kísérlettől eltekintve - a nemzeti önazonosság kérdéseivel foglalkozó szlovák történészek és politikusok jó része mindmáig nem tudott, vagy nem akart megszabadulni a hagyományos magyarellenességtől, a bizalmatlansággal összefonódó, védekező és elhatárolódó jellegű beidegződésektől.

A szlovák nemzettéválás lényegében napjainkig abban a béklyóban szenved, hogy legalább másfél évszázad óta egyidejűleg többfelé - a magyarok és a csehek felé egyaránt - kellett bizonyítaniuk és védeniük önálló nemzeti, illetve állami létre érdemes és képes voltukat.² Ez pedig folytonos elhatárolódással, a „magyarországi hazá”-tól és a magyar történelemtől való fokozatos elrugaszkodással járt. Ennek lényegét ragadta meg 1965-ben Vladimír Mináč, amikor rámutatott, hogy: *„A magyarság a szlovákok politikai végzete. De hát van-e egyáltalán értelme abban a tragikusan összezsomózott bugyorban kotorászni, amelyet történelmi Magyarországnak nevezünk? A magyarokhoz való viszonyunk nemcsak nemzeti sorsunkat, hanem nemzeti tudatunkat, illetve lelkünket is meghatározta. Sok évtizeden keresztül elsősorban azzal léteztünk, hogy elrugaszkodtunk a magyaroktól, hogy nem adtuk meg magunkat, hogy rajtuk kívül és ellenükre éltünk: ez a magatartás létezésünk lakmuszpapírja.”*³

Valóban, az ezeresztendő szlovák-magyar, magyar-szlovák viszony megítélésében, a közös múlt vállalásában lényeges módosulások történtek a XVIII-XX. század folyamán. A nemzeti öntudatosodással karöltve ugyanis a „közös magyar haza” helyébe az „ezeréves börtön”, majd az „ezeréves méhecske” mítosza lépett. Ebben a - retrospektív módon alapuló - történetírói koncepcióban mindazt, ami Felső-Magyarországon, a mai Szlovákia területén hajdanán történt, a szlovák történelem szerves részének tekintik. *Eltérő nézetek és vélemények felvillantásával a jelzett szlovák álláspont alapelemeire, a magyar-szlovák viszony sajátos megítélésének néhány történeti, államjogi problémájára és összefüggésére kíván rámutatni az alábbi tanulmány.*

„Közös haza” és „szláv nemzet”

A 17-18. századi szlovák etnikai tudat legalapvetőbb sajátosságát a történeti magyar államhoz és a „szláv nemzet”-hez való egyidejű, szorosan összefonódó kötődés jellemezte. A szlovák történészek nem tagadják a *natio hungarica* rendi-nemesi közösségtudatának a meglétét (amely a Magyar Királyságot az itt élő népek közös hazájaként fogalmazta meg) és az erre épülő hungarus patriotizmusnak, a hungarus-tudatnak a szlovák származású vagy szláv ajkú nemességre és - részben - a városi polgárságra, valamint az intelligenciára való kiterjedését. A szláv (nyelvi, etnikai és kulturális alapokon nyugvó) összetartozástudat túlhangúlyozásával azonban azt a látszatot kívánják kelteni, hogy a hungarus patriotizmus és a szláv tudat viszonyán belül már a 17-18. században is az utóbbi volt a fontosabb. A magyar történetírás és néhány szlovák történész a hangsúlyok kérdését is másképpen látja. A történelmi valóságnak megfelelően abból indulnak ki, amit 1843-ban a jénai egyetemi anyakönyvet böngésző Hrabowsky Dávid is tapasztalt. Az anyakönyv 1594-1832 közötti bejegyzéseiben ugyanis *„nagyobbrészt csak a’ »hungarus« áll a ’magyarok’ nevei mellett, ’s ritkán*

egyszersmind vármegye és születési hely.” Azok közül pedig, akiknél ez utóbbiak is fel voltak tüntetve, „sokkal többen jöttek Jenába felső Magyarországból, mint az alföldről.”⁴

Közismert, hogy a 18-19. század előtti Magyarországon a „nemzet”-nek lényegében háromféle - egymással összefüggő, de mégis különböző - felfogása és valósága élt egymás mellett. Szűcs Jenő történeti tipológiája szerint ugyanis egyfelől létezett egy területi-alattvalói kötelékeken és intézményeken nyugvó „államnemzetiség”. „Magyarnak” (hungarusnak) számított mindenki, aki a Magyar Királyság (regnum Hungariae) alattvalója volt. Másfelől létezett egy etnikai kötelékeken, hagyományokon, nyelvi egységen vagy közelségen nyugvó, részben territorializált „nyelvi-kulturális nemzetiség”. Ez tehát mindazok külön etnikai identitását is elismerte, akik eredetük, nyelvük, szokásaik stb. szerint csoportként elkülönültek. Végül az igazi értéknek az számított, ha valaki a rendi-korporatív alapon szerveződő politikai közösség, a „natio Hungarica” kereteibe tartozhatott. Ez a többnyelvű rendi „államnemzet” elsősorban a nemesség szintjén már évszázadok óta létezett. A struktúra lényegéhez tartozott tehát egy megosztott identitás: a döntés kényszere nélkül mindenki úgy született bele a maga kettős vagy hármas státuszába, hogy ezek az identitások - legalábbis a 18-19. századig - jól megfértek egymással.⁵

A szlovák „feudális nemzetiség” minél korábbi meglétét kimutatni akaró szlovák történészek főként azzal operálnak, hogy a magyar államhoz és a rendi-nemesi „natio”-hoz képest túlhangsúlyozzák az etnikai-nyelvi kötelékeken alapuló „nemzetiség” szerepét, és a „szlovák nemzetiség” (máshol: etnikum) létezését a 11. század óta történeti ténynek tekintik. Az nem kétséges, hogy a krónikás hagyományban a 12., méginkább a 15. század óta kétségtelenül létezett egyfajta szláv közösségi tudat, amely a szláv összetartozás legfőbb ismertető jegyeinek a szlávok európai kiterjedtségét és nyelvrokonságát tartotta. Egy ismeretlen szerző 1420-ban pl. már arról panaszkodott, ami 400 évvel később Jan Kollárnak is fájt: „*A németek esküdt ellenségeink, régóta minden ok nélkül agyarkodnak nyelvünkre; kiirtották nyelvünket Rügen szigetéről, Meisenből (Szászország), Poroszországból és számos jelentékeny városból száműzték.*”⁶ A 17-18. században, sőt még a 19. század első felében is a gyenge szlovákoknál különösen erősen élt ennek az ősi szláv egységnek az átörökölt, etnikai és nyelvi rokonságon, rokon származáson alapuló tudata, amelynek révén a Balti-tengertől az Adriai-tengerig, a Rajnától Kínáig terjedő hatalmas és dicső szláv „nemzet” részének, sőt központjának tarthatták magukat. Az elterjedt hiedelem szerint ugyanis a szlávok és a közös szláv ősnyelv bölcsője a Tátra alatt ringott, amelyhez a legközelebb így éppen az „autochton” szlovákok nyelve állt.

A 17. század második felétől Peter Rewa, Szöllösi Benedek, Daniel Sinapius Horčička, Ján Fisher Piscatoris, Ján Simonides stb. jóvoltából a „szláv nemzet” és nyelv európai kiterjedtségén és őshonosságán túl a Szvatoplukhoz kötött nagymorva

és a cirilli-metódi hagyomány is fokozatosan a szláv tudat és ideológia fontos motívumává vált. Erősödő érdeklődés mutatkozott az anyanyelv és a szlovákok által is használt bibliai cseh irodalmi nyelv (az ún. bibličina vagy čeština) szlovák nyelvi elemekkel történő gazdagítása iránt is. Az erősödő szláv tudat megnyilvánulása volt az is, hogy D. S. Horčíčka 1678-ban büszkeséggel sorolta fel a „szláv nemzet” soraiból származó „dicső és érdemes” férfiakat. Ugyanakkor élesen korholta az anyanyelvüket és szláv származásukat szégyenlő és megtagadó „renegátokat”, a „dicsőség” (sláva) szóból származhatott (1696-ban elsőként J. F. Piscatoris által „Slaviá”-nak nevezett) szlávsgot elhagyókat.⁷

A szláv tudat eme harcossá megnyilvánulásai ellenére a 18. század elejéig a szláv közösség érzése a meghatározóbb hungarus patriotizmus részeként jelentkezett, a „szlovák” tudat pedig még - egy-két korai megnyilatkozástól eltekintve - szinte teljesen felolvadt a szláv közösségi tudatban. A hungarus tudatú szláv-szlovák értelmiség sajátos kettős identitásának az összehangolása hosszú ideig nem okozott különösebb gondot, hiszen - Ján Tibenský szavaival élve - a „hungarus nemzet” fogalma ugyan „gyakran a magyar nyelvi, kulturális és történelmi etnicitást jelentette, anélkül, hogy ez a többi nemzetiség számára »konfliktusok forrását« jelentette volna.”⁸

Ez a helyzet akkor kezdett megváltozni, amikor a 18. század első felében az etnikai különbségeket addig nem ismerő natio hungarica mindinkább etnikai (magyar) színezetet is nyert, amelyet a nem magyarok egyenjogúságát a „közös hazá”-ban kétségbe vonó közjogi elméletekkel és történeti-politikai teóriákkal, konkrétan a haza hármas (hun-avar-magyar) elfoglalásával összefonódva jelentkező ún. „alávetési” vagy „hódítás-elmélettel” kezdtek alátámasztani. Ezzel szemben tehát a szláv-szlovák tudatú papok által az 1720-as évektől kezdve írott védekező jellegű apológiák a Magyar Királyság területén és - főleg - a Felföldön élő szlávok „natio hungaricá”-n belüli egyenjogúságát egyre nyomatékosabban az itt élő szlávok autochtonitásával, a nagymorva és Cirill-Metód hagyománnyal, nem különben az ún. „befogadási elmélet”-tel igyekeztek alátámasztani. 1728-ban Ján Baltazár Magin, a hungarus-tudatú dubnicei plébános volt az, aki a Bencsik Mihállyal folytatott első jelentősebb apológiában felállította a magyarok „vendégszerető fogadásá”-ról szóló szerződéselméletet. Eszerint a Kárpátok mentén egészen az Erdélyig terjedő területet benépesítő szlávok a honfoglalókat vendégszeretettel fogadták. Szerződést kötöttek velük és ennek alapján teremtettek közös államot. Így vált a szerződés és a közös haza gondolata a száz évvel később formálódni kezdő modern szlovák nemzeti ideológia és történelmi tudat igen fontos előzményévé és komponensévé.

Néhány évvel később Samuel Timon a fehér ló monda új értelmezésével állt elő. 1733-ban a jezsuita pap ugyan elismerte, hogy a magyarok legyőzték Szvatoplukot, de - állítása szerint - a szomszédságában élő „szlovákok”-at leigázó fejedelem morva volt. A legendás fehér lovat tehát a „szlovákok” küldték a magyaroknak, akiket a

morva fejedelem veresége után „... vendégszeretően fogadtak azok a szlovákok (szlávok - Peter Sykora megjegyzése), akikről beszéltünk. Már nyolcszáz éve viselnek el együtt minden jót és rosszat. Együtt élnek, együtt halnak. A szlovák (szláv - P. S. megjegyzése) nemzet utódai közül sokan felemelkedtek a nemesi osztályba, nagy birtokokat szereztek és számos olyan, ma már nagyon régi család alapítói lettek, amelyek a hazától kevesebbet vesznek el, mint amennyit adnak neki...”⁹

Az erősen szláv tudatú Samuel Timon ugyanolyan magyarországi patrióta volt, mint a 18. század első felének legjelentősebb pietista tudósa Bél Mátyás (Matej Bel), akinek az életműve egyaránt része a magyar, a szlovák és a magyarországi német kultúrtörténetnek. Ez a kettős-hármas kötődés jellemezte a 18. század második fele egyik legnagyobb tudósát, Kollár Ádám Ferencet (Adam František Kollárt) is, aki - valahol a fejlődés fele útjánál tartva - szintén egyidejűleg volt magyarországi hazafi (hungarus) és egyszersmind öntudatos szláv és szlovák. Az ő munkássága tehát sajátos módon illeszkedik be a magyar, a szlovák és az osztrák politika- és művelődéstörténetbe. Ugyanez mondható el a század derekán és vége felé dolgozó két katolikus pap, Juraj Sklenár és Juraj Papánek, nem különben az evangélikus Ján Hrdlička tevékenységéről és szemléletéről is. Papánek önvallomása magáért beszél: „*Nem tagadom, hogy születésemre nézve szláv (értsd: szlovák) vagyok, de tudd meg, hogy neveltetésemre nézve német, nemességemre pedig magyar, jelenlegi lelkipásztori munkámra nézve illír*” (ugyanis egy Pécs környéki horvát faluban működött).¹⁰ Az államiságot még Papánek is a nemzetiség, a magyarországi patriotizmust pedig a nemzeti büszkeség felé helyezte. A súlypont elmozdulását viszont jól mutatta az erősödő szláv tudat önállósodása és kezdődő kiválása a hungarus tudatból, nem különben a szlovák tudat megjelenése a szláv tudaton belül.

„Közös hazá”-ból „ezeréves börtön”

A 18. század második felében tehát felgyorsult a hungarus patriotizmus eróziója és megkezdődött a szláv tudat lassú differenciálódása is. A szlovák katolikus papok a „szláv nemzet”-et saját nyelvjárásokat beszélő „törzsek” együtteseként is kezdték értelmezni. A „szláv nyelv”-et elsőként Bél Mátyás osztotta fel négy (orosz, lengyel, horvát és cseh) nyelvjárásra, amelyet később Jozef Dobrovský és Jan Kollár is elfogadott. Kristof Jan Jordan morva történetíró 1745-ben megjelent munkájában ezek között a törzsek között feltűntek a „*dialectus Hungaro-Slavicus*”-t beszélő „*Hungaro Slavi*”-k, a Jozef Bajzánál „*Uhro-Slováci*”-nak, „*pannóniai szlávok*”-nak nevezett szlovákok is.¹¹

A nyelvi és törzsi különbözőségeken is tudatosodó nemzeti mozzanatok a későbbiekben méginkább külön kaptak eltérő hangsúlyokat a - „nemzeti ébresztés” nehéz

feladatát a 18. század végétől magára vállaló, de felekezetiileg sokáig erősen megosztott - szlovák intelligenciánál. A katolikusok a szlovák nyelvet és népet a „szláv nemzet” önálló dialektusaként és törzseként fogták fel. Tőlük eltérően az evangélikus lelkészek túlnyomó része - Jan Kollárral és a „kulturális pánszlávizmus”-nak is nevezett „szláv kölcsönösség” más híveivel együtt - még a 19. század első felében is kitartott az egységes „szláv nemzet” koncepciója mellett, amelyben a szlovákság a legjobb esetben is csupán a „szláv nemzet csehszláv törzsé”-nek tagolatlan része lehetett. Ezáltal kezdetben segítették is, de a 19. század húszas-harmincas éveitől már gátolták is az önálló szlovák nemzeti ideológia és a nemzeti tudat kialakulását.

Az önállósodást nagy mértékben megnehezítette, hogy a magyar, lengyel, horvát stb. ún. „állami öntudatú elit”-től eltérően a saját uralkodó osztállyal, államisággal, de még saját kulturális, egyházi vagy egyéb autonóm intézményekkel sem igen rendelkező szlovákoknak nem alakulhatott ki történeti tudatuk.¹² Mivel tehát a szlovákok nem voltak államalkotó, „történelmi nemzet”, s mivel a történeti Magyarország történelme magyar volt, a szlovák egyházi értelmiség legjobbjai a cselekvés helyett inkább *„megálmodtak maguknak egy saját államot, és programjukat inkább nyelvi és kulturális, semmint politikai, netalán geopolitikai értelemben valósították meg. Az az igazság, hogy nem volt államnemzeti tudatuk.”*¹³ A nemzet ébresztését magára vállaló kis létszámú szlovák egyházi értelmiség tevékenységének a fókuszába tehát a nyelv, a kultúra és a történelem ápolása került. Ennek során attól sem riadtak vissza, hogy az eleve hiányzó, de csak szendergőnek vélt nemzeti tudatot maguk gyártotta történelmi mítoszokkal pótolják. Kelet-Közép-Európa speciális viszonyai között, az elmaradott szlovák valóság talaján (de külső eszmei, kulturális, politikai stb. hatásoknak is nagy mértékben köszönhetően) így született meg és vált történelemformáló erővé a nyelvi-etnikai összetartozás tudata, a szláv-szlovák nyelvi-kulturális nacionalizmus. Az irodalomnak, valamint a magyarosítás elleni harcnak ebben a folyamatban kulcsfontosságú szerepe volt, hiszen a történelmi mítoszokkal együtt *„a nemzeti ideológiát helyettesítette, hozzájárult ennek az ideológiának a »kitermeléséhez« ...”*¹⁴

A szlovák papi értelmiség képviselői már a 18. század végétől megtették az első bizonytalan lépéseket afelé, hogy megteremtsék a közös magyar-szlovák múlttól fokozatosan elkülönített szláv-szlovák múlt és történelem „nemzeti látószög”-ét, s hogy bebizonyítsák: a Pannóniában őshonos szlovák nép nem „történelem nélküli nép”. Neki is volt saját, a magyar honfoglalástól és államalapítástól régebbre visszavezethető államisága, voltak dicső hősei és csatái. Ennek a felfogásnak az alapját az az erősen vitatható állítás képezte és képezi, hogy a „szlovák nemzet” nem a 19. században formálódni kezdő fiatal nemzetekhez tartozik, ellenkezőleg. Európa egyik legrégebbi „történelmi nemzet”-éről van szó, amelynek a fejlődését azonban fékezte „rossz sorsa”. Ennek a rossz sorsnak a kezdete a fejlettebb kultúrájú szlovákok, csehek

és déli szlávok közé ékként benyomuló és őket egymástól elvágó ázsiai, barbár magyarok honfoglalása, majd - a szláv egységre végzetes - államalapítása volt.¹⁵

Az „ezeréves nemzet”-ről szóló mítosz a későbbiek során kiteljesedett. A szlovák etnikai terület valamiféle állami különfejlődését bizonyítani igyekvő régebbi és újabb keletű próbálkozások a szlovák nemzeti, illetve állami lét kezdeteit az „első szlovák király”-hoz, egy Samo nevű frank kereskedőhöz kezdték visszavezetni a 7. századba. A „szlovák történelem” következő lépcsőfokait azután vagy Pribina nyitrai fejedelem, vagy Szvatopluk nagymorva uralkodó jelentette a 9. századból. Az államiság következő állomásai pedig vagy „trencsényi Csák Máté felvidéki fejedelemség”-e (aki „*főúrként uralkodott a mai Szlovákia területének legnagyobb része fölött*”), vagy 1541 után Habsburg-Magyarország (mint a három részre szakadt magyar állam tulajdonképpeni államjogi folytatója, élén Pozsonnyal, a koronázó- és fővárossal), vagy pedig a Bethlen-, Bocskai-, Rákóczi-féle szabadságmozgalmak jórészt felső-magyarországi, azaz „szlovákiai” helyszínei váltak.¹⁶ Így teremthető meg tehát a mai szlovák történetírásban is a nagymorva birodalom és a mai Szlovákia közötti állami-politikai folytonosság, a folytatólagos etnikai-területi, történeti kapcsolat!

Ez a történetfelfogás - Julius Mesáros szerint - többnyire abban is megnyilvánult, hogy a történeti Magyarország kereteit a szlovák nemzet számára idegennek, olyan „évezredes börtön”-nek kezdték tekinteni, amelyben a magyar uralkodó nemzet úgy mond „*ősidők óta elnyomónk és halálos ellenségünk*” volt. A szlovák történetíróknak ez a törekvése, amelyet az erősödő magyarosító törekvések csak tovább gerjesztettek, az 1820-as évektől azután oda vezetett, hogy - amint azt Dušan Škvarna állítja - „*jelentősen meggyengült annak tudata is, hogy a szlovákok Magyarország kultúrájának részesei voltak a múltban.*” A magyarországi történelemhez való viszony lazulása (pl. P. J. Šafáriknál) „*olyan érzésekben nyert megfogalmazást, hogy Magyarország történelme nem a szlovákok történelme, és ami még ellentmondásosabb, hogy a szlovákok Magyarországon folyamatosan ezer évig elnyomásban, rabságban éltek...*” Ez a gondolat szerint „*Štúr követőinél is megtalálható, de a szlovák kultúrában és publicisztikában főleg a XIX. század hatvanas éveitől van jelen.*”¹⁷

Ezt az állítást támasztják alá azok a korabeli magyar folyóiratok is, amelyek az 1830-as évek közepétől gyarapodó mértékben közöltek aggódó tudósításokat a pozsonyi, löcsei, késmárki, eperjesi stb. diáktársaságokba tömörülő „evangélikus és tót” diákok erősödő nemzeti törekvéseiről és növekvő magyarellenességéről. A magyar nyelv híveit ugyanis egyre jobban irritálta a szláv-szlovák öntudat növekedése, amely egyre inkább a magyar nyelv és a magyarok gúnyolásával is párosult. „*Elunod a sok Tatry, Kriván, Vaha (Vág), Szláva, Thron, Wlast, Národ, Szlovan sat. szókat hallgatni*” - írta az elfogulatlanságra törekvő X. Y. Z. „*Pozsonyból, Pestről, Csehországból ládászámra kapnak könyveket, s minden tanul és olvas, s olvas és tanul-tótul!*”¹⁸ Az evangélikus diákok ugyanis egyre büszkébben vallották magukat a fél világra kiterjedő

„80 milliós szláv nemzet” tagjainak (élén a független, hatalmas Oroszországgal). Történelmi hőseiket úgy is utánozták, hogy nevük harmadik tagjának felvették a Wladimir, Jaroszlav, Szvatopluk, Szventibold stb. nevet. Nagy vihart kavart például a pozsonyi társaság tagjainak ünnepélyes kirándulása 1836 áprilisában a dévényi vár romjaihoz, Szvatopluk monda szerinti nyugvóhelyéhez, ahol: *„Tüzet rakván, malacot (bocsánat) rátéve áldoznak hamvainak; ekkor a tüzet körültáncolják, és siránkozó ordítással s elkeserülve dalolják nemzeti dalukat »Nitra, mila Nitra, Ty Slovenska mati« sat. Ekkor hálálul Plody című folyóiratot, mint literatúrájuk remekét, belevetik, lángjainál ismét dalolnak s nekibőszülten, átkok között Széchenyi s Wesselényi képeit égeték meg Szvatopluk kibéküléséért áldozatul! Ezen kaland akkori elnöke (L'. Štúrról van szó - K. L.) most modori professzor!”*¹⁹

A magyarellenesség és a magyar hazától való idegenkedés a szlovák nemzet-ébresztők második generációjának vezető képviselőjétől, Jan Kollártól sem volt idegen. Ismeretes, hogy J. Palkovič, B. Tablič, M. Hamuljak, J. Kollár és a cseh bibliai nyelv más evangélikus követői már a 18. század végén kidolgozták, és azóta következetesen képviselték a „szláv nemzet csehszlovák törzsé”-nek és a „szláv nyelv csehszlovák nyelvjárása”-nak, valamint a „csehek és a szlovákok irodalmi és nyelvi egységé”-nek a koncepcióját. Jan Kollár „Slávy dcera” című hatalmas eposza és „Az irodalmi kölcsönösségről” írott tudományos fő műve²⁰ jól példázzák a szláv nemzethez és a cseh-szláv koncepcióhoz egyre merevebben ragaszkodó csoport 1820-1830-as években vallott felfogásának a lényegét. A régi hungarus patriotizmuson határozottan túllépő költő-politikus ugyanis az új haza keresése közben nem fogadta el sem a „magyar haza”, sem a „magyarországi közös haza” gondolatát. A politikai állam gondolatát és az elnyomó magyar állam mesterséges kereteit léteben támadó Kollár hazája és nemzete ugyanis egy olyan - államhatárokon átívelő, képzeletbeli, „természetes” - hatalmas szláv birodalom (Össz-Szlávia) volt, amely az egy nemzetet alkotó szláv törzsek nyelvi, kulturális, erkölcsi stb. egységében nyilvánult meg.

„Magyarországi hazá”-ból „szlovák fejedelemség”

Az 1830-as évek első felében a magyar nyelv erőszakos bevezetése ellen tiltakozó Samuel Hoič egy nagy hatású röpiratában - miközben határozott különbséget tett a „magyarok” (Magyaren) és a „Magyarország” (Ungarn), valamint a „magyar” (magyarisch) és a „magyarországi” (ungarisch) fogalmak között - első ízben dolgozta ki egy olyan Kollárétól eltérő konstruktív magyarországi hazafiság, valamint egy olyan föderatív államjogi kötelék (Band) tervét, amelyek egy egyenjogúságon nyugvó, megújított, erős szövetségi kötelék által fűzték volna össze a soknemzetiségű közös haza együtt élő magyar és nem magyar népeit.²¹

Ugyanebben az időben M. L. Šuhajda is hasonló kérdésekkel foglalkozott. Samuel Timonra hivatkozva ő is tagadta, hogy Magyarországot egyedül csak „Árpád nemzete” alapította, hiszen velük egyesülve ebben egyenlő félként Szvatopluk, Szalán nemzete és egyéb nemzetek is évszázadokon át részt vettek. Ezt mutatták számára a szláv származású hadvezérek, tanárok, tudósok, művészek, papok stb. Magyarországot gazdagító dicső tettei. A német nyelvű röpirat anonim szerzője szerint tehát a magyarok csupán „*elsők az egyenlők között*”. Ennek kapcsán leszögezte, hogy: „*Nincs semmi szebb, mint az igazságosan berendezett állam és nincs aljasabb, mint ... a nemzetközi jogot nem kímélő erőszakos állami masinéria!*” Hogyan szerethetünk tehát egy olyan hazát, „*amelyik engem nem szeret?*”? A hazaszeretet csak egy igazságot nyújtó jogállamban kötelező. Šuhajda ezért azt javasolta, hogy az egy kormány alatt egymás mellett élő nemzetek között pontos jogi kapcsolatot kell kialakítani. Vagyis az igazságosság érdekében olyan közösséget, „*uniót vagy valami hasonlót*” kell létrehozni, amely több nemzetet, különböző eredetű népeket is képes boldogítani.²²

Az események azonban Šuhajda elképzelésétől eltérően alakultak. 1840-1843 között ugyanis a nyelvharcot - vagy ahogyan a kortársak akkortájt mondták: a „nyelvtusát” - valóságos nyelvháború váltotta fel a „magyarománok” (a magyar nyelv túlzó pártolói és terjesztői) és a „szlavománok”, illetve „pánszlávok” (vagyis a szlovák nyelv és a szláv-, illetőleg a szlovák nemzeti érdekek magyarországi védelmezői) között. A vita hevesességét mutatta, hogy az egyik éles szemű elemző a toll fegyverével folyó összecsapásokban már 1841-ben a „*tolcsaták fegyverrel folytatása*”-nak az előkészületeit sejtette meg.²³

Ebben az új helyzetben az 1830-as évek végétől a nagy tekintélyű Kollár fent ismertetett felfogása L'. Štúr és fiatal nemzedéke számára is egyre kevésbé volt már elfogadható. Nemzeti ideológiájuk ugyan nagyrészt még a kollári „szláv nemzet”-en alapult, de az 1840-es évek elejére - Kollártól eltérően - közülük néhányan már egy új nemzet- és hazafelfogáshoz is eljutottak: az önálló szlovák törzsiség és a Šuhajdáék által megfogalmazott „közös magyarországi haza” újfajta koncepciójához. Jól példázza ezt a korábban össz-szláv szemléletű J. M. Hurban öntudatos kijelentése az 1830-as évek végén: „*Mi szlovákok vagyunk és csak azáltal és főleg azáltal vagyunk szlávok. Mindegyik törzs önmagából fejlődik*”.²⁴ Felfogásuk szerint tehát a szlovák nemcsak a csehekkal, lengyelekkel, oroszokkal stb. egyenrangú nemzet, hanem Magyarországon belül a magyarral szemben is az. 1842 tavaszán a magyarságában megtámadott L'. Štúr két magyar nyelvű vitacikkében is tanúságot tett a hazához és a szlávságához való hűségéről. Kifejtette, hogy ő mindig magyarnak tartotta és mondta magát, „*de nemzetiségi tekintetben soha sem, mert én szláv vagyok s az is maradandok. Nemzetiséggel nem lehet s nem is szabad tetszésünk szerint ide s tova tétovázni s játszani, mert ez egész létünkben alapul s minden nemzetnek szent tulajdona, melyet én sem enyimmél, sem másénál soha nem sértettem, sérteni nem fogok.*”²⁵

Ezek a szlovák fiatalok voltak azok is, akik irodalmi megnyilatkozásaikban az 1830-as évek végétől egyre rendszeresebben kezdték használni a Szlovákia (Slovensko) elnevezést (amely már az 1820-as években feltűnt J. P. Šafárik magánlevelezésében, majd a Kvety című cseh folyóiratban). Pozsony neve is ekkor kezdett Bratislava lenni.²⁶ Ugyanebben az időben már az is megfigyelhető, hogy a szlovák nemzeti törekvések élén haladók a magyarosítókkal szemben egyre inkább a bécsi udvarnál, a konzervatív, aulikus köröknél igyekeztek támogatókra találni. Ennek jegyében került sor 1842 első felében a szlovák evangélikusok sérelmeit és kéréseit tartalmazó első felségfolyamodvány megszövegezésére, aláíratására, Bécsbe vitelére és a „magyarországi szláv alattvalók” nevében egy díszes küldöttség által történő betérjesztésére 1842 június elején.

Az 1848-as forradalom kirobbanása a szlovák nemzeti törekvések számára is új helyzetet teremtett. A márciusi forradalmat a felvidéki vármegyék szlovák lakossága is örömteli várakozással fogadta. Üdvözölték a jobbágyfelszabadítást, a rájuk is kiterjesztett jogegyenlőséget, a rabság megszüntét és a „márciusi szabadság” egyéb vívmányait. Ezzel egyidejűleg a szlovák értelmiség legjobbjai a „szlovák triumvirátus” (L'. Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodza) vezetésével - noha tudatában voltak a szlovákok mindenoldalú készületlenségének - a szerbekhez, a horvátokhoz és a románokhoz hasonlóan szintén megfogalmazták nemzeti követeléseiket. A március végi Nyitra-megyei, majd az egy hónappal későbbi brezovai petícióra támaszkodva 1848 május 10-én Liptószentmiklóson fogadták el azt az átfogó nemzeti programot, amely a nyelvi, kulturális, oktatási követelések mellett már a szlovák nemzet egyenjogúságára, a nemzeti autonómiára irányuló politikai igényeket is tartalmazott. A magyar 12 pont mintájára született szlovák 14 pont újszerű követelésének tekinthető például: a „*testvérm nemzetek egyetemes országgyűlése*”-nek összehívása (ahol a képviselők nemzetüket a saját nyelvükön képviselhetik); etnográfiai határok megállapítása; szlovák nemzetörség felállítása szlovák vezetőkkel és vezényleti nyelvvel. Ezzel tehát a szlovák nemzet zömmel evangélikus lelkészekből álló értelmiségi vezetői rövid néhány hónap alatt eljutottak a nyelvi, oktatási kérésektől a megyei szintű autonómia szorgalmazásán keresztül a soknemzetiségű magyar állam föderatív átalakításának, a nemzeti önrendelkezésnek a követeléséig!²⁷

A márciusi forradalmat követő eufórikus hetekben-hónapokban a szlovák nemzeti mozgalom legjobbjai még nem fordultak szembe a forradalommal, legalábbis nyíltan még nem. Bízta abban, hogy a liberális magyar vezetők, a „magyar testvérek” az egyéni, emberi szabadság mellé majd a szlovákoknak is önként megadják a nemzeti, kollektív szabadságot és az egyenlőséget is. Sajnos nem így történt. Miután a Batthyány-kormány nemhogy a megegyezésnek, de még a meghallgatásnak sem mutatta a leghaloványabb jelét sem, a „szlovák triumvirátus” tagjai - akik ellen a kormány körözést adott ki, ami miatt menekülniük kellett - 1848 júniusától külföldön

kezdték szervezkedni. Ettől kezdve már az osztrákbarát és magyarellenes délszláv fegyveres mozgalomtól, valamint Bécs támogatásától remélték a szlovák nemzeti célok fegyveres úton történő megvalósítását. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Štúrék május 10-ét követően ugyan még nyitva hagyták a magyarokkal való békés megegyezés lehetőségét is, de a szláv szolidaritás, illetve az ún. „ausztroszlávizmus” gondolatának az erősödésével együtt felerősödtek forradalom- és magyarellenes törekvéseik. Ennek megfelelően a június első felében ülésező prágai szláv kongresszuson Štúr - a cseh František Palackýtól eltérően, aki fő célnak a birodalom megőrzését tekintette - már a dunai monarchiában élő szlávok szabadságát és az önállóvá vált Duna-menti szláv államok szövetségének a megteremtését tartotta. Ezért a jelzett célok megvalósítását leginkább akadályozó „magyarok letörése”-re szólított fel.²⁸

Ez összefüggésben volt azzal a szemléletváltozással is, hogy 1848 tavaszán-nyarán az evangélikus lelkészek-költők egy része a megkapott egyéni, emberi szabadságot és az őket továbbra is gúzsba kötő nemzeti rabságot kezdte egymással mereven szembeállítani. Ezt jól példázta egy ismeretlen szlovák költőnek az a durva kirohanásokkal tarkított dala is, amelyben már sűrítetten fellelhetők a megszilárdulóban lévő „ezeréves rabság”-szemlélet legfontosabb alapelemei:

*Egyenlőség, szabadság, testvériség adott,
A szlováknak viszont csak a rabság jutott.
Magyar felejtene, hogy nincs idehaza,
hozzánk bevándorolt, mint a cigány koma.
Uralkodott rajtunk sok-sok évszázadot,
bennünket hazánkban mindig rabként tartott.*²⁹

1848 nyaratól tehát a magyar és a szlovák mozgalom útjai végleg szétváltak. Szeptember 19-29 között a Hurbanék által megalakított Szlovák Nemzeti Tanács (Národná Rada Slovenská) vezetésével Morvaország felől - cseh, morva, osztrák, lengyel, délszláv és szlovák diákokból álló - fegyveresek törtek be Nyitra-megye északi részébe azzal a céllal, hogy a felső-magyarországi szlovák lakosságot fellázítva kiragadják a szlovák nemzetet a „zsarnoki, vad magyarok” karmaiból, s hogy a morvakkal újból egyesülő szlovákoknak visszaadják a régi dicsőséget. A sikertelen őszi betörést - D. Rapant kifejezésével élve - még két fegyveres „hadjárat” (výprava)³⁰ követte, ám a téli és a tavaszi fegyveres akciók során a szlovák, cseh és egyéb „önkéntesek” már a több irányból Magyarországra zúduló császári erők kötelékében harcoltak, azok segédalakulataiként, osztrák mundurban, osztrák felszereléssel, osztrák zászlók és vezénylet alatt.

A téli és a tavaszi hadjárat során Štúrék államjogi felfogásában jelentős változások történtek. Míg ugyanis 1848 nyarán és őszén lényegében még a föderalizált Magyarország területi integritásából indultak ki, addig 1848 végétől már kezdtek azonosulni az - általuk addig jobbra elutasított - ausztrorszláv koncepcióval. Ennek értelmében a szlovák etnikai régió jövőjét a magyar államtól való elszakadásban és a szlovák autonómia valamilyen formájának közvetlenül a Habsburg Monarchia keretein belül történő létrehozásában látták. Terveiket és cselekedeteiket egyre inkább a bécsi udvar centralizációs elképzeléseihez kezdték igazítani. A Szlovák Nemzeti Tanács vezetői ezért - talán még a többi magyarországi nemzetiségtől is nagyobb - csalódással fogadták az 1849. március 4-i „oktrojált alkotmány”-t, amely a szlovákoknak még korlátozott területi autonómiát sem ígért. Nem véletlen tehát, hogy 1849 márciusában új politikai programot fogalmaztak meg. Egy uralkodóhoz intézett petícióban pótlólagosan azt kérték, hogy - tekintettel a magyar szabadságharc ellen folytatott szlovák fegyveres akciókra - a majd három millió főt (!) számláló szlovákság által lakott területekből az osztrák vezetők alakítsanak ki egy közvetlenül Bécs alá tartozó koronátartományt, egyfajta „szlovák fejedelemség”-et, méghozzá az „*ősidők óta*” használt „szlovák föld”, „Szlóvakia” (zem Slovenská, Slovensko) elnevezés alatt.³¹

Ez a politikai program volt tehát az alapja a következő hónapokban készített tervezeteknek, emlékiratoknak és beadványoknak, valamint a szabadságharc leverését követő tervezetéseknak is. A bécsi udvar azonban minden alkalommal hálátlan maradt. 1849 végén már J. M. Hurban is kénytelen volt vérző szívvel és nagy-nagy csalódottsággal megállapítani, hogy a magyar forradalom és szabadságharc ellen irányuló tevékenységüknek a Felvidéken nem volt semmiféle foganatja, hiszen „... *azokat tisztelik, akik velük (a magyarokkal) tartottak, azok vannak hivatalokban, akik a forradalmat csinálták és a szláv, aki a vérét ontotta, a szerény szláv, ismét félreáll* ...”³²

A „felső-magyarországi szlovák kerület”-től a területi-politikai különválásig

Minden csalódottság ellenére a szlovák nemzeti mozgalom és a szlovák nemzeti tudat fejlődése éppen a szabadságharc leverését követően kezdte - nem utolsósorban a szerb, illetve a délszláv nemzeti mozgalmak hatására - felszámolni a Monarchia többi nemzeti mozgalmához viszonyított hátrányát, lemaradásait.³³ Az irodalmi nyelv körüli vitákban, a magyarosítás elleni küzdelemben és a kiegyezést megelőző közjogi viták során a mozgalom az önszerveződés szakaszába jutott és kezdett valóban tömegméretűvé válni. Ezzel együtt pedig kezdett letisztultan összeállni az a nemzeti közösségtudat is, amely az új nemzeti politikai program alapjául szolgál majd. Tovább erősödött a szlovák nemzeti identitás szempontjából oly fontos „nemzeti terület” elhatárolásának és kijelölésének az igénye is. Ebben a törekvésben szervesen-

szervetlenül keveredett a hagyományos történeti és természetjogi érvelés az 1849 tavaszától túlsúlyba kerülő etnikai argumentációval. A nyelvi-etnikai határok mentén a - sok problémára okot adó - magyar-szlovák nyelvhatár megvonása útján konkretizált nemzeti terület kijelölésének az igénye, a szlovák nemzeti terület (a már elsősorban etnikai értelmű Slovensko) térképre vetítésének a gondolata különösen 1860-tól erősödött fel, amikor a vármegyerendszer visszaállításával a területi megalapozottságú szlovák nemzeti szervezkedés, amely tehát 1849-ben még a magyar állam területi integritását is megkérdőjelezte, talajtalanná vált.³⁴

Ezt a felismerést tükrözte az 1861. június 6-7-én Túrócszentmártonban elfogadott szlovák Memorandum, amely hitet tett amellett, hogy a szlovák nemzet individualitása „egy, a megyék határainak nemzetiség szerinti kikerekítésével alakítandó felső-magyarországi szláv kerületben (*hornouhorské slovenské okolie*) előismerve s személyesítve legyen”. Ugyanakkor a történeti és a geográfiai Szlovákia (amely utóbbinak a határa a Mátra déli vonaláig terjedt) ábrándja sem tűnt el teljesen nyomtalanul. A lényeg azonban az, hogy a Memorandumot már nem a különválás, hanem a Magyarországon belüli nemzeti emancipáció, a területi autonómia és a „közös haza” jegyében fogalmazták meg. A kiegyezést megelőző birodalmi centralizációs próbálkozások egyébként sem kedveztek a nemzeti-regionális, illetve föderalista törekvéseknek. 1867 után pedig a Magyarországtól való különválás egészen az 1910-es évek elejéig nem szerepelt - legalábbis nyíltan nem - szlovák politikai programban, hiszen amint azt már a Memorandum szerzői is megfogalmazták: az eltelt évszázadok folyamán „*testvéreinkkel, a magyarokkal egy természetes és erős egésszé köttetünk össze: mi nem lehetünk ellenei szeretett hazánk egységének s integritásának*”.³⁵

Egyébként is a kiegyezést követő évek felerősödő szlovákellenes légkörében a magyar szupremácia-törekvések és asszimilációs próbálkozások hatására védekező pozícióba, majd az 1880-as évektől a századforduló tájáig politikai passzivitásba húzódó szlovák politikai erők számára a magyar kormánnyal való együttműködés hangoztatásán túl minden belső autonómiára vagy „ruszofilizmus”-ra irányuló törekvés valóságos szentségtörésnek számított. Nem véletlen tehát, hogy az 1867-1918 közötti időszakot mind a mai napig „a fokozott elnyomás korszaka” terminussal jelölik a szlovák történészek. A dualizmus kori Magyarország is a „népek börtöne” maradt. Az 1871-ben megszerveződő túrocszentmártoni konzervatív szlovák néppártiak mellett a cseh pénzügyi segítséggel 1898 nyarától megjelenő Hlas nevű folyóirat körül is létrejött egy politikai csoport. A „hlaszisták” nacionalizmusa abban feltétlenül különbözött a néppártiak „vak nacionalizmus”-ától, hogy toleránsabb volt. A természetjog alapján a nemzetek egyenjogúságát vallották és élesen elítélték a sovinizmust és nemzeti gyűlöletet szító „nemzeti egoizmus”-t. Cikkeikben következetesen ismétlődött az ország területi integritásához és a magyarországi hazafisághoz való ragaszkodás - taktikai megfontolásokat sem nélkülöző - gondolata, ami egy

erősödő „csehszlovakizmus”-sal párosult.³⁶ Ez a cseh orientáció igazából csak az I. világháború vége felé kapott erőre a Th. G. Masaryk által vezetett cseh emigránsok és a velük kapcsolatokat kiépítő amerikai szlovák emigráció külföldi és hazai ténykedésének (is) köszönhetően. A folyamat vége az lett, hogy 1918. május 24-én a szlovák politikusok lipcészentmiklósi gyűlésén A. Hlinka elsőként fogalmazta meg a masaryki csehszlovák program megvalósításának előfeltételét jelentő elszakadást Magyarországtól: „*A magyarokkal való ezeréves házasság nem sikerült, külön kell válnunk.*”³⁷

Az „ezeréves méhecske” mítosza

Még Csehszlovákia megalakulása előtt, a XX. század elején Július Botto „A szlovákok. Nemzeti tudatuk fejlődése” című könyvében³⁸ egy olyan sajátos „megszakított kontinuitás-elmélet”-et állított fel, amely a szlovák történelmet a nemzettudat, illetve a politika mozgásaként írja le. A kortárs törtéénsszel, Fr. V. Sasinekkal szemben ő nem Magyarország történetét akarta szlovákká tenni, hanem - szinte az állam fejlődésével párhuzamosan - csak a szlovákok külön fejlődését kívánta megírni. Úgy látta, hogy a morva birodalom bukása után, különösen pedig I. István trónra lépésétől, a szlovák nemzet számára „*végzetes idők*” (osudné casy) következtek, hiszen a feudális magyar államban más „*nemzeti individualításra nem volt hely*”.³⁹ A szlovákok politikai szerepe tehát megszűnt, a szlovák nemzet sok évszázados mély álomba esett, egyfajta történelmi „nemlét-állapot”-ba került, míg nem a „nemzeti öntudatosodás” időszakától, vagyis a XVIII. század végétől kezdve újból írni kezdte saját történelmét.

A csehszlovák állam megalakulása után az „ezeresztendő elnyomás” gondolata mellé a szlovák történelmi tudatba újabb mítoszok is beépültek. Peter Sykora 1992-ben írott tanulmányában az „ezeréves nemzet” kontinuitás-mítosza mellett kemény bírálatot kapott a - még Samuel Timon által megalapozott, de újból felelevenített - „közös történelem” gondolata is. Szerinte ugyanis ez is azt sugallja, hogy „*történelmünk csak első látásra nincs, valójában csak egy nagyobb kultúrközösség történelmében oldódott fel.*”⁴⁰ Ennek a gondolatnak egy irodalmilag szép példáját vetette papírra az 1930-as évek közepén Rudolf Uhlár. „*Világos, hogy történelmünk rokon a magyarokéval - írta. Ezer évig egy államban éltünk velük... Tehát igen gyakran közös ellenség volt a tatár, a török, gyakran Bécs és a császári udvar. Trencsényi Csák Máté, Zrínyi Miklós, Rákóczi csatái közös hőseket teremnek, közös történelmi és irodalmi hagyományt.*”⁴¹ Hasonló véleményének adott hangot fél évszázaddal később a kiváló szlovák történész Daniel Rapant, amikor - J. Bottótól eltérően - azt hangsúlyozta, hogy a szlovákság államalkotó tevékenysége „*nem zárul le Nagymoráviával, még ha ezt követően nem is a saját, hanem az idegen magyar állam javára érvényesül, amelynek a berendezkedéséhez, krisztianizálásához és művelődéséhez, közvetlenül vagy (nagyobbrészt) közvetve... a szlovákok döntő módon hozzájárultak.*”⁴²

A szlovák történészek és irodalmárok egy másik része elfogadja ugyan a szlovákok „nem történelmi nemzetek” közé való besorolását, de a szlovák kontinuitás-elmélet apró módosításával rögtön egy másik kontinuitás-mítoszt teremt: az „ezeréves méhecske” mítoszt. Ennek korai változatát az 1930-1940-es években Alexander Matuška fogalmazta meg. Eszerint a szlovákok nem támaszkodhatnak a múltban „*semmi konkrétumra, mert nincs benne semmi konkrét. Ez éppen csak múlt, vagyis hogy voltunk, és nem történelem, vagyis hogy valamik, valakik voltunk, hogy velünk történt valami, mégpedig a saját érdemünkből, és nem valamiféle rendező utasítására*”⁴³. Tizenhét évvel később, 1948 tavaszán ehhez azt is hozzátette, hogy ámbár szeretik a szlovákok szemére vetni, hogy „*mi történelem nélküli nemzet vagyunk - ha egyáltalán nemzet vagyunk. És mégis: van történelmünk. Különbözik sok más nemzet történelmétől, mert nem mi írtuk, hanem a mi számlánkra mások írták nekünk, mert... mi nem támadtunk senkire..., hanem ... mi voltunk a hódító hadjáratok célpontjai, mert a mi történelmünkben nincsenek dinasztiák, királyok és uralkodók. Hanem van könny és vér... - ez az adó a szlovák történelem címere*”.⁴⁴

Az „ezeréves méhecske” talán még érettebb változatát fogalmazta meg 1969-ben a publicista Vladimír Mináč, amikor kifejtette, hogy a szlovákok mindig az építők és nem a rombolók nemzete voltak. Az övék ugyan csupán „kis történelem”, de „*ha egyszer a civilizáció történelmét igazságosan, az elvégzett munka szerint fogják mérni, akkor nekünk sem lesz félnivalónk: a ránk eső résznél talán többet is tettünk. Nincs hát miért vágyakoznunk vagy szomorkodnunk az úgynevezett »nagy« történelem után: hiszen az a nagy rablók történelme.*”⁴⁵ A marxista történetírás és irodalomtudomány tehát 20. század második felére egy apró módosítással az „anyagi javak termelőjét”, a méhecskeként szorgoskodó és építő egyszerű népet tette meg a szlovák történelmi folytonosság fő hordozójának. A többihez hasonlóan ez a felfogás is védekező, elhatárolódó jellegű, amelynek a kimondott vagy kimondatlan célja az „ezeréves rabság”-éval azonos: a közös államban, közös uralkodók alatt élő két nép évszázados természetes szimbiózisának, kölcsönösségének megkérdőjelezése, a magyarokétól különböző külön szlovák történelem felmutatásával a szláv-szlovák etnikum kiszabadítása a magyar(országi) történelemből.

Végezetül a szlovák szakemberek között olyanok is akadnak, akik elfogadják azt, amit Ludovit Štúr már az 1840-es években is hangoztatott: a szlovákok valóban „nem történelmi nemzet”. Milan Pišut például úgy vélekedik, hogy mivel Nagymorávia bukása után a szlovák népnek nem volt saját politikai története, történetíróik a szlovákok „történetét” összekapcsolták a többi szláv nép történelmével. Daniel Rapant vagy Miroslav Kusý viszont inkább arra helyezték a hangsúlyt, hogy - annak ellenére, hogy a nemzet 1843-ban történő „kinyilvánítása”, a szlovák irodalmi nyelv megteremtése óta már több mint 100 esztendő eltelt - a szlovákság „*még ma is inkább csak egyének összessége, akik ... nem alkotnak közösséget*”. A nyelvi homogenizáció

„még ma sem ért véget”, mert „még távolról sem fogadta magáévá az egész nemzet (félek kimondani, hogy még csak a nemzet többsége sem) ...”⁴⁶ A szlovákok komplexushajlamait bíráló Peter Sykora pedig egyenesen azt állítja, hogy ezek jórészt abból erednek, hogy „nincs történelmünk”, mert „nem voltak saját királyaink.” Ezért tehát: „Teljesen értelmetlen a cseh nemzeti újjászületés mintájára szlovák nemzeti újjászületésről beszélni: A szlovákok nem »újja« születtek a 19. században, hanem akkor születtek meg először. A szlovákok a közép-európai nemzetek »Benjáminka«.”⁴⁷

Jegyzetek

1. Szarka László: A történeti Magyarország a szlovák történetírásban. Világtörténet, 1992. ősz-tél, 8. p. (A továbbiakban: Szarka)
2. A cseh és szlovák kapcsolat elemzésére legújabbán lásd Jaroslav Šolc: Slovensko v českej politike (M. O. Enterprise, Banská Bystrica, 1993.) című monográfiáját.
3. Vladimír Mináč: Itt nemzet él. In.: A szlovákkérdés a XX. században. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996. 367. p. (A továbbiakban: A szlovákkérdés)
4. Hrabowsky Dávid: Egykét adat Magyarország' culturája' történetéhez. Athenaeum, II. köt., 1843. 365., 370., 371. p.
5. Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Gondolat, Budapest, 1974. 252-253. p. Ugyanő: Történeti "eredet"-kérdések és nemzeti tudat. Valóság, 1985/3. sz. 32-33. p.
6. Idézi: Régi magyar utazók Európában 1532-1770. Összeállította Szamota István. Nagybecskerek, 1892. 209-210. p.
7. A szláv tudat 17. századi megnyilvánulásainak a legrészletesebb elemzését és az ezzel kapcsolatos írárok, források, dokumentumok közlését Ján Tibenský végezte el. Lásd Ján Tibenský: Chvály a obrany slovenského národa. Slovenské vydateľstvo krásnej literatúry. Bratislava, 1965. 24-57. p. (A továbbiakban: Tibenský: Chvály) Ugyanerre lásd még ugyanő: A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása. In.: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Akadémiai, Budapest, 1972. 185-188. p. (A továbbiakban: Nemzetiség a)
8. Idézi Ján Tibenský: A királynő könyvtárosa. Madách-Gondolat, Bratislava-Budapest, 1985. 42. p.
9. Idézi Peter Sykora: Bevezetés a szlovák nemzeti mitológiába. Valóság, 1992/8. sz. 115. p. (A továbbiakban: Sykora) - Kiss Gy. Csaba fordítása ettől némileg különbözik. Lásd: Mit ér az ember, ha szlovák? Tiszatáj, 1979/4. sz. 69. p.
10. Idézi Arató Endre: A feudális nemzettől a polgári nemzetig. Akadémiai, Budapest, 1975. 107. p.
11. Ján Tibenský: Ideológia slovenskej feudálnej národnosti pred národným obrodením. In.: Slováci a ich národný vývin. Vyd. Sav, Bratislava, 1969. 102. p. Ugyanő: A szlovák nemzetiség... In.: Nemzetiség a, 192. p.
12. Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. Magyar Tudomány,

1988/9. sz. 110. p.

13. *Rudolf Chmel*: Előszó. In.: A szlovákkérdés, 9. p.
14. *Rudolf Chmel*: A szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának hagyományai és mai helyzete. In.: Két irodalom kapcsolata: Tanulmányok a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Madách, Bratislava, 1980. 13. p.
15. A „közbeékelte nép” teória egyik legelső variánsát a cseh történetíró, Fr. Palacký fogalmazta meg még az 1830-1840-es években. Kifejtette, hogy a magyar honfoglalásnak és államalapításnak „a legsúlyosabb következményei voltak Európa történetében, a legnagyobb szerencsétlenség, mely a szlávokot évezredek folyamán érte”, mert a magyarok a Kelet-Európában kialakulóban lévő hatalmas szláv birodalom „szívébe hatoltak és azt szétzúzták... A nagy törzsek még alig összefüggő tagjai újra elkülönültek egymástól, mivel hatalmas idegen /azaz: magyar/ anyag választotta el őket térben is”. Idézi *Wagner Ferenc*: A szlovák nacionalizmus első korszaka. A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetének dolgozatai 1. sz. Bp., 1940. 25. p.
16. Lásd: *Szarka*, 12., 13. p.; *Dusan Kováč*: Filozófia és mitizálás a szlovák történelemben. Tiszatáj, 1995/1. sz. 69. p. (A továbbiakban: *Kováč*); *Sykora*, 113. p. - Az egész témára lásd még *Vájlak Sándor*: A szlovák történetírás. Katolikus Szemle, 1940. június.
17. *Dušan Škvarna*: Nagyságunk és kicsiségünk. (Két indok nélküli sztereotípiáról) In.: Szlovákok az európai történelemben (tanulmányok). Szerkesztette: *Molnár Imre*. Közép-Európa Intézet, Teleki László Alapítvány. Budapest, 1994. 38. p.
18. *Daniel Rapant*: Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. Diel II. Nákladom spolku Tranoscus v Liptovskom Svätom Mikuláši, 1943., 33. dok., 118-120. p. (A továbbiakban: *Rapant II.*)
19. Uo., 122. p., ill. 117. p. - L'. Štúr a Társalkodó 1841. évi 34. számában ugyan cáfolta, hogy ő is részt vett ezen a kultikus ünnepélyen, de Tomka Kálmán - aki ott volt Dévényben - megerősítette, hogy ez az „elhíresült pánszláv” is ott volt. Lásd: *Rapant II.*, 50. és 56. dok.
20. *Jan Kollár*: Básne. Knihovna Klasiku. Československý Spisovatel. Praha, 1952. *Jan Kollár*: O literárnej vzájomnosti. (K. Rosenbaum bevezető tanulmányával) Bratislava, 1954. Vyd. SAV.
21. *Horvátovich, Domoljub*: Sollen wir Magyarer werden? Fünf Briefe geschrieben aus Pesth an einen Freund an der Theis von D. D. Karlstadt, 1833., bei Prettner.
22. *M. L. Šuhajda* „Der Magyarismus in Ungarn...” c. nemzetvédő írását (1834) *Ján Tibenský* „*Chvála a obrany...*” c. kötete ismerteti. A hivatkozott részek helye: 241-249. p.
23. *Rapant II.*, 48. dokumentum, 191. p. - A magyar-szlovák, szlovák-magyar nyelvharca legújabbán lásd *Kiss László*: Magyarománok és szlavománok - A „magyarosítók” álláspontja a reformkori magyar-szlovák nyelvharcban. Műhely. 1999/4. sz. 46-50. p. Ugyanő: A nyelvharc szerepe a szlovák nemzeti ideológia kialakulásában. In: Történeti Tanulmányok VII. A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen, 1999. 81-93. p.
24. Idézi: *Jozef Butvin*: Snahy o jednotnú kultúrpolitickú platform v slovenskom národnom hnutí v rokoch 1825-1848. In.: *K. počiatkom slovenského národného obrozenia*. Vyd. SAV. Bratislava, 1964. 433. p. (A továbbiakban: *K počiatkom*)
25. *Rapant II.*, 50. dok. 199. p., 56. dok. 232. p.

26. A Slovensko és Bratislava elnevezésre lásd: Dejiny Slovenska I. Od najstarších čias do roku 1848. Red. *Ludovít Holotik-Jan Tibenský*. [Vyd.] SAV, Historický Ustav. Bratislava, 1961. 509. p., *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. II. köt. Budapest, 1927. 175. p.
27. A Nyitra-megyei, a brezovai és a lipótszentmiklósi programok szövegét közli és elemzi *Steier Lajos*: A tót nemzetiségi kérdés 1848-1849-ben. I. A kérdés története. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1937. 28-29., 35-36., 75-80. p. (A továbbiakban: *Steier I.*)
28. *Steier I.* 156. p.
29. A kiemelések tölem – K. L. A *Steier I.* 50. oldalán közölt szlovák nyelvű dal szövegrészletét a saját fordításunkban közöltük.
30. *Daniel Rapant* hatalmas munkában elemezte a szlovák fegyveres akciókat. „A szlovák felkelés 1848-1849-ben. Történelem és dokumentumok” című 5 részből álló vállalkozás egyes kötetei az őszi, téli és tavaszi **hadjárat** elnevezést viselik.
31. *Szarka László*: A szlovákok története. Bereményi Könyvkiadó, Budapest é. n., 103-104. p. (A továbbiakban: *Szarka*: A szlovákok) A dokumentum teljes szlovák szövegére lásd: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848-1914. I. 1848-1867. Zostavil a poznámkami opatrili František Bokeš. Vyd. SAV, Bratislava, 1962. 15. dok., 62-63. p. (A továbbiakban: *Dokumenty I.*)
32. Idézi: *Steier I.* 665. p.
33. A délszláv hatásra lásd: A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész (1790-1918). Írta: *Kemény G. Gábor*. Gergely R. R.-T., Budapest, 1947. 65. p.
34. *Szarka*: A szlovákok, 109-110., 112-116. p.
35. A Memorandum szlovák szövegét közli: *Dokumenty I.*, 100. dok. A teljes magyar fordítás megtalálható *Mikó Imre*: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Optimum Kiadó, h. n., é. n., 126-133. p. A fenti konkrét idézetek helye: uo., 128., 130 p.
36. *Polányi Imre*: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895-1905). Akadémiai, Budapest, 1987. 171-175. p. A dualizmus kori szlovák-magyar viszonyra részletesen lásd *Szarka László*: Szlovák nemzeti fejlődés - magyar nemzetiségi politika 1867-1918. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995.
37. *Szarka*: A szlovákok, 151. p.
38. *Julius Botto*: Slováci. Vývin ich národného povedomia. Druhé, nezmenené vydanie. Turčiansky Sv. Martin. 1923.
39. Uo. 19. p.
40. *Sykora*, 115. p.
41. *Rudolf Uhlár*: Ady a szlovák irodalomban. Apollo, IV. köt. 1936. II. évf. 161-162. p.
42. *Daniel Rapant*: A szlovákok a történelemben. In.: A szlovákkérdés, 395. p.
43. *Alexander Matuška*: A szlovákok múltba vetett hite. In.: uo. 132. p.
44. Idézi: *Sykora*, 114. p.
45. Idézi: *Szarka*, 9. p.
46. Sorrendben lásd: Dejiny slovenskej literatúry. Vyd. Osveta, Bratislava, 1962. 145. p. *Daniel Rapant*: A szlovákok a történelemben. In.: A szlovákkérdés, 402. p. *Miroslav Kusý*: A szlovák jelenség. Uo. 487. p.
47. *Sykora*, 117. p.

**Judgement of the relations between the Slovaks and the Hungarians in (the)
Slovak historical writings**

In Hungary the fate of the Slovaks and the Hungarians have interweaved tightly for a thousand years. Slovak people did not have their own history because they did not have their own state either. Nevertheless since the beginning of the 18th century Slovak historians have begun to prove that they had had a state and history of their own before the Hungarians. That is why the „common native land” became a “thousand-year-old prison” and the Slovak-Hungarian coexistence turned into a „thousand-years old captivity”. Moreover in the 20th century a myth was created about the „thousand years old bee”.

The author outlines the most important periods of the deterioration of the Slovak-Hungarian relations (in the 18th century). Slovak historians having Slavonic consciousness - opposite the Hungarian „theory of conquest” - created the theory about Hungarians hospitable reception. After a century Jan Kollar denied even the existence of „common Hungarian native land”. With this a new concept was also created about the „native land of Hungary” before 1848.

But since the autumn of 1848 L. Štur and his associates have taken up arms against the Hungarian revolution for their free national self-determination and also for the foundation of independent Slovakia. However, between 1861 and 1918 the new Slovak platform wanted only some kind of territorial autonomy within Hungary. But at the end of the first world war as a result of the separation, an autonomous Czechoslovakia was formed.



Lévai Csaba

**Az amerikai történetírás úgynevezett „konszenzus iskolája”
az amerikai forradalom eszmetörténeti hátteréről***

Az ötvenes években jelentkező új történetírói iskola törekvéseinek első, immáron klasszikus értékelését John Higham adta *The Cult of the „American Consensus”, Homogenizing Our History* („Az amerikai konszenzus” kultusza: Történelmünk homogenizálása) című, 1959-ben megjelent tanulmányában. Írása alapján terjedt el az új irányzat megjelölésére a konszenzus iskola elnevezés, amelynek képviselői az Egyesült Államokat „Egy boldog, vállalkozó szellemű, ám alapvetően konzervatív és mindenekelőtt figyelemre méltóan homogén országgént ábrázolták”. Higham leginkább az irányzat jellemzőinek s nem kialakulása okainak leírására törekedett, de erős kételyeit fejezte ki abban a vonatkozásban, hogy „Parrington és Beard fejtetőre állítása” (ti. az amerikai társadalom belső társadalmi konfliktusait előtérbe állító úgynevezett progresszivisták felfogásának teljes elvetése – a szerző) megoldaná az amerikai történetírás alapvető problémáit. „A fenti kultusz, mindenekelőtt eltekint olyan morális kérdések vizsgálatától, amelyek egyáltalán nem csekély és nem is gyalázatos szerepet játszottak az Egyesült Államok történetének alakításában. Ezek jelentőségének és fontosságának feltárásához a történészeknek nincs szükségük Beard és Parrington kategóriáira és valószínűleg e mostani, lealacsonyított pragmatikus filozófiára sem. Ugyanakkor, súlyos árat fizetünk mélyebb értékeik elfeledéséért: a keresztes hadjáratok szellemisége melletti elkötelezettséget, a felháborodás iránti fogékonyságot, az igazságtalanságokkal szembeni érzékenységet”.¹ Higham tehát tartózkodott attól, hogy határozott politikai irányzattal hozza összefüggésbe az általa érzékelt megközelítést, ám annak konzervatívnak nevezésével, mégiscsak utalt erre.² A későbbi elemzők – például Peter Novick – azonban, nem haboztak összekapcsolni az ötvenes évek politikai légkörét a kibontakozó új történetírói irányzattal. Véleménye szerint a második világháborút követően, előtérbe került Amerika nagyhatalommá válásának vizsgálata és annak bemutatása, hogy a nyugati civilizáció hogyan került domináns helyzetbe a világ többi részével szemben s az Egyesült Államok hogyan

szerezte meg e nyugati világon belüli vezető pozícióját. A korszak történetírói, a progresszívista történészeknek a társadalmi konfliktusokat hangsúlyozó – s legkiválóbb képviselői Charles A. Beard és Carl Lotus Becker esetében az „objektív történetírás” lehetőségét tagadó relativista – megközelítéséről úgy vélték, hogy az hozzájárult a két világháború közötti időszakot jellemző szellemi nihilizmus és a totalitárius rendszerek kialakulásához. Újból az „objektív, tudományos” történetírás művelésének lehetőségét kezdték hangsúlyozni. A fiatalabb történész generáció képviselői az 1940-es évek végén, az 1950-es években „Egy új objektivista szintézist hoztak létre: A relativista kritika életé azáltal vették el, hogy részben magukba olvasztották azt”. Csökkent a katolikusokkal és a zsidókkal szembeni, korábban jellemző egyetemi alkalmazási diszkrimináció és e történészek magukévá tették a szakember öntudatos társadalmi szerepvállalásának a gondolatát is. Sokan vállaltak kormányzati állást a világháború idején, de azt követően is. Novick szerint a szakmai közönséget azon erőfeszítés itatta át, hogy a nyugati világot „Egy olyan világ méretű ideológiai küzdelem megvívására mozgósítsa, amelyben a Nyugat megkülönböztető értéke az elfogulatlan objektivitás”.³

Vagyis, a konszenzus iskola képviselői (a legnagyobb hatásúak talán Daniel J. Boorstin, Louis Hartz, Richard Hofstadter, David M. Potter és Robert E. Brown voltak) a szocialista és a nyugati világrend szembenállásának idején, a második világháború, valamint a szélsőjobb- és szélsőbaloldali diktatúrák tapasztalatával a hátuk mögött, az amerikai társadalmat megosztó konfliktusok helyett, az amerikaiakat a fenyegető diktatórikus rendszerekkel szemben egyesítő tényezőkre helyezték a hangsúlyt.

A konszenzus iskola értékelői általában Daniel Joseph Boorstint (1914-) tekintik az irányzat legszélsőségebbé képviselőjének. Már John Higham is neki szentelte a legnagyobb teret a konszenzus iskola közös jellegzetességeit elsőként összefoglaló említett tanulmányában. E felfogás más jelentős képviselőivel, Richard Hofstadterrel, David Potterrel és Louis Hartzcal szemben, szinte az irányzat „állatorvosi lovának” tekintette őt, akinek munkásságában a legtisztább formában érhetők tetten az ötvenes évek történetírásának legjellegzetesebb vonásai. Hartzot ugyanis „Észrevehetően zavarták, az általa leírt liberális konszenzus altatószerként ható intellektuális implikációi”. Boorstinnél azonban semmi ilyesfélét nem lehetett felfedezni, miáltal „Az amerikai történelem még drasztikusabb, konzervatív irányba történő ártértelemezését hajtotta végre”.⁴ Nagyon hasonlóan vélekedtek a későbbi elemzők is. Mint Daniel Joseph Singal megfogalmazta, a hatvanas – hetvenes években „Mindenki egyetértett John Higham értékelésével” s ennek megfelelően „a legtöbb akkori szerző Richard Hofstadtert, Louis Hartzot, Daniel Boorstint, Clinton Rossitert és másokat szinte axiómaszerűen ebbe a csoportba sorolta, mondván: azon az alapon ünnepelték őket (ti. az ötvenes években – a szerző), hogy feltételezték az ideologikus politika hiányát Amerikában”.⁵ Némiképp ironikusabb hangvétel hatja át a Boorstin munkásságát a

nyolcvanas években elemző szerzők írásait. Bernard Sheehan szerint például „Nehéz Boorstint úgy olvasni, hogy ne jusson eszünkbe a rettegett *konszenzus* szó. Kevés figyelmet fordít azokra a mély politikai, társadalmi és etnikai konfliktusokra, melyek az újjvilági életet enyhén szólva nem tették paradicsomivá ahhoz a reményhez képest, amit az amerikai álom megfogalmazott. A túlélésért az új kontinensen folytatott küzdelmet megtisztította mindenféle disszonanciától, mert kiiktatta belőle az eszmék fontosságát...Nála az amerikai lélek nem mutatja meg sötét oldalát, nem tér ki ilyesmire egyetlen általa tárgyalt téma esetén sem.”⁶ Hasonló jellegű Michael McGerr megközelítése is: „Daniel Boorstin, Louis Hartz és David Potter a szokásos gyanúsítottak, akiket a szakma rendszerint akkor rángat elő, amikor újból meg akarja tagadni a *konszenzus történetírást*”. Boorstinról megjegyezte, hogy a hatvanas években írott munkáiban, sokkal kritikusabb hangnemben írt az Egyesült Államokról, ám alapvetően mégiscsak az volt a véleménye, hogy „Boorstin természetesen hitt Amerika megkülönböztető jellegében, míg a többiek óvatosabbak voltak...Az Amerika kivételességébe vetett hit címkéjét legfeljebb Boorstinre lehet alkalmazni, ugyanakkor nyilvánvalóan nem illik Hartzra vagy Potterre... Vitathatatlan, hogy Boorstin volt a csoport legsovinisztább tagja, bár nem szabad figyelmen kívül hagyni annak az értelmiséginek az iróniáját, aki azért dicsőíti országát, mert »elméleti irányvonalában semmi olyasmi sem fedezhető fel, amit exportálni volna érdemes a világ más népei számára«”.⁷ Egyértelműen ezt a felfogást képviselik az amerikai történetírás történetét összefoglaló újabb monográfiák, így Richard Kraus és Davis D. Joyce munkája is. „Boorstin adta a történelem konszenzus szemszögből tekintett legteljesebb értelmezését...Boorstin nem egyszerűen kimutatta a konszenzus meglétét az amerikai múltban, hanem ünnepelte azt s így, a konszenzus iskolával kapcsolatban alkalmazott konzervatív, neokonzervatív vagy antiprogresszivisták címké jobban illik rá, mint bárki másra ezen a szakterületen”. Louis Hartz, Boorstinrel ellentétben „Nem szükségszerűen kedvelte azt a konszenzust, amelyet megfigyelt az amerikai múltban s (ti. szemlélete – a szerző) valahogyan kevésbé leegyszerűsítő és óvatosabb” amazéhoz viszonyítva. A szerzőpáros nem csupán Hartzhoz, hanem az ötvenes - hatvanas évek másik meghatározó történész egyéniségéhez Richard Hofstadterhez mérve is hasonlóan értékelte Boorstin megközelítését. Az utóbbiban ugyanis, „Megvolt az akarat, a képesség, mi több a vágy, hogy megváltoztassa és továbbfejlessze felfogását s végül eljutott annak elvetéséig is, mivel túlságosan korlátozottnak találta azt”.⁸ Boorstin azonban az ötvenes évek után írott munkáiban is változatlanul és mereven kitartott álláspontja mellett. E változási folyamat eredményeként, a hatvanas évek végére maga Hofstadter is meglehetősen kritikusan vélekedett Boorstin munkásságáról, aki „Hátat fordított a történelmünkben meglévő politikai konfliktusok alapvető problémáinak, s gyakorta a társadalmi konfliktusoknak is...S nem megoldotta a konfliktusok kérdését, hanem egyszerűen nem vett tudomást azokról...Szélesen értelmezve a dolgot azt mondhatjuk,

hogy Hartz képviseli a konszenzus történetírás intellektuális szárnyát, Daniel Boorstin... pedig az antiintellektuális szárnyát, és ebben az értelemben természetesen jellegzetesebben amerikai”.⁹ Lényegében ugyanebben látta a két történész közötti különbséget Richard L. Rapsont is, aki szerint Hartz munkásságából kizárólag a *The Liberal Tradition in America. An Interpretation of American Political Thought since the Revolution* (A liberális hagyomány Amerikában: az amerikai politikai gondolkodás értelmezése a forradalomtól kezdődően, 1955) sorolható a konszenzus történetírás körébe, s annak nagy része ráadásul „a konszenzus tehertételeivel” foglalkozik. Ezzel szemben, Boorstin életművének túlnyomó részét áthatotta a konszenzus megközelítés, s ő teljes mértékben „a konszenzust ünnepelte és elvetette az ideológiai konfliktus lehetőségét”.¹⁰ Hasonlóan vélekedett Peter Novick is, aki szerint „A három legfontosabbnak tekinthető konszenzus történész (ti. Hofstadter, Hartz és Boorstin – a szerző) közül ő volt az egyedüli, aki kezdettől fogva egyhangúan ünnepelte az általa leírt konszenzust”, míg a többiek viszonya ahhoz sokkal ambivalensebb volt.¹¹ Az elemzők azonban, nem csupán ebből a szempontból tekintették Boorstin a konszenzus felfogás legkövetkezetesebb képviselőjének, hanem azért is, mivel nála lehetett kimutatni a legközvetlenebb összefüggést történetírói szemléletmódja, illetve az ötvenes évek politikai felfogása és légköre között. J. R. Pole, a gyarmati kori társadalomtörténet egyik legkiválóbb angol szakértője szerint, Boorstin ötvenes években írott munkái „Egy olyan időszakban születtek, amikor a hidegháború nemzetközi krízise összekapcsolódott a McCarthy-izmus keltette belső válsággal, s részben azzal a céllal íródtak, hogy történeti támaszt biztosítson honfitársai számára, amelynek nekivethették hátukat”.¹² A fiatal Bernard Bailyn, a gyarmati korról foglalkozó történetírás egyik legjelen-tősebb élő alakja is közvetlen politikai indítékot vél felfedezni idősebb kollégája műveiben. Mint írta, három részes összefoglaló Egyesült Államok történetének első kötete nem egyéb, mint „Saját kiábrándult konzervativizmusának kivételes apológiája, mely inkább jelenlegi politikai klímánk példa nélkül álló áramlataira adott érzékeny reakcióként értelmezhető, mintsem a tudásanyag figyelmes feltárásaként, elrende-zéseként vagy értelmezéseként”, minthogy Boorstin arra törekedett, hogy „A történe-lemben keressen bizonyítékokat jelenlegi politikai felfogása szükségszerű és halhatat-lan helyességének igazolására”.¹³ Ezt a napi politikai „megfelelni akarást” Peter Novick egyértelműen Boorstin életrajzával hozta összefüggésbe. Boorstin ugyanis zsidó szár-mazású volt, aki személyesen is megtapasztalhatta a két világháború közötti korszak egynémely amerikai egyetemének nem is nagyon látens antiszemitizmusát. Ezen élmények hatása alatt és a szélsőjobboldali diktatúrák előretörésének légkörében 1938-ban – még egyetemistaként – belépett a kommunista pártba, bár az azzal való kapcsolata eléggé rövid életű és laza maradt. Kommunista párttagsága miatt azonban 1953-ban őt is megidézték a Képviselőház *Amerika ellenes tevékenységet vizsgáló bizottsága* (Com-

mittee on Un-American Activities) elé, ahol azon kevés meghallgatott történész közé tartozott, aki minden, a korábbi párttársaira vonatkozóan feltett kérdésekre rendkívüli részletességgel válaszolt s nem tagadta meg az együttműködést az *Ötödik alkotmánykiegészítésre* hivatkozva. Vallomásaiban szinte mentegette magát, és mindenáron annak igazolására törekedett, hogy teljes mértékben szakított a kommunizmussal és azonosult Amerika igazi értékeivel. Egyetértett kérdezőivel abban, hogy kommunistáknak nem lenne szabad amerikai egyetemeken tanítani, s felhívta a bizottság figyelmét aktív vallási tevékenységére, mivel szerinte a vallás „Gátat képez a kommunizmus ellenében”. Arról is biztosította a képviselőket, hogy oktatói munkájában és írásaiban „Az amerikai demokrácia egyedülálló erőit igyekszik feltárni és megmagyarázni tanítványainak. Ezt részben a Jeffersonról írott könyvemben végeztem el, amit – jut eszembe – szenvedélyesen bírált a *Daily Worker* (ti. az amerikai kommunista párt lapja – a szerző), mint amely az amerikai uralkodó osztályokat védelmezi, valamint megjelenés alatt lévő könyvemben, amelynek *The Genius of American Politics* (Az amerikai politika génusza) a címe”.¹⁴ S bár közvetlenül nem mondja ki, de Novick szerint a zsidó és kommunista múlt e minden áron való feledtetni akarása vezetett a konfliktusoktól mentes amerikai történelemmel történő feltétel nélküli és túlzó azonosuláshoz Boorstin gondolkodásában.

A későbbi elemzők – de Boorstin is – a *The Genius of American Politics* (Az amerikai politika génusza, 1953) című munkáját tekintették utóbb sem nagyon változó nézetei alapvetésének. A mindössze 189 oldalas mű nem rendszeres áttekintése az amerikai történelemnek, hanem néhány kiemelt téma és terület (puritánok, amerikai forradalom, polgárháború stb.) bemutatásán keresztül igyekszik megvilágítani annak alapvető jellegzetességeit. Valójában, annak az előadás sorozatnak a könyv formában való megjelentetéséről van szó, amelyet Boorstin 1952-ben tartott a chicagói egyetemen. Művének alapideáit a bevezetésben, illetve az első fejezetben foglalta össze, majd ebbe a keretbe illesztette az amerikai történelem általa kiválasztott eseményeit. Mint írta, „Az olyan nagy politikai gondolkodók, mint Plátón, Arisztotelész, Szent Ágoston, Hobbes, Locke és Rousseau elsősorban a társadalomra vonatkozó általános igazságok felfedezése és rendszerezése iránt érdeklődtek mégpedig konkrét időre és helyre való tekintet nélkül... Valamennyiük közös törekvése az volt, hogy elvonatkoztatás és elkülönítés általában a *társadalmak* és a *kormányzatok* általános elveit saját társadalmuk és kormányzatuk sajátos körülményeitől.... Az Egyesült Államok azonban sohasem produkált hasonló formátumú politikai filozófust vagy az övékkel összemérhetően szisztematikus elméleti munkát”.¹⁵ Ezen elvont teoretizálásra irányuló sajátos hajlamaiknak köszönhetően „Az európai népek a 18. század óta hozzászoktak ahhoz a gondolathoz, hogy az ember azáltal tudja körülményeit jobbá tenni, hogy intézményeit valamiféle kolosszális képzet alapján alakítsa át. Ezt kezdeményezte a fasizmus és a náciizmus és ezt teszi a kommunizmus. Európa még nem ismerte fel,

hogy a gyógyír, amelyet keres az maga a betegség”.¹⁶ Vagyis az elvont elméletalkotásra való hajlam hiányának köszönhető, hogy az amerikaiak el tudták kerülni ilyesféle diktatórikus rendszerek kialakulását, és meg tudták őrizni demokratikus berendezkedésüket. Ebben ragadható meg az amerikai történelem igazi kivételessége. Boorstin tehát nem kevesebbet állít mint azt, hogy az amerikai történelem alakulására semmiféle elvont elmélet sem gyakorolt semmilyen hatást. Boorstin arra a kérdésre kereste a választ, hogy mi ennek az oka?

Ironikus módon e kérdés megválaszolása során maga is egy „elméleti rendszert” dolgozott ki, amelynek alapfogalma a *givenness* (adottság). „Az *adottság* az abban való hitet jelenti, hogy az értékek Amerikában – ilyen vagy olyan módon –, de automatikusan határozódnak meg: csakis reánk jellemző, bizonyos földrajzi vagy történelmi tények által *adottak*.” Ezen alapfogalom három elemet foglal magában: „Az első az, hogy értékeinket egyfajta ajándékként a *múlttól* kaptuk. Ez azt jelenti, hogy a legkorábbi betelepülők és az Alapító Atyák már megszületésekor egy olyan tökéletes és politikai jellegű elmélettel látták el nemzetünket, amely minden további szükségletnek megfelelt”. Ez az elmélet azonban teljes mértékben az amerikai környezet *adottságaiból* táplálkozott és nem elvont elméletek kívánalmaihoz igazodott. Az amerikai történelem menetét és „Társadalomelméletünket úgy kell tehát elképzelni, mint egyfajta vázrendszert, mint a tengeri rák mészvázát. Úgy gondolkodunk magunkról, mint akik e vázba *belenövünk*: kitöltjük korunk tapasztalataival és eszközkészleteivel. Ugyanakkor, mindvégig azt feltételezzük, hogy a kereteket már a kezdet kezdetén szigorúan meghatározták. Küldetésünk tehát egyszerűen az, hogy demonstráljuk az eredeti elmélet igazságát vagy inkább működőképességét. Ebbe a tökéletes eredeti doktrínába vetett hit – melynek egyik legfontosabb tulajdonsága gyakorlatiassága –, segíthet megérteni az empirizmus és az idealizmus azon egyedülálló kombinációját, amely olyannyira jellemző az amerikai politikai életre”.¹⁷

Az *adottság* második elemét az képezi, hogy „Mi Amerikában, értékeinket egyfajta ajándékként kaptuk a *jelentől* is, ami azt jelenti, hogy elméletünk implicit módon mindig benne foglaltatik intézményeinkben....Arról van szó, hogy az amerikaiak számára a politikaelmélet sohasem jelenik meg a maga meztelenségében, hanem mindig a sajátos amerikai tapasztalat ruhájába van öltöztetve....Nem egy konkrét 17. vagy 18. századi személy ajándéka, hanem a kivételesen szerencsés amerikai életkörülményeké...Értékeink rendszere tehát nem tradíciók, elméletek könyvek és intézmények által adott, hanem a jelen tapasztalata által. Arról van szó, hogy az életről megfogalmazott elméletünk életmódunkban testesül meg s nincs szükség arra, hogy elválasszuk attól, vagyis értékeink körülményeink által meghatározottak”. Az *adottság* első elemét *preformációs* tényezőnek nevezte el, amely tehát azt jelenti, hogy „A közösség elmélete a kezdetektől fogva egyszer s mindenkorra adott, míg az *adottság* második értelme azt jelenti, hogy a közösség elmélete szakadatlanul adott és örökké

megújul". E két elem kombinációjának eredményeként „Az amerikaiak arra vannak felkészítve, hogy mindenfajta tapasztalatban – történelmükben, földrajzukban, múltjukban és jelenükben – azon meggyőződésük bizonyítékát lássák, hogy fel vannak szerelkezve egy értékrenddel, egy politikai elmélettel. A két axióma együttesen arra készítt bennünket, hogy azt gondoljuk: nincs szükségünk új politikai teóriák létrehozására, mivel már rendelkezünk eggyel”.¹⁸

Lényegében az első két elem összekapcsolódásából következik az *adottság* harmadik axiómája. Ez, „A történelmünk *kontinuitásába* vagy homogenitásába vetett hitet” jelenti. Tapasztalatunknak ez a minősége tesz képessé bennünket arra, hogy hasonló események törés nélküli folyamataként lássuk nemzeti múltunkat s így múltunk, jelenünkől elválaszthatatlanul jelenik meg... Történelmünk kontinuitásának érzése teszi könnyűvé számunkra azt, hogy az Alapító Atyákat kortársainkként szemléljük. Ez készítt bennünket arra, hogy erősen támaszkodjunk történelmünk anyagaira, ám arra is, hogy mindig egy sajátosan ahistorikus gondolkodás jegyében tegyük azt”. Megint csak egy kivételesen amerikai jelenségről van szó, hiszen „Mindenki, aki napjainkban Európába látogat hatása alá kerül az európai történelem *diszkontinuitásának*, mellyel élesen szembeállítható az amerikai történelem elbűvölő, egyedülálló kontinuitása”.¹⁹

A kontinuos amerikai történelem egészének menetét meghatározó boorstini elméleti váz a gyarmati kori megtelepedés és az amerikai forradalom körülményei közepette formálódott ki. Ennek milyensége pedig nyilvánvalóan meghatározza azt, hogy Boorstin szerint milyen tényezők alakították a Zarándok Atyák és az Alapító Atyák gondolkodását.

A *The Genius of American Politics* című könyvében csupán a puritánok szerepéről és jellegzetességeiről közölt egy rövid fejezetet, s a gyarmati kor elemzését három kötetes összefoglaló Egyesült Államok történetének első kötetében végezte el, mely 1958-ban jelent meg. Ebben, alapvető elméleti feltevései részletes igazolására törekedett s Bernard Bailyn találóan állapította meg, hogy e munkája nem egyéb, mint a korábbi könyvéhez fűzött „Négyszáz oldalas lábjegyzet”.²⁰

Boorstin úgy találta, hogy az „amerikaiság” legfontosabb megkülönböztető jegye már akkoriban a gyarmatosok döntően pragmatikus gondolkodásmódja volt. „Egyetlen amerikai felfedezés sem tett nagyobb hatást a világra, mint a tudás ama felfogása, amely az ottani tapasztalati valóságból fakadt.” Az új „amerikai élmény... az ember megszabadítása volt attól az elképzeléstől, hogy minden nagyszabású intézmény nagyszabású gondolati alapozást igényel; hogy a sikeres kormányzatot mélyenszántó politikaelméletnek kell támogatnia, és hogy a sokakat megmozgató vallásnak kifinomult teológián kell alapulnia”. Mint láttuk, ez az európai gondolkodásmód sajátja. Az amerikaiak értékrendjét és gondolkodását az amerikai természetes világ *adottságai* határozták meg, nem pedig az európai módon előzetesen megfogalmazott vagy Európából

importált normatív teóriák. Az amerikaiak „Úgy vették a dolgokat, ahogyan voltak, és mintha ez mértékül szolgált volna arra, hogy milyennek kellene lenniük; Amerikában a »van« vált a »kellene« mércéjévé”. Boorstin ezzel, vagyis fenti értelemben vett „amerikanizálódásukkal” magyarázta a puritánok sikerét. „A puritánok a vadonban – távol az Óvilág kultúrahordozó központjaitól, távol a nagy egyetemi könyvtáraktól, a vad Amerika ezer és egy baja és veszélye által szorongattatva nap mint nap – nem voltak abban a helyzetben, hogy kimunkáljanak egy teológiát és annak finomságain vitatkozzanak... Azonban ahhoz, hogy egy tanítást kipróbáljanak vagy megvizsgálják, vajon Siont fel lehet-e újra építeni... ehhez Új-Anglia kitűnő lehetőséget biztosított. Ezért alakult tehát úgy, hogy noha a puritánok az Újvilágban a kálvini tanításból indultak ki, ott meg is álltak, és rögtön gyakorlati síkra terelték azt. Egészen a 18. század közepéig alig-alig született spekulatív jellegű teológia Új-Angliában, ... arra az időre viszont a puritanizmus már halott volt.”²¹ A puritánok eszerint „Egyre növekvő mértékben, egyre nagyobb érzékenységgel fogadták el az »adottságokat«, vagyis lényegében egyre inkább a »van-t« tették a »kellene« vezérlő elvévé, s így az akkori Amerikát (vagy azt, amilyenre később alakították) tették annak kritériumává, hogy milyen lehetne Amerika”.²² Ezért tudott a puritanizmus sikeres lenni Amerikában, és tudott döntő hatást gyakorolni az amerikai kultúra és történelem fejlődésére. Az Európából magukkal hozott elvont teóriáik megvalósításához görcsösen ragaszkodó kísérletek viszont rendre kudarccal végződtek. Boorstin ilyennek tekintette a kvékerek pennsylvaniai próbálkozását, akiknek „Az amerikai kultúrára gyakorolt csekély hatását két végzetes hiányosságnak tulajdoníthatjuk, amely meghatározó volt; az első a mártírság iránt érzett hajlam, és saját lelkük tisztaságának megszállottságig történő megőrzése; a második pedig az elképzeléseiket átható merevség... Sem a mártír, sem a doktriner nem virágozhatott amerikai talajon”. Hasonló tényezők vezettek szerinte annak az emberbaráti kísérletnek a kudarcához is, amely az angliai adósok börtönének lakóit Georgiába telepítve akarta megjavítani és a társadalom hasznos polgáraivá tenni. „Amit a kozmopolitizmus és az önmegtisztulás csinált Pennsylvániával, ugyanezt tette a paternalizmus és a filantrópia Georgiával.” A gyarmat tulajdonosait Európában kigondolt elvont ideák vezérelték, és az amerikai körülmények ismeretének hiányában határozták meg a gyarmat életét irányító szabályokat. Alapvető tévedésük „Georgia természeti kincsének – a földnek – a birtoklásával, használatával, adásvé-telével és öröklésével kapcsolatos szabályaik merevsége volt”. Gondolatrendszerük így aztán „elfojtotta a spontaneitást és a kísérletező szellemet, amelyek Amerika valódi szellemi értékei voltak”. Mivel az amerikai adottságok közepette, képtelenek voltak érvényesíteni eredeti, merev elképzeléseiket, 1752-ben kénytelenek voltak a gyarmatot átadni a Koronának. Kudarcuk oka alapvetően abban keresendő, hogy a filantrópok azt képzeltek magukról, hogy „tudják mi a jó, és hogyan lehet megvalósítani azt. Természetükből adódóan hajlamosak arra, hogy túlságosan egyértelműek és dogmatikusak legyenek bármilyen helyzetben”.²³

Boorstinnél nem járt jobban a felvilágosodás sem, amely véleménye szerint semmilyen hatást nem gyakorolt a gyarmati kori amerikai gondolkodókra, de az amerikai forradalom vezetőire sem. A 17-18. századi Európában ugyanis azt tartották, hogy a „Gondolatrendszereket, tradicionális intézményeket, szellemi örökségeket és a dogmatikusan meghatározott tudást érdemes ismerni – ezek lepték be Anglia és Európa tájékait. A földet alig lehetett is valahol észrevenni”. A föld azonban – a szó legszorosabb értelmében véve – sokkal szemmel láthatóbb volt Amerikában és sokkal nagyobb mennyiségben állott rendelkezésre. Ez a tény pedig nem csupán azt tette lehetővé, hogy „az emberek jó módban éljenek óvilágbeli mértékkel mérve”, hanem, hogy gondolkodásukban is az amerikai körülményekből, az amerikai *adottságokból* induljanak ki. Tudásuk tehát teljes mértékben „az ottani tapasztalati valóságból fakadt”. Márpedig „az Újvilág legtermékenyítőbb újdonsága nem éghajlata volt vagy növényei, állatai, sőt nem is ásványkincsei, hanem a tudás új felfogása”. Ezzel szemben, Európában a gondolati „rendszerek mindig újabb rendszereket szülnek; amikor az új felszabadító mozgalmak keletkeztek a 17. és a 18. század Angliájában és a kontinensen, ezek az ellenrendszerek ismert európai formáját öltötték fel. Így a felvilágosodás... maga is sokat átvett annak merevségéből és tekintélyelvűségéből, ami ellen elkezdett küzdeni. Az európai felvilágosodás gyakorlatilag alig jelentett többet, mint a szellem 17. és 18. századi tervezésű börtönbe zárását. Az új »racionalizmus«... a régi dogmatikus emberi szolgátság volt... A kor legjobb európai elméi azon munkálkodtak, hogy új típusú falakkal vegyék magukat körül. A felszabadítást nem lehetett semmilyen más módon elképzelni Európában”. Az európai és az amerikai körülmények ilyen alapvető eltéréseinek tudatában nem lehet csodálkozni azon, hogy a felvilágosodás teoretikusai semmiféle hatást sem gyakoroltak az amerikai – például a virginiai – politikai intézmények kiforrásolására: „Mennyire értelmetlen az angol vagy francia teoretikusok – Locke, Montesquieu vagy Rousseau – könyvszagú munkáihoz fordulni ahhoz, hogy Virginia politikai lelkesedését megmagyarázzuk! Azoknak az amerikaiaknak, akik tisztában voltak a valósággal, nem volt szükségük álmokra. Azok a virginiaiak, akik (később) a képviselői kormányzat megvédéséért küzdöttek és felajánlották »életüket, vagyonukat és szent becsületüket« a brit alkotmány oltárán, nem alkottak egyetlen jelentős politikaelméleti tanulmányt sem. Miután tudták, hogy mi a képviselői kormányzat, miért kellett volna arról elmélkedniük, hogy milyenek kell annak lennie?... Egy teljesen kifejlett gazdasági és politikai valóság birtokában voltak, de nem rendelkeztek semmilyen különösebb tehetséggel a szobafilozófia absztrakcióinak vonatkozásában”. Mindennek – mint láttuk – az egész amerikai történelmet meghatározó jelentősége volt, s csak így lehet megérteni „a Washington és Napóleon közötti különbséget; Rooseveltt, Truman és Eisenhower között az egyik oldalon, és a padlásszobák magányából érkező látomásos európai férfiak, mint Lenin, Mussolini és Hitler között a másikon. Ami Amerikában felszabadította az embereket,

az nem a régi és téves filozófiai rendszerek elleni harc lehetősége volt modern rendszerekkel felfegyverkezve, hanem az, hogy minden filozófiát a mindennapi élet szkeptikus és nagyon is evilági arénájába tereljének”.²⁴

Felmerül a kérdés, hogy miként tudta hipotézisének kereteibe illeszteni az amerikai forradalom és az új amerikai kormányzati rendszer kialakulásának időszakát, hiszen ha volt az amerikai történelemnek olyan korszaka, amikor jelentékeny politikaelméleti teljesítmények születtek az „amerikai talajon”, akkor ez a korszak feltétlenül ezek közé tartozott. E kérdést természetesen ő sem kerülhette el. Mint írta: „Általában úgy gondolunk a forradalomra, mint az amerikai politikai gondolkodás nagy korszakára. Ezért aztán, némiképp a megdöbbenés erejével hathat annak felismerése, hogy egyetlen jelentős politikaelméleti értekezést sem hozott létre. Az olyan emberek, mint Franklin és Jefferson univerzális érdeklődéssel rendelkeztek és különösen sikeresek voltak intézmények kifejlesztésében, ám mint politikai filozófusok, nem voltak termékenyek”. Mi lehet tehát az oka annak, hogy ezt a tényt mindezidáig nem nagyon ismerték fel? Boorstin szerint ez alapvetően arra vezethető vissza, hogy a forradalom korábbi „befolyásos történészei (ti. a progresszivisták historikusok – a szerző)... az 1789. évi francia forradalom mintájára” mondták el az amerikai forradalom történetét. Először is azért, mert „annak az intellektuális mozgalomnak – az úgynevezett »felvilágosodásnak« – a nemzetközi jellegét hangoztatták, amelynek a francia forradalom klasszikus kifejeződését jelentette”. Másrészt pedig azért, mert „forradalmunkat pusztán azon »forradalom« nemzetség egyik sajátos alfajaként kezelték, amelyet helyesebben *revolutio Europaensis*-nek kellene nevezni. Minthogy a francia forradalmat tették modelljükké, a forradalmak európai történészei ez alapján alakították ki azt a szókészletet, amely szerint a miénket (ti. az amerikai forradalmat – a szerző) is értelmezték”. Mindennek következtében, „A történészek eltúlozták annak a jelentőségét, amiről azt feltételezték, hogy az a forradalom ideológiája”. Boorstin szerint viszont „az amerikai forradalom legnyilvánvalóbb sajátossága az, hogy a szó modern európai értelmében véve aligha nevezhető forradalomnak. Az *Amerikai forradalom leányai*... mindig is azt hangoztatta kiadványiban, hogy az amerikai forradalom nem forradalom, hanem pusztán egy gyarmati felkelés volt. Minél inkább elmélyedek a témában, annál inkább meggyőződom naivitásuk igazságáról”. Melyek tehát az amerikai forradalomnak azok a sajátosságai, amelyek megkülönböztetik a franciától, és amelyek befolyást gyakoroltak az elméletnek a forradalmi események alakításában játszott szerepére?²⁵

„Az első és legfontosabb, hogy az Egyesült Államok egy gyarmati felkelésben született.” Ez azonban a „modern idők csekély számú konzervatív gyarmati felkeléseinek egyike volt... A legjobb amerikai teoretikusok – persze inkább ügyvédeknek, mintsem teoretikusoknak kellene őket neveznünk – szemszögéből nézve, 1776 előtt a Parlament lépett fel forradalmi módon azáltal, hogy olyan hatalmat gyakorolt,

amelynek semmiféle precedense sem volt az angol alkotmányosságban. Az amerikai forradalom legtehetségesebb védelmezője – s valójában az amerikai forradalom legtehetségesebb politikai teoretikusa – az az Edmund Burke volt, aki egyúttal a brit konzervativizmus legnagyobb teoretikusa is volt”.²⁶

Az amerikai forradalom második boorstini sajátosságát az jelentette, hogy az „nem egy nacionalista szellemiség terméke volt”. E kijelentését azzal támasztotta alá, hogy véleménye szerint a nacionalizmus még az erősebb szövetségi kormányzat létrejöttét sürgető mozgalmat – így *A föderalsita* szerzőit – sem jellemezte. E mozgalom tehát nem „egy nacionalista teóriára történő széleskörű áttérés következtében győzedelmeskedett, hanem azért, mert fokozatosan felismerték egy hatékonyabb unió szükségességét”. Nem beszélve arról, hogy Thomas Jefferson még a 19. század második évtizedében is Virginiát értette hazája alatt és nem az Amerikai Egyesült Államokat.²⁷ Végül, az amerikai forradalom harmadik jellegzetessége az volt, hogy „első nekifutásra sikert aratott”, eltérően például „Franciaországtól, ahol 1789-et 1830, 1848 majd 1870 követte; s hasonló listát lehetne összeállítani Olaszország, Németország és persze Oroszország vonatkozásában. Az ilyesfajta ismétlődések egy sajátos forradalmi hagyományt teremtenek, s a folyamatos agitáció állandóan életben tart bizonyos doktrínákat. Ezek az ismétlődő erőfeszítések biztosítják a dogmatikus nyersanyagot a későbbi politikai pártok sokasága számára, amelyek mindegyike egy-egy legyőzött, vagy eljövendő forradalom zászlóvivőjévé válik. ... 1776-nak azonban nem volt folytatása és nem is volt szüksége erre. A terítéken fekvő kérdés az elszakadás volt, amit sikerült megvalósítani”.²⁸

Felmerül a kérdés, hogy ha az amerikai forradalom e sajátosságai olyan nyilvánvalóak, akkor miért alakítottak ki ezekkel szögesen ellentétes felfogást a kérdéssel foglalkozó amerikai történészek? Boorstin szerint ennek az volt az oka, hogy saját korában, tudniillik „Marx és Freud korában egyre inkább kézpénznek vesszük azt, hogy amennyiben valaki valamiről beszél, akkor valójában teljesen másvalamire gondol. Az eszméket úgy kezeljük, mint egy intellektuális bűvészmutatvány varázspálcáját, amelynek segítségével a beszélő eltereli a hallgatóság figyelmét egy lényegtelen téma irányába, miközben a valódi szándékait elfedi... Jómagam mégis szeretném megfontolni azt a furcsának ható lehetőséget – még ha első pillantásra naivitásnak tűnik is –, hogy az olyan emberek, mint Jefferson és Adams komolyan is gondolták amit mondtak, hogy a forradalomban a brit alkotmány kérdése volt terítéken”.²⁹

A progresszivisták történetírásról adott kritikájának középpontjába Carl Becker bírálatát állította Boorstin, aki „segített kialakítani azt az öntőformát, amelynek megfelelően a forradalom amerikai értelmezései létrejöttek az elmúlt néhány évtizedben. E felfogás szerint, a gyarmatosok kezdetben alacsony szintű (ti. az elméleti elvontság szempontjából – a szerző) jogi érvelést alkalmaztak, mivel kézenfekvőnek találták, hogy kezdetben a vitát a birodalmi alkotmány és a »common law« keretei

között folytassák; ezt követően azonban, fokozatosan és elkerülhetetlenül egyre feljebb másztak az elvontság létráján, mígnem 1776 közepére gondolkodásuk és beszédmódjuk el nem érkezett a természetjog sivár magasságába... E feltételezés szerint, a forradalom kezdetének idejére az amerikaiak már a francia filozófusok nyelvét beszélték. Mindez azt sugallja, hogy amint egyre forradalmiabbakká váltak, úgy lett érvelésük mind kevésbé amerikai. Becker alapos átolvasása azonban felfedi a tényt, hogy a természetjogi gondolkodás népszerűségére vonatkozó bizonyítékait sokkal inkább angol és francia, mintsem amerikai forrásokból merítette. Nem hoz meggyőző példát arra, hogy a newtoni gondolkodásmód átkerült volna az amerikai forradalom teoretikusainak írásába”.³⁰

Boorstin természetesen nem értett egyet azzal a progresszivisták megközelítéssel sem, amely a fentihez „hasnólóan egy kozmopolita és mesterséges gondolkodásmódban gyökerezett... Eszerint, a forradalmat leghelyesebb lenne a modern kapitalizmus kialakulásának egyszerű epizódjaként felfogni. Charles A. Beard könyvei adtak némi alátámasztást ennek a fajta gondolkodásmódnak... Amennyiben a valódi motívumok gazdaságiak voltak, akkor a forradalmárok valódi indítékai a pénzügyi archívumok mélyén rejtőznek, és amit mondtak, az valójában nem is nagyon fontos.”³¹

Boorstin a progresszivisták történetírás általa vélt két fenti alaptételét, annak bebizonyításával igyekezett megcáfolni, hogy a *Függetlenségi Nyilatkozatot*, illetve szerzőjét nem absztrakt európai teóriák és nem gazdasági megfontolások motiválták. Azt ugyanis Boorstin is belátta, hogy „azt nyilvánvalóan senki sem vonhatja kétségbe, hogy akár az emberben, akár a dokumentumban semmiféle nyomát se lehetne megtalálni a kozmopolita szellemiségnek és a világ akkori szellemi atmoszférájának. Szerintem azonban egyszerűen arról van szó, hogy ezekben megtalálható egy legalább ekkora – vagy talán amannál nagyobb – fontossággal bíró másfajta szellemiség is, s hogy ez a szellemiség valójában jellemzőbb lehet forradalmunkra”. E „másfajta szellemiség” a 17-18. századi angol parlamenti küzdelmekben gyökerező gyakorlatias politikai gondolkodásmód volt, s alapvetően ez, nem pedig a természetjogból táplálkozó elvont európai eszmék határozták meg a nyilatkozat nyelvezetét, hiszen az „elméletieskedő” hangvétel amúgy is csak az első két bekezdésre jellemző, míg „a dokumentum fennmaradó háromnegyed része – az általában olvasatlanul maradó háromnegyed – technikai és jogi jellegű”.³²

Ami Jefferson felfogását illeti: „Sem az általa írott, sem pedig az általa kapott levelekben nem mutatható ki az, hogy akár ő, akár közeli társai – legalábbis a forradalom kirobbanásáig – bármiféle tudatos érdeklődést tanúsítottak volna a politikaelmélet iránt”. Arról volt szó, hogy „a kor szokásai megkívánták, hogy egy művelt úriember ismerje a politikai gondolkodás bizonyos klasszikusait; azonban semmiféle bizonyítékkal sem rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy ezeket a munkákat valóban alaposan átolvasták volna. Igaz, hogy amikor 1771-ben Jefferson egy ajánló

listát állított össze egy fiatal barátja számára, a figyelemre méltó művek közé felvette Montesquieu, Sidney és Bolingbroke munkáit is, ám az ilyen jellegű hivatkozások ritkák... Jeffersonnak a forradalom időszakából származó iratai kevés bizonyítékkal szolgálnak arra, hogy az amerikai forradalom ösztökelte volna a társadalomról való magasabb szintű absztrakt gondolkodást. Semmi ilyesféle tendencia nem mutatható ki Jefferson és társai olvasmányjaiban vagy írásaiban. Ugyanakkor, bőséges bizonyosságát találjuk annak, hogy Jefferson korai gondolkodásának jellege jól megkülönböztethetően *gyarmati*, sőt nyugodtan mondhatjuk, hogy *provinciális* volt.”³³

Persze azt Boorstin sem tagadhatta, hogy Jefferson, John Adams, Madison, Hamilton és az amerikai forradalom vezetői közül sokan mások, nagyon határozott – ha úgy tetszik elvont – *elméleti* elképzelésekkel is rendelkeztek. Ám „a korszak sok amerikai gondolkodójánál (beleértve magát Jeffersont is) gondolkodásuk kozmopolita periódusa csak jó néhány évvel a forradalom *után* vette kezdetét”, amikor a nyolcvanas években hosszabb időt töltöttek európai diplomáciai szolgálatban. Az európai „kozmozopolitizmus” tehát mégiscsak hatott rájuk, s nem valószínű, hogy Amerikába visszatérve egy csapásra kiesett volna a fejükből az elvont teoretizálásra való hajlam. S ha Boorstintól eltérően, az amerikai forradalmat nem azonosítjuk lényegében a függetlenségi háborúval, hanem szélesebb értelemben felfogva az új politikai berendezkedést létrehozó alkotmány elfogadását tekintjük az események befejezésének, akkor e „kozmozopolita hatás” nem csupán a forradalmat követően, hanem már az alatt jelentkezett. A boorstin elmélet tágabban értelmezett érvényessége szempontjából ez majdnem mindegy, hiszen ez mégiscsak annak elismerését jelenti, hogy az európai elvont teóriák hatottak az amerikaiak gondolkodására, akár a forradalom előtt, akár utána történt mindez. Boorstin persze így sem kerülhette meg azt a kérdést, hogy az alkotmányra, illetve az alkotmány elfogadásával összefüggésben megszületett politikai értekezés irodalomra hatottak-e európai elvont teóriák. Filológiaiilag elég nehéz lett volna elsiklani afölött a tény fölött, hogy az alkotmányozó konvenció résztvevői – de az alkotmány elfogadása mellett és ellene érvelő szerzők is –, lépten-nyomon „absztrakt” európai gondolkodók nézeteivel támasztották alá saját gondolatmenetük helyességét. Boorstin azonban úgy látta, hogy a ratifikációs vita legnagyobb hatású politikaelméleti teljesítménye, *A föderalista* „egyszerűen praktikus célokat szolgált, nevezetesen New York állam népének meggyőzését az újonnan kidolgozott alkotmány elfogadásáról”. Ebből következően, a gyűjtemény írásai nem is nagyon tekinthetők politikaelméleti értekezésnek, s „alapvetően különböznek Platón, Arisztotelész, Hobbes, Locke, Rousseau és J. S. Mill munkáitól, amelyek vagy rendszerezett államelméletekkel vagy széleskörű spekulációkkal szolgálnak a számunkra. *A föderalista* felépítése viszont inkább praktikus, mintsem rendszerezett”.³⁴

Boorstin az amerikai forradalmárok „kozmozopolitizmus mentességét” azzal támasztotta alá, hogy szerinte érvelésüket az angol *common law* hagyomány hatotta

át, s gondolkodásukra olyan földhöz ragadt jogászok gyakorolták a legnagyobb hatást, mint Sir Edward Coke és Sir William Blackstone. Véleménye szerint alapvetően a gyarmatosok jogait az ősi angolszász jogokból levezető angol whig hagyomány hatotta át Jefferson érvelését a *Brit-Amerika jogainak összefoglaló áttekintése* (Summary View of the Rights of British America, 1774) című munkájában, illetve a virginiai törvények teljes felülvizsgálatára irányuló jogászai erőfeszítései során. Boorstin az angol jogi hagyományt lényegében az amerikai tradíció részének tekintette. Ugyanakkor, ha Boorstin elméletét következetesen végiggondoljuk, mégiscsak egy olyan importált eszméről van szó, amely nem az amerikai talajon, nem az amerikai körülmények hatására alakult ki. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy az európai eszmék hatását tagadó Boorstin szerint az angol jogi hagyomány gyakorolta a legnagyobb hatást az amerikai forradalom vezetőinek gondolkodására az európai teóriák közül. Ezt az ellentmondást a szerző úgy oldotta fel, hogy az amerikai forradalmat egyszerre jellemezte „a brit múlt fenntartása és az amerikai jövő megerősítése. A brit múlt azonban ősi és élő intézmények, mintsem doktrínák alakjában volt jelen; míg az amerikai jövő sohasem öltött testet elmélet formájában. Az amerikai forradalom tehát elvhű férfiak megfontolt döntésének az eredménye volt, nem pedig egy elmélet megerősítésé”.³⁵

A jogtörténeti folytonosságra nagy hangsúlyt helyező, az idealizált múlt helyreállítását tételező whig felfogás befolyásának hangsúlyozása viszont a republikánus történészek felfogásához viszi közel Boorstint. A brit tradíció kiemelkedő szerepének hangsúlyozása jelentette a forradalom által valójában meg nem tört amerikai történelem kontinuitásának legfőbb bizonyítékát is a számára: „A forradalom... az ősi brit intézményekbe vetett hit egyfajta újbóli megerősítését jelentette. Vagyis a közösség intézményi életének legnagyobb részét tekintve, a forradalom idején nem történt döntő változás”.³⁶

Boorstin felfogását tehát többféle értelemben vett kettősség jellemzi az eszmék amerikai forradalomra gyakorolt hatását illetően. Egyfelől elutasította, hogy „az elvont teóriák” bármiféle hatást gyakoroltak volna a forradalom vezetőinek és résztvevőinek gondolkodására, vagy bármiféle szerepet játszottak volna az események alakításában, hiszen e dolgokat alapvetően az amerikai körülmények, az „adottságok” határozták meg. Ugyanakkor, ez utóbbiak részének tekintette az angol jogi és politikai hagyományok rendszerét, melyek szerinte a legnagyobb hatást gyakorolták az amerikaiak érvelésére a függetlenségi háborúként értelmezett forradalom folyamán. Ezen belül viszont nem differenciált, vagyis rá is az jellemző, hogy lényegében egységes hagyományként fogta fel azt, úgy azonban, hogy egyetlen olyan szerzőt sem említett, akik kulcsszerepet töltenek majd be a republikánus történészek érvrendszerében. Az angol hagyomány meghatározó szerepének középpontba állításával viszont mégiscsak egy Európából származó eszmerendszer hatását mutatta ki. Egy másik

szinten elvetette azt a progresszivistá felfogást, hogy a gyarmatosok által megfogalmazott gondolatok nem valódi szándékaik kifejeződései voltak, s hogy tényleges motívumaik „keményebb” társadalmi és gazdasági meghatározottságokban kerekednek. Boorstin azt mondta, hogy komolyan, szó szerint kell venni azokat a gondolatokat, amelyeket az amerikai írók megfogalmaztak. Ez a kettősség jellemzi a majdan kialakuló republikánus iskolához való viszonyát is. A republikánus szerzők is elvetik majd az eszmék szerepéről kialakított progresszivistá felfogást s a forradal-márok alapvetően gazdasági jellegű motiváltságának progresszivistá gondolatát. Ugyanakkor, mindezzel az eszmei mozgatórugók meghatározó voltát állítják majd szembe, ami radikálisan eltér az eszmék szerepének teljes boorstini elutasításától. Ezzel egy időben viszont, az angol – főleg whig – tradíció előtérbe helyezésével és a gyarmatosok mondandójának „komolyan vételével” Boorstin meg is előlegezte a republikánus historikusok álláspontjának több elemét.³⁷

A szakmai közvélemény által alkotott kép egyértelmű. Boorstin oly végletes formában, s olyan direkt politikai töltettel képviselte a konszenzus iskola alapételeit, hogy az nem csupán a hatvanas-hetvenes évek megváltozott politikai aurájában, hanem általában véve is elfogadhatatlannak bizonyult. Joggal merülhet fel a kérdés: Ha Boorstin életműve ilyen egyszerűen elintézhető, akkor miért szenteltek neki olyan nagy teret az említett elemzők? Mivel magyarázható, hogy sok esetben ugyanazok a szakemberek, akik hevesen bírálták írásait, nem fukarkodtak az elismerő megjegyzésekkel sem? Minek köszönhető, hogy az amerikai történész szakma legtekintélyesebb folyóirata 1971-ben tanulmány méretű írást közölt Boorstin életművéről, ami még élő történészek esetében addig nemigen fordult elő s még akkor is kiemeli a chicagói történész jelentőségét, ha az írás alapvetően kritikus volt vele szemben? S nyilván nem magyarázható meg Boorstin írásai hangvételének és az ötvenes évek politikai légkörének egyszerű egybeesésével az sem, hogy hosszú élete során elnyerte az amerikai történész szakma szinte valamennyi jelentős díját és elismerését.³⁸

Erre az érdekes ellentmondásra már azok az elemzők is felfigyeltek, akik az ötvenes évek végén értékelték ekkor keletkezett munkáit. Az őt szinte minden vonatkozásban élesen bíráló John Higham is elismerte, hogy a *The Americans* (Az amerikaiak) első kötetében (A gyarmatosítás kora) „briliáns módon fejt ki téziséit”. Ha e jeleket szórványosaknak és esetlegeseneknek tartotta is, de mégis úgy látta, hogy „túlságosan éles elméjű könyv ez ahhoz, hogy folyamatosan tagadja azoknak az opportunistá és szűk látókörű értékeknek a veszélyeit, amelyeket ünnepel. Különösen így van ez a katonai intézményekkel foglalkozó záró fejezet esetében, ahol világosan megfogalmazza a rövidlátó amatőrizmus tehertételeit”. Nem beszélve arról, hogy „az általa vizsgált témák némelyike – például a gyarmati kori orvosi és jogi praxis története – korábban csupán néhány specialista érdeklődését keltette fel”. Így a könyv minden

olvasója „megragadó betekintést nyer azon folyamat egyes szakaszaiba, amelynek során az amerikai élet alapvetően eltért az angol mintáktól. Összességében, nem ismerek még egy könyvet, amely ilyen hatékonyan egyesítené egymással az amerikai kultúra nagy fejlődésvonalainak megragadását azokkal a bensőséges, funkcionális részletekkel, amelyek életre keltenek egy társadalmi rendet”. Még Bernard Bailyn is talált néhány dicsérő jelzőt Boorstin stílusára, aki a „múltak színes, néhol briliáns, ám ugyanakkor egyoldalú ábrázolását nyújtja”. A Kraus-Joyce szerzőpáros is úgy vélte: „Remek munkát végzett az azt megelőzően írott munkáiban, hogy közvetlenül belebonyolódott volna a konszenzusról folytatott vitába”. Három kötetes összefoglalása pedig „bizonyosan ott van azon legfontosabb maradandó teljesítmények között, amelyekkel bárki vagy bármely iskola hozzájárult az amerikai történetírás fejlődéséhez a második világháborút követően. Ugyanakkor, egy olyan munkára is az egyik legjobb példa az amerikai történetírásban, amely befolyásolta saját korának közfelfogását, amely egyben vissza is hatott rá”.³⁹ Boorstin munkásságának hatását jól mutatja az is, hogy tevékenységét még a kilencvenes évek elején-közepén is nagyon kedvezően ítélte meg a szakmai közvélemény. A *Journal of American History* előfizetői körében 1993 során végzett közvéleménykutatás eredményei szerint, az amerikai történelemmel foglalkozó 925 egyesült államokbeli és 122 külföldi szakember nagyon előkelő helyre sorolta őt azokon a listákon, amelyek az illető történészek munkásságára és gondolkodására legnagyobb hatást gyakorló könyveket és szerzőket firtatták. A megemlített 114 szerző közül 21 említéssel a tizenharmadik helyre került például abban a vizsgálatban, amely arra kérdezett rá, hogy mindenfajta műfajt beleértve, melyik volt az a három-négy könyv, amely a legnagyobb hatással volt a megkérdezettek történészi gondolkodásmódjára. Ugyanannyi szavazatot kapott, mint Charles A. Beard, s néhány Európában kevésbé ismert névtől eltekintve csak olyan könyvek és szerzők előzték meg, mint a Biblia, Karl Marx, E. P. Thompson, William Shakespeare, Alexis de Tocqueville vagy Mark Twain. Ugyanakkor, messze maga mögé utasította Bernard Bailyn-t és Gordon S. Woodot a republikánus megközelítés legnagyobb hatású képviselőit, nem beszélve Louis Hartzról vagy olyan új keletű favoritokról mint Michael Foucault és Paul M. Kennedy. Hasonlóan az élmezőnyben végzett abban a felmérésben is, amely azokra a történeti tárgyú monográfiákra kérdezett rá, amelyek megjelenését a megkérdezettek „leginkább üdvözölték”. Ebben a vonatkozásban a megemlített 99 historikus közül a tizennegyedik helyen végzett s olyan nemzetközileg is elismert szaktekintélyeket utasított magabiztosan maga mögé mint Beard, Becker, Fernand Braudel vagy Thomas S. Kuhn. Érdekes viszont, hogy ezen a listán jobban szerepeltek nála a republikánus felfogás történészei, hiszen Gordon S. Wood a hatodik, míg Bernard Bailyn a hetedik helyen végzett.⁴⁰ Ez azt jelenti, hogy az olvasók előbbre helyezték Boorstin-t az utóbbi két történésszel szemben egy olyan listán, amelyen a szaktörténészek mellett leginkább irodalmárok, költők és írók szerepeltek, míg hátrébb sorolták

egy olyan megmérettetésben, amelyben elsősorban a szerzők szakmai kvalitásai számítottak. Mindez rávilágít Boorstin hatásának és a még a kritikusi által is megfogalmazott dicsérő jelzők titkára. Ez ugyanis jórészt a szerző szuggesztív, magával ragadó stílusában keresendő, amely egyszerre olvasmányos és tartalmas, közérthető és szaktudományos. Boorstin azon kevés történész közé tartozik, akik magabiztos könnyedséggel mozognak a közérthetőséget a kóklerségtől elválasztó vékonyka mezsgyén s mindezt ráadásul, intellektuális szempontból is izgalmas módon teszi. Alapvetően konzervatív felfogása ellenére tudatosan szembefordult az akadémikus történetírás hagyományos stílusával, kliséivel és témáival. Módszertani szempontból valójában nagyon „modern”, mivel az új, gazdaság-, társadalom- és esztétörténeti irányzatokra jellemző eljárásokat alkalmazta. Mindez jól érzékelhető trilógiája első kötetében is. Anyagát nem a hagyományos kronológiai sorba, hanem tematikusan rendezte el s olyan problémák taglalása teszi ki a mű majd kétharmadát (az orvostudomány és a természettudományok, a felsőoktatás társadalomtörténete, a korabeli sajtó hatásmechanizmusai, a sajátos amerikai akcentus és nyelvezet kifejlődése), amelyek az újabb társadalom- és esztétörténeti kutatások kedvelt vadászterületeivé váltak. Minthogy a gyakorlatias tapasztalatra helyezte a hangsúlyt, Boorstin a „nagy dolgokat” is a mindennapi élet egyszerű tényeiből magyarázta, s ez közel viszi a francia *Annales*-iskola látásmódjához. A vonzó stílus mellett, a figyelem felkeltésére az újszerű tematikus szerkezet és a fenti „egzotikus” kérdések középpontba állítása is kiválóan alkalmas.

A legtöbb kortársi és későbbi elemző Louis Hartzot (1919-1986) állította Boorstin mellé, mint a konszenzus történetírás másik jelentős képviselőjét. Láthattuk ugyanakkor azt is, hogy az értékelők lényeges különbségeket is megállapítottak kettejük látásmódja között. Meglehetősen egybehangzó véleményük szerint, Hartz intellektuálisan kifinomultabb formában fogalmazta meg az amerikai történelmet átható konszenzus tételét és Boorstinnél jobban aggasztották e sajátosan amerikai fejlődés – főként szellemi értelemben vett – negatív implikációi. Kettejük megítélésének érdekes kettősségét jól mutatja az is, hogy John Higham is Hartz *The Liberal Tradition in America: An Interpretation of American Political Thought Since the Revolution* (A liberális hagyomány Amerikában: Az amerikai politikai gondolkodás értelmezése a forradalomtól kezdődően, 1955) című könyvét tekintette a konszenzus iskola álláspontját kifejtő „legkiemelkedőbb műnek”, cikkében mégis jóval nagyobb teret szentelt Boorstin munkássága elemzésének.⁴¹ Ez az érdekes különbségtétel szinte napjainkig érezteti hatását, mivel a *Journal of American History* kilencvenes évekbeli olvasói, Boorstinhez képest jóval hátrébb sorolták Hartzot a már korábban említett felmérés tanulsága szerint. Az amerikai történelemmel foglalkozó szakemberek gondolkodására hatást gyakorló általános témájú könyvek listáján, Hartz hat említéssel, mindössze a hetvenedik helyen árválkodik Boorstin tizenharmadik helyezését

szemben, míg a legfontosabbnak tartott történetírói monográfiák jegyzékére fel sem került.⁴² Ez a különbség magyarázható Hartz látásmódjának és stílusának intellektuálisabb jellegével, amelynek értékei nem kerültek el a „vált fülűbb” megfigyelők figyelmét. Így nem csupán a kortársak, hanem a mai elemzők is a konszenzus felfogás legjelentősebb képviselői között tartják számon. Még a konszenzus iskolával szemben meglehetősen kritikus Peter Novick szerint is Hartz „alkotta meg a tartós amerikai ideológiai konszenzus leggondosabban kidolgozott érvrendszerét”.⁴³

Gondolatmenetének középpontjába azt a megállapítást állította Hartz, hogy „Amerika átugrotta a történelmi fejlődés feudális fázisát, ahogyan Trockij feltételezése szerint Oroszország átugrotta a liberális lépcsőfokot”. Ez azt jelenti, hogy Amerikában nem volt középkori értelemben vett feudalizmus s ebből következően itt nem alakult ki olyan „eredeti forradalmi tradíció, mint amilyen Európában a puritán és a francia forradalom volt”, melyek a feudalizmus megdöntésére törekedtek, hiszen itt nem volt mit megdönteni. Ennek eredményeként nem jött létre konzervatív, reakciós hagyomány sem, amely Európában a radikális forradalmi eszmék ellenhatásaként jelentkezett, hiszen itt nem volt mit ellentételezni. Amerikában ugyanis „hiányzott Robespierre és ebből következően Maistre is; hiányzott Sidney és ebből adódóan II. Károly is”. De ennek következtében nem alakult ki valódi szocialista tradíció sem az Egyesült Államokban, hiszen „Európában az ancien régime inspirálta Rousseau-t s mindkettő ösztökélte Marxot”. Amerikában viszont egy valódi „régirend” hiányában ez a folyamat nem mehetett végbe. Ezért aztán szabad tér nyílt azon ideológia számára, amely leginkább megfelelt a feudalizmus nélküli Amerika természetes adottságainak. Ez pedig a locke-i liberalizmus volt.⁴⁴

Hartz maga is elismerte, hogy a liberalizmus egy meglehetősen tág, és éppen ezért eléggé bizonytalanul definiálható fogalom, s azt sem tagadta, hogy „eredeti életünknek vannak olyan aspektusai a puritán gyarmatokon és a Délen, amelyek aligha illeszthetők be ebbe a keretbe”. Mégis úgy vélte, hogy az ilyen jellegű kivételek „velejárói bármiféle nagy általánosításnak, vagyis veszélyes pontokat, de nem leküzdhetetlen akadályokat jelentenek”. A fentebb mondottakból következően, az ellenlábasok nélküli, az amerikai adottságoknak teljes mértékben megfelelő, alapvetően klasszikus, locke-i liberalizmus akadálytalanul tudott érvényesülni az Egyesült Államokban és bizonyos alakváltozatokkal ugyan, de kezdettől fogva – egészen Hartz könyvének megírásáig –, ez határozta meg az amerikai gondolkodását.⁴⁵

Amerika olyan természetes módon kötelezte el magát a liberalizmus mellett, hogy nagyon sokáig ezt észre sem vették és magukban az amerikaiakban sem tudatosodott. „Itt a locke-i doktrína melletti elkötelezettség – a Nyugat többi részétől eltérően, ahol az a racionalizmus szimbólumává vált –, olyan irracionális jellegű volt, hogy nagyon sokáig nem is ismerték fel, hogy itt valójában a liberalizmusról van szó”. Ezt az is elősegítette, hogy „Amerikában sohasem lehetett megfigyelni egy »liberális moz-

galmat» vagy egy »valódi liberális pártot«. Mi csupán az amerikai életmóddal rendelkezünk, Locke egyfajta nemzeti kifejeződésével, amelyről azonban gyakran nem is tudtuk, hogy Locke is benne foglaltatik...Ironikus módon tehát, a liberalizmus idegennek számít megvalósításának és beteljesítésének földjén. Ám ez még nem minden. Az a doktrína, amely az egész Nyugaton az egyéni szabadság dicsőséges szimbólumaként jelent meg, Amerikában olyan hatalmas kényszerítő erővel rendelkezett, hogy az már magára a szabadságra nézve is veszélyt jelentett”. A locke-i természetjogi felfogás ugyanis, „azt vallotta, hogy az egyenlő emberek egyenlő jogokkal rendelkeznek, ám amikor ezt a csírá a modern nacionalizmus feszítő ereje kezdte táplálni, annak valami nagyon figyelemre méltó dolog lett az eredménye”. Amikor a locke-i liberalizmus melletti eredendően irracionális amerikai elkötelezettség a nacionalizmussal párosult, annak olyan kinövésai lettek, mint – az ötvenes évek egyik kedvenc kifejezésével élve – az „amerikanizmus” megfogalmazása és az első világháborút követő ún. „vörös hisztéria” vagy a McCarthy-féle boszorkányüldözés.⁴⁶

Hartz ironikusan és egyértelműen elítélően viszonyult ezekhez a fejleményekhez, ám úgy vélte, hogy az egész amerikai történelmet átható liberális konszenzust ezek alapvetően és hosszú távon nem tudták befolyásolni. Ennek ugyanis volt egy mélyebb, a társadalmi struktúrában rejlő biztosítéka, nevezetesen az amerikai társadalom legszélesebb rétegeit magába foglaló középosztály megléte. „Az egyik legfontosabb amerikai fejlemény ugyanis az volt, hogy itt a parasztság és a proletariátus magába olvasztásával kiterjedt és átalakult az európai »kispolgárság«.” E szélesen értelmezett középosztály igényeinek pedig a locke-i liberalizmus felelt meg a legjobban. Egy olyan világban, ahol „a föld bőségesen állott rendelkezésre, s amikor az Újvilágba történő kivándorlás már önmagában véve is a függetlenségre való törekvés megnyilvánulásának volt tekinthető, a paraszti és bérleti állapotot megtagadó szellemiség figyelemre méltó könnyedséggel tudott érvényesülni”. Mindez elősegítette, hogy „az amerikai farmer tökéletes orientációjává váljon s néhány korai maradványtól eltekintve, maga mögött hagyja az európai faluszervezetet, s hogy a piacra termeljen”. Hasonlóan, egy átható erejű, európai típusú szocialista mozgalom hiánya és az óriási anyagi készletek elérhetősége „arra ösztökölte az amerikai munkást, hogy a kapitalista berendezkedés kereteiben gondolkodjon”, s az „európai típusú osztály mentalitással szemben” egy, a fentieknek megfelelő „iparkodási mentalitás” mellett kötelezze el magát. Amerika így kialakuló „»kispolgár« óriása – mely végső soron a liberális eszme diadalát jelentette –, materializálódásához aligha találhatott volna kedvezőbb helyet, mint ahol ténylegesen is virágzásnak indult”.⁴⁷ Mindennek eredményeként, az Egyesült Államokat nem jellemezte az egyes társadalmi osztályokat szembeállító konfliktusok megléte, amelyek Európát áthatották. Hartz véleménye szerint ezzel oldható fel az az ellentmondás is, hogy a sok alapértékét tekintve konzervatív amerikai társadalom miként kötelezhette el magát a változásokat sürgető liberalizmus mellett?

Gunnar Myrdal idézve megállapította, hogy a locke-i liberalizmust irracionális módon, mintegy öntudatlanul elfogadó amerikai középosztály társadalom alapjában véve „konzervatív,... ám a konzervált eszmék liberálisak, egyesek pedig egyenesen radikálisak”.⁴⁸

Locke meghatározó befolyása természetesen nem jelentette azt Hartz szerint, hogy az amerikaiak ne ismertek és ne olvastak volna nagy buzgalommal más európai szerzőket, csak éppen azok mondanivalója nem passzolt össze az amerikai körülményekből táplálkozó tapasztalataikkal. Úgy látta, hogy „az amerikaiak egyik kedvenc írója, igazság szerint Harrington volt... S amennyire kedvelték Harrington republikanizmusát, legalább ennyire nem kívántak egy Cromwellt, akiről Harrington úgy gondolta, hogy szükséges az előbbi (ti. a republikanizmus – a szerző) alapjainak megvételéhez. Ezeket az alapokat ugyanis már lerakta történelmük”. Ennek köszönhetően, „1776 forradalmárai a világ legszabadabb társadalmát örökölték meg, s e tény bonyolult áttételeken keresztül meghatározta gondolkodásukat... Egy ilyen társadalomban nem tudtak kialakulni olyan szemben álló ellentétpárok, amelyek az európai gondolkodás antagonisztikus komponenseit alkotják, s így a múlt folyamatos jövővé változott”.⁴⁹ Nagyon is ismerték tehát Harrington eszméit, csak éppen azoknak nem volt teljes hatókörű érvényessége a számukra.

De nem jártak jobban Amerikában a fiziokraták sem, ami annál is érdekesebb, mivel ők is a szabadkereskedelem hívei voltak és az amerikaiak gondolkodását is ez jellemezte, csak éppen nem az előbbiek hatására. „Ahol ugyanis a gazdasági élőködők száma csekély, miért kellett volna bárkinek is a produktív termelők után kutatnia? Ahol a céhes jellegű korlátozások (ti. Európával – a szerző) összehasonlítva enyhék, a belső vámok pedig teljességgel ismeretlenek voltak, miért kellett volna elfogadniuk Turgot könyörtelen atomizmusát? Az amerikaiak az angol kereskedelmi törvények elleni támadásaikat Locke s nem pedig Quesnay terminusaiban fogalmazták meg”. Igaz ugyan, hogy „Franklint és Jeffersont jelentős mértékben megragadták a »modern közgazdászok« eszméi, ám ebben az esetben – csakúgy, mint számos egyéb vonatkozásban is – nem ők fejezték ki az amerikai gondolkodás domináns áramlatát”.⁵⁰

Hartz is elvetette a progresszivista történetírók álláspontját, bár Boorstinnél nagyobb mértékben ismerte el teljesítményük „grandiozitását”, hiszen „Beardnél is arról van szó, amiről Marx esetében tudniillik, hogy önmagában már az kifejezi egy gondolkodó iránti elismerésünket, hogy időt szánunk megcáfolására”. Ez utóbbi azonban nem is olyan nehéz, mivel Hartz szerint „elméleteik a progresszivista társadalmi orientáció kivetítődését jelentették, amely viszont Amerika irracionális liberalizmusának részét képezte”. A progresszivista agitáció „a nyugati liberális reformmozgalom agitációja volt azzal a módosulással, hogy annak következtében, hogy kizárólag a whigek s nem a toryk vagy a szocializmus ellen küzdött – a whigekhez hasonlóan –, ez sem volt képes felismerni saját liberalizmusának természetét.” Ebből következően

– bár hiányzott belőlük az előző generációk „patrióta történészeinek” kegyessége –, nézeteik semmivel kevésbé sem voltak „amerikaiabbak” amazokénál. „Valójában azt is lehetne mondani, hogy az előbbiek azáltal, hogy egyfajta boldog nemzeti családról beszéltek, csupán árnyalatnyival álltak közelebb a nemzet locke-i értelemben vett szolidaritásához, amely jobban virágzott, mint bármikor, a közösen elfogadott »amerikanizmus« formájában”.⁵¹ Ezért történhetett meg, hogy Beard az amerikaiak által a brit monarchia, a tory birtokosok, a quitrent, a primogenitúra, az entail és az anglikán egyház ellen elkövetett támadásokat az „európai antifeudális mozgalmakkal kezdte azonosítani”. Ezt a nyilvánvaló hibát jól bizonyítja az, hogy „a monarchiát sehol másutt nem rombolták le ilyen gyorsan és oly kevés sajnálkozás mellett, mint itt. Sehol másutt nem romboltak le egy földbirtokos és egyházi »arisztokráciát« ugyanilyen módon”.⁵²

Természetesen ő sem mehetett el szó nélkül azon tény mellett, hogy az alkotmányozó konvenció résztvevői Locke mellett más európai teoretikusokra is hivatkoztak s a föderalisták és antiföderalisták éles szembenállást is be kellett valahogy illesztenie az amerikai történelem zökkenőmentes menetébe. E problémákat azzal oldotta meg, hogy szerinte a két szembenálló szekértábor tagjaként, az amerikaiak ezúttal is egy „fantom világ” ellen hadakoztak. Ezen azt értette, hogy amikor a két csoportosulás vezetői (például John Adams, Gouverneur Morris, Thomas Jefferson) Európában tartózkodtak, az ottani feudális viszonyok Amerikával való összehasonlítása során, igenis felismerték a „hartzi” Amerika sajátosságait, ám hazatérve elveszítették ezt a komparatív perspektívát és a valóban meglévő – ám az Európaiakhoz viszonyítva jelentéktelen – társadalmi differenciák ötlöttek szemükbe. A „valódi” amerikai szellemiség kifejezője Charles Pinckney volt, aki a philadelphiai alkotmányozó konvención azt vetette Európát járt kollégái „kifinomult elemzéseinek” szemére, hogy azok „úgy beszélnek rólunk, mintha egy elaggott ország polgárai lennénk, ahelyett, hogy egy új ország fiainak tekintenénk magunkat”. Érdekes, hogy Hartz ezen érvelése nagyon hasonlít Boorstin azon felfogásához, amely az egyes amerikai szerzők „kozmozopolita” gondolkodásának kezdetét az amerikai valóságon kívül álló, külföldi hatásokhoz kötötte. Ezt a fiatal nemzetet pedig az „egyenlőség”, valamint „az állampolgárok egyetlen nagy közösségének” megléte jellemezte. Valójában nem voltak meg benne azok az „eltérő életkörülmények”, amelyek – *A föderalista*, James Madison által írott, híres 10. esszéje szerint – a civil társadalomban létező azon társadalmi konfliktusok forrásai, amelyek kiegyensúlyozása érdekében szándékoztak az Alapító Atyák és *A föderalista* szerzői az alkotmányba beépíteni a hatalommegosztás bonyolult kiegyensúlyozó mechanizmusait. Egy ilyen komplikált rendszert viszont csakis egy „nagyon egységes nép tudott a gyakorlatban is működtetni”. Az alkotmány megalkotásának szerencsés paradoxona tehát abban állt, hogy „az Alapító Atyák egy olyan tervet alkottak meg a konfliktusok kezelésére, amely csakis a szolidaritás földjén

tudott fennmaradni. Az igazság az, hogy következtetések pusztán azért lehettek »helyesek«, mivel hamis premisszákból indultak ki... A liberális amerikai világ haladt tovább a maga objektív menetének megfelelően, a föderalisták szította lángok és füstfelhő hátterében”.⁵³

Hartz tehát fenntartotta és kifinomult formában még kizárólagosabbá tette a locke-i liberális hagyomány meghatározó hatásának szerepét az amerikai forradalom résztvevőinek gondolkodására. Álláspontja azért olyan lényegbevágó a republikanizmus vita kibontakozása szempontjából, mivel ez számított a „bevett” véleménynek a republikánus történészek jelentkezésekor, amellyel szemben fejtették ki saját felfogásukat. Mint látni fogjuk, ezen elhatárolódás során néha eltúlozták és leegyszerűsítették Hartz, illetve a konszenzus iskola felfogását s a republikánus megközelítés ortodoxiává nemesedése után nagyon sok szerző ugyanazt a néhány mondatot szajkózta Hartztól, s kísérletet sem tett teljes elméleti rendszerének feltárására, illetve annak a finom iróniának az érzékeltetésére, amely azt áthatotta. A konszenzus iskola és a republikánus szintézis történészeinek viszonya azonban sokkal bonyolultabb az egyszerű elhatárolódásnál. Azzal például, hogy a francia felvilágosodás beckeri és parringtoni hagyományával szemben Boorstin és Hartz is az angol eredetű szellemi hatások befolyását emelte ki, mintegy előkészítették az alapvetően szintén ezt hangoztató republikánus szerzők megközelítését. Mint láttuk, Boorstin nem tagadta azoknak a 18. századi brit teoretikusoknak a hatását, akiket a republikánus történészek a középpontba állítottak, csak éppen az egész brit hagyományt az amerikai tradíció szerves részének tekintette. Hartz is elismerte, hogy Locke mellett más angol szerzőket – például a republikánus írók érvelésében központi szerepet játszó Harringtont – is olvastak az amerikaiak, csak éppen az ő mondandójukat nem tartotta relevánsnak az amerikai környezetben. A republikánus megközelítés első jelentős képviselője Bernard Bailyn viszont éppen azt igyekszik majd bizonyítani, hogy ez nem így volt, és éppen a 18. századi „igazi whig” szerzők érvelése felelt meg leginkább az amerikai forradalmárok tapasztalatainak.

* A tanulmány a szerző *Egy történetírói vita anatómiája: a republikanizmus vita az amerikai történetírásban* című Ph.D. értekezésének egyik fejezete.

Jegyzetek

1. *John Higham: The Cult of the „American Consensus”. Homogenizing Our History. Commentary*, 1959 February. 94. o., 100. o.
2. Megjegyzendő, hogy a hatvanas évek folyamán, a konszenzus iskolával tudatosan szembehelyezkedő radikális új baloldali vagy neoprogresszivisták történetírás előtérbe kerülését követően, Higham sokkal mérsékeltebb hangot ütött meg a konszenzus iskolával kapcsolatban. Mint akkoriban megfogalmazta, 1959-es cikkét „a progresszivisták történetírással szembeni konzervatív reakció csúcspontján” írta, amikor „attól féltem, hogy az túl messzire fog merészkedni. Valóban túl messzire ment és most e reakció elleni féktelen reakció vajúdásának tanúi vagyunk”. (*John Higham: Writing American History. Essays on Modern Scholarship*. (Indiana University Press, Bloomington, 1970. 138. o.)
3. *Peter Novick: That Noble Dream. The “Objectivity Question” and the American Historical Profession*. (Cambridge University Press, Cambridge, 1995.) 314. o.
4. *Higham*: i.m. 1959. 96. o.
5. *Daniel Singal: Beyond Consensus: Richard Hofstadter and American Historiography. American Historical Review*, 1984 October. 976. o.
6. *Bernard Sheehan: Daniel J. Boorstin: Hidden History. American Historical Review*, 1990 June. 895. o.
7. *Michael McGerr: The Price of the “New Transnational History”. American Historical Review*, 1991 October. 1057. o., 1059. o.
8. *Michael Kraus-Davis D. Joyce: The Writing of American History*. (University of Oklahoma Press, Norman and London 1990.) 321. o., 324. o., 327. o.
9. *Richard Hofstadter: The Progressive Historians: Turner, Beard, Parrington*. (Alfred A. Knopf, New York, 1968.) 457-58. o.
10. *Major Interpretations of the American Past*. Ed. Richard L. Rapson. (Appleton – Century – Crofts, 1971.) 158. o.
11. *Novick*: i.m. 1995. 334. o.
12. *John R. Pole: Daniel J. Boorstin*. In: *Pastmasters: Some Essays on American Historians*. Eds. M. Cunliffe – R. W. Winks. (Harper and Row, New York, 1969.) 221. o.
13. Bailyn véleményét idézi: *Kraus-Joyce*: i.m. 1990. 327. o. Mindez azért olyan érdekes, mert mint látni fogjuk, lesznek vélemények, amelyek szerint Bailyn munkássága sem egyéb, mint a konszenzus iskola törekvéseinek folytatása, csak éppen másféle eszközökkel. Erre vonatkozóan lásd: *Colin Gordon: Crafting a Usable Past: Consensus, Ideology, and Historians of the American Revolution. William and Mary Quarterly*, 1989 October.
14. *Novick*: i.m. 1995. 327-28. o. Daniel J. Boorstin: *The Lost World of Thomas Jefferson*. (Beacon Press, Boston 1948.) Érdekes, hogy a konszenzus iskola legnevesebb képviselői közül rövid ideig Richard Hofstadter is tagja volt a kommunista pártnak, míg más neves, magukat mindvégig baloldalinak tartó történészek (például Herbert Aptheker és Philip S. Foner) évekig kitarítottak a párt mellett. Erre vonatkozóan lásd: *Novick*: i.m. 1995. 245. o. Megjegyzendő, hogy az interjúban is idézett *The Genius of American Politics* című munkájában – bár többször is utalt a hidegháborús világpolitikai helyzetre –, Boorstin kifejezetten elvetette mondandója direkt politikai értelmezésének lehetőségét: „Azokhoz

szólok most, akik úgy gondolják, hogy fel kellene vennünk a versenyt az oroszokkal egy ideológiai háborúban. Ez a könyv ahhoz a figyelmeztetéshez járul hozzá, hogy amennyiben »az amerikai demokrácia filozófiájára« támaszkodunk e világméretű küzdelemben, akkor ez a fegyver csütörtököt mondhat. Azért, mert amint megpróbálom majd kimutatni e könyvben, az amerikai élet sajátos erényei megvédtek bennünket a politikai dogmák iránti európai elkötelezettségtől, minek következtében érzéketlenek és érdektelenek maradtunk mindenfajta politikai teóriával szemben». (Daniel J. Boorstin: *The Genius of American Politics*. University of Chicago Press, Chicago, 1973. 4. o.) Az 1791-ben elfogadott V. alkotmánykiegészítés egyebek mellett kimondta: „Senkit sem lehet főbenjáró vagy súlyos bűncselekmény miatt felelősségre vonni, csak ha a Nagy Esküdszék vádindítványt vagy vádhatározatot terjesztett elő... Senkit sem lehet arra kényszeríteni, hogy büntetőügyben saját maga ellen tanúskodjék”. Alapvető történetfelfogása mellett kitartva, Boorstin a hatvanas években keletkezett munkáiban kritikusabban ítélte meg kora Amerikájának állapotait. Erre vonatkozóan lásd: *Lévai Csaba: Az amerikaiak és a történetírás. BUKSZ – Budapesti könyvszemle*, 1993. Tél 334-343. o.

15. Boorstin: i.m. 1973. 2. o.
16. Uo.: 7. o.
17. Uo.: 9. o., 16. o.
18. Uo.: 9. o., 23. o.
19. Uo.: 9-10. o.; 30. o.
20. Bailyn véleményét idézi: Kraus-Joyce: i.m. 1990. 327. o.
21. Daniel J. Boorstin: *Az amerikaiak. A gyarmatosítás kora*. (Gondolat, Bp. 1991.) 201-203. o., 213. o., 17-18. o.
22. Boorstin: i.m. 1973. 38. o.
23. Boorstin: i.m. 1991. 54. o., 101. o., 113. o., 132-33. o.
24. Uo.: 201-202. o., 167. o., 207. o.
25. Boorstin: i.m. 1973. 66-69. o. *A National Society of the Daughters of the American Revolution* (Az amerikai forradalom leányainak nemzeti társasága) nevű hazafias szervezet 1890-ben jött létre és azok a felnőtt nők lehetnek a tagjai, akik dokumentumok alapján tudják bizonyítani, hogy olyan egyének vérszerinti leszármazottai, akik tevékenyen részt vettek az amerikai függetlenség kivívásában.
26. Uo.: 71-73. o.
27. Uo.: 73-74. o.
28. Uo.: 74-75. o.
29. Uo.: 77. o.
30. Uo.: 77-79. o.
31. Uo.: 80. o.
32. Uo.: 82. o., 84. o.
33. Uo.: 85-86. o.
34. Uo.: 96-97. o.
35. Uo.: 94-95. o.
36. Uo.: 98. o. Republikánus történészek azokat a szakembereket (Bernard Bailyn, Gordon S. Wood, John G. A. Pocock) és követőiket értem, akik az 1960-as évektől kezdődően

- amellett kezdtek érvelni, hogy az amerikai forradalom vezetőinek gondolkodására nem a locke-i liberalizmus, hanem a 17-18. századi angol republikánus ellenzéki tradíció szerzői (James Harrington, John Trenchard, Thomas Gordon, Thomas Hollis stb.) gyakorolták a legnagyobb befolyást.
37. Témánk szempontjából másodlagos jelentőségű, hogy Boorstin hogyan illesztette be rendszerébe az amerikai történelem későbbi korszakait. Erre vonatkozóan lásd: Lévai: i.m. 1993. 437-38. o.
 38. *Diggins*: i.m. 1971. Boorstin, hosszú pályafutása során elnyerte az amerikai történész szakma szinte minden rangosnak számító elismerését. Trilógiája első kötetéért megkapta a Columbia Egyetem által adományozott Bancroft-díjat, második kötete pedig a Francis Parkman-díjat, míg a harmadikat Pulitzer- és Dexter- díjjal jutalmazták, de 1989-ben elnyerte a legrangosabb amerikai általános könyvészeti elismerést is (National Book Award).
 39. *Higham*: i.m. 1959. 97-98. o.; Bailyn véleményét idézi: *Kraus-Joyce*: 1990. 327-28. o.; Uo.: 329. o.
 40. *David Thelen*: The Practice of American History. *Journal of American History*, 1994 December. 1203. o., 1206. o.
 41. *Higham*: i.m. 1959. 95. o.
 42. *Thelen*: i.m. 1994. 1204. o.
 43. *Novick*: i.m. 1995. 333. o.
 44. *Louis Hartz*: *The Liberal Tradition in America. An Interpretation of American Political Thought since the Revolution*. (Harcourt Brace Jovanovich Publishers, San Diego, New York, London, 1983.) 3. o., 5. o., 6. o.
 45. Uo.: 4. o.
 46. Uo.: 10-12. o.
 47. Uo.: 15-16. o., 17-18. o.
 48. Uo.: 50. o.
 49. Uo.: 46-47. o.
 50. Uo.: 53. o.
 51. Uo.: 28. o., 29-30. o.
 52. Uo.: 68. o. A *quitrent* az angol feudalizmusban gyökerező földjáradék volt, amely a 17-18. századra egyfajta földbérleti díjjá alakult át. A rendszerint nagyon alacsony összegű (100 acre – 1 acre=0,41 hektár – föld után 2-4 shilling) *quitrent* főként egyes déli (Virginia, Maryland) és közép-atlanti (Pennsylvania, New York) gyarmatokon honosodott meg. Az *entail* a hitbizomány egy sajátos formáját jelentette, amely szintén az angol joggyakorlatból származott. Eszerint, egy adott földbirtok eladása törvényellenesnek minősült az örökösök által abban az esetben, ha az örökül hagyó ezt végrendeletében megtiltotta. Az *entail* valamennyi déli gyarmaton, illetve New Yorkban, Pennsylvániában és New Jersey-ben honosodott meg. A *primogenitúra* az elsőszülöttségi jogot jelentette abban az értelemben, hogy a földbirtokot a legidősebb fiú egy tagban örökölte. A *primogenitúra* Rhode Island-en, New Yorkban és a déli gyarmatokon létezett. Mindhárom intézményt a forradalom idején, illetve az azt követő években számolták fel az érintett államokban.
 52. Uo.: 78-86. o.

**The „Consensus School” of American Historiography on the Ideological
BackGround of the American Revolution**

The present study is a chapter of the author's Ph. D. dissertation and discusses the opinion of the so called „consensus school” of American historiography about the ideological background of the American Revolution. Opposing the progressive historians of the first half of the 20th century (e.g. Charles A. Beard, Carl L. Becker, Vernon L. Parrington) the representatives of the consensus school (e.g. Richard Hofstadter, David M. Potter, Robert E. Brown, Daniel J. Boorstin, Louis Hartz) argued in the 1950s, that a fundamenetal consensus in liberal values characterized American history. The author analyses mainly the views od Daniel J. Boorstin (1914-) and Louis Hartz (1919-1986). He points out, thet Boorstin presented a more extreme approach since, in his opinion, the American Founding Fathers were not influenced by any European political philosopher, and they based the political system of the new republic not on the abstract ideas of European social thinkers, but adjusted it to the American environment. On the other hand, Hartz formulated a more moderate version of the consensus view, when he argued that it was an intrinsic belief in the values of Lockean liberalism that characterized the political thought of the leaders of the American Revolution.

Timár Lajos

**A Viktoriánus kori adóügyi iratok gazdaság- és társadalomtörténeti
forrásértéke**

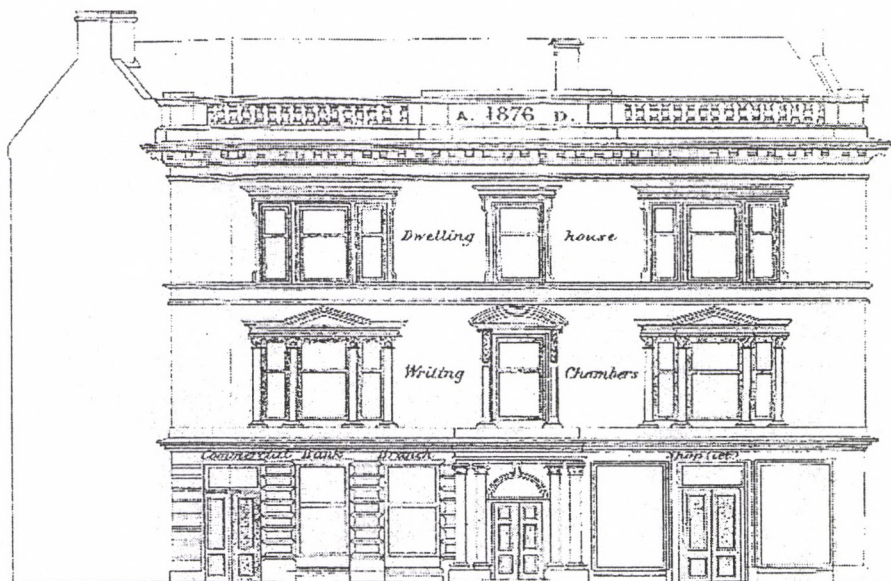
A brit pénzügyminiszter 1998-ban a Viktoriánus kori adóügyi iratok személyekre vonatkozó részére is feloldotta a kutatási tilalmat. (Az összevont jellegű adatok már az 1980-as évektől hozzáférhetők voltak.) Ezzel egy páratlanul gazdag anyag kutatása vált lehetővé. Ennek ellenére a brit történészek, úgy tűnik, nem sietnek ennek a „kincsesbányának” a kiaknázására. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy az adóügyi iratokat (pontosabban ennek a parlament által publikált anyagát) elsőként felhasználó W.D.Rubinstein meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott felhasználhatóságukról. Ezek szerint „sehol sem jelzik az adófizetők számát, helyette a személyeket és a vállalkozási egységeket együtt vették számba (az adóhivatal nem tett különbséget a kettő között). Nyilvánvalóan nem lehetséges ezeknek a statisztikáknak a felbontása, még kézíratos formában sem.” A Viktoriánus kori gazdasági elit neves szakértője szerint az adóhivatalhoz “beérkezett adatok nem teszik lehetővé, hogy különbséget tegyünk az adófizetők közötti jövedelmük nagysága alapján.”¹ Természetesen eszünkbe sem jutott volna kételkedni a fentebbi megállapításokban, ha az egyik korabeli pénzügyminiszter, Harcourt, illetve az Inland Revenue vezetőjének, Milnernek a hagyatékaiban nem találunk ennek ellentmondó adóhivatali iratokat. Ezt követően persze már könnyebb dolgunk volt, mivel támpontot kaptunk arról, hogy a kutatók számára elriasztó mennyiségű anyagban hol kell keresnünk a vonatkozó adatokat. S valóban előkerültek azok az iratok melyek igenis különbséget tettek a személyek és vállalkozások között, és a városokon belüli adókerületi adatok összesítésével mód van arra is, hogy a középosztály különböző csoportjait városonként külön-külön is vizsgáljuk.

Felvetődhet persze az adóügyi iratok megbízhatóságának kérdése is. A magyar olvasó tapasztalatai alapján nyilván erős kételyekkel fogadja ezeknek az adatoknak a megbízhatóságát. Nagy-Britanniában azonban olyan adórendszer működött, ahol nem bevallás, hanem az adóellenőrök helyszínen végzett felmérése alapján szabták ki az

adó nagyságát. Az adó felmérését végző hivatalnokok per esetén kötelesek voltak a bíróság előtt is igazolni döntésük jogosultságát. Az adózók gyakran a legvégsőig elmentek vélt igazuk védelmében. Erre példaként a Legfelső Bíróságon is tárgyalta Langston kontra Glasson ügyet idéznénk. A fentebbi testület 1891 februárjában tárgyalta az Oxfordi Egyetem St. John's College-ban gazdasági igazgató posztot betöltő, W.J.W. Glasson panaszát. A felháborodott gazdasági igazgató szerint Langston Úr, mint adófelügyelő teljesen jogtalanul sorolta a College-tól kapott 450L járandóságát a Schedule E adózási kategóriába. Glasson vallomásaiban hangsúlyozta: „Adómentességet kérek a fentebbi jövedelmemre, (mely engem mint gazdasági igazgatót illet meg) azon az alapon, hogy bár nem vagyok a College testületének tagja, fizetésem a törvény szerint a testület jövedelmét terheli, így mentes a közvetlen adózástól.”²² A vita lényege az adóhivatal által 1886-ban kiadott 260. számú útmutatójának értelmezése körül forgott. Eszerint: „A kollégiumi testületek tagjainak azon járandósága, melyet az adott testület adózott jövedelméből saját jogosultságuk alapján vesznek fel, mentességet élvez a közvetlen adófelmérés alól. Az ilyen (kollégiumi) jövedelmekből az olyan személyeknek biztosított kifizetések akik nem tagjai a testületnek közvetlen adófelmérés alá esnek, kivéve ha járandóságuk jogszabályilag, vagy más formában az adott testület jövedelmét terheli.”²³

A gazdasági igazgató ügyvédje, ellentmondva védence vallomásának arra hivatkozott, hogy Glasson Úr igenis tagja a College testületének. Bizonyítékként az 1877-es, a két elit egyetemre, Oxfordra és Cambridge-re vonatkozó törvény 4. paragrafusát idézte, mely szerint a gazdasági igazgató a vezető tisztviselők közé tartozik. Az adófelügyelő ügyvédje szintén erre a törvényre, csak egy másik paragrafusra hivatkozott, az 1-esre. Ez a College testületének a tagjait sorolta fel, nem említvén ezek között a gazdasági igazgatót. Végül a Legfelsőbb Bíróság elutasította Glasson Úr keresetét, kimondva: „nincs semmi ok arra, hogy kikerüljön a Schedule E hatálya alól”²⁴ Azt az érvelést mely arra hivatkozott, hogy ha a nevezett 450 L adóköteles, akkor ezután az összeg után kétszeri adózás történne, a taláros testület azzal utasította vissza: „Ha így is lenne, (s ebben a speciális esetben ez nem zárható ki), ennek nem szükségszerűen kellett így történnie, mivel az 1842-es törvény 54. szakasza szerint a College saját tisztviselőinek járandóságát nem szükséges feltüntetni a jövedelem bevallásban, (az adómentességet élvező testületi tagokét viszont igen)”²⁵

Az adóhivatal a középosztály lakott ingatlanjai után járó adók mértékét is meglepő alapossággal mérte fel. Így például egy ilyen, bíróság elé került ügy irataiból kiderül, hogy az adóellenőrök részletes rajzot is készítettek az adófelmérés mellékleteként. A Paisley-ben Gilmour utca 7. szám alatti 4 szintes épületen belül, a panaszosok szerint két önálló lakrész volt kialakítva. Ezek közül az egyiket az ingatlan három tulajdonosa hivatali helyiségekként hasznosította, a másikat a tulajdonosok egyike lakás céljára használta.



*M' Innes, M'Kenzie & Lochhead;
7 Balmuir Street,*

FRONT ELEVATION.

A vitatott ingatlan földszintjének egy részét a Commercial Bank of Scotland bérelte, bankfiók céljára. A földszint másik, szintén külön bejáratú részét egy könyvkereskedő bérelte, könyvesboltként használva azt. Az egyértelmű volt az adóellenőrök számára is, hogy a földszint nem lakás céljára szolgál, ezért ez nem esik a fentebbi adó hatálya alá. Viszont az épület többi részét illetően élesen eltért egymástól a peres felek álláspontja. A tulajdonosok (M' Innes, Mackenzie és Lochhead) érvelése szerint az első emelet egészét saját maguk irodaként használják. A második emeletet és a fölötté lévő tetőteret ugyanannak a banknak adták ki bérbe a tulajdonosok, amely a földszint egy részét is bérelte, összesen 200 L-ért. Az ügyet adózási szempontból az tette igazán bonyolulttá, hogy a tulajdonosok egyike, Lochhead Úr lakáscélú használatra „visszabérelte” a második emeletet és a tetőteret, évi 45 L-ért.

A fellebbezők arra hivatkozva kérték a lakott ingatlanokra kivetett adó mérséklését, hogy a tulajdonosok által használt első emeleti irodának közös utcai bejárata, előtere és lépcsőháza van az eredetileg a bank által bérelt, de a tulajdonosok egyike által lakott második emelettel, illetve tetőtérrel. Ugyanakkor némileg ellentmondva az előzőeknek, arra is hivatkoztak, hogy a legfelső szintek lakása és az első emeleti iroda „egymástól egyértelműen el vannak választva”, s mivel az első emeletet „kizárólag iroda céljára használják annak mentesülnie kell a lakott ingatlanok adója alól”⁶ Az adófelmérést végző Alexander Nisbet szerint viszont, - s ezt az érvelést fogadta el a

bíróság is - a vitatott helyiségek az első emeleten és fölötté egyetlen lakást képeznek” és „nincsenek külön bérleményben, ezért teljes egészében adókötelesek.”⁷⁷ A fentebbi példák talán meggyőző bizonyítékok arra, hogy a 19. századi adóügyi adatok szigorúan ellenőrzött formában lettek összegyűjtve, s mivel csak a keresők legfelső 8-12% - ára terjedt ki, az adóellenőröknek módjuk volt az alapos felmérésre. Összegezve: ezek az adatok elég megbízhatónak tekinthetők ahhoz, hogy például a főváros-vidék gazdasági kapcsolatait, vagy a városhierarchiát vizsgáljuk a középosztályi jövedelmek alapján.

A főváros szerepét az angol városhierarchián belül talán az mutatja a legszemléletesebben, ha a középosztályi jövedelmekből való részesedését vizsgáljuk. W. D. Rubinstein a Schedule D. és E., valamint a Schedule A. üzleti vállalkozásokhoz kapcsolódó részét összesítve elemezte London szerepét. Az ő vizsgálódásainak középpontjában a főváros és általában Dél gazdagságának az egész brit fejlődést meghatározó szerepe állt. Így az 1860-as év kivételével (erre az évre a középosztályok arányát városonként vizsgálta a fentebb említett publikált forrás alapján). A vidéki városok közép-osztályi jövedelmeit azonban nem elemezte a későbbi évekre vonatkozóan. Amennyiben jövedelmi adatokat vizsgált, azt többnyire a megyei adatokra építve végezte.

A mi vizsgálatunk célja gyökeresen eltér Rubinsteinétől, a középosztályi jövedelmek és a középosztály aránya és szerkezete alapján a városhierarchiát kívánjuk elemezni. A másik probléma az hogy, Rubinstein szerint „bármilyen különösnek is tűnik a közhivatalnokok jövedelmét, beleértve az államapparátushoz tartozókat, nem gyűjtötték földrajzilag tagoltan az I. R. 16-ban.”⁷⁸ Valóban igaz, hogy az I. R. iratai között találhatunk olyan adatokat is melyek a Schedule E.-nek csak egy részét, a korporációknál dolgozók bérét közölték, a köztisztviselőket nem. Azonban amikor a Schedule E. adatokat közölnek, oda mindig beszámították a köztisztviselőket. Tehát a Schedule E. adatok nem „értékeltek le Londont”, mint azt Rubinstein állítja. A Schedule E.-ből, ha csak a korporációknál dolgozók bérét vesszük figyelembe, akkor az 1908-1909-es pénzügyi évben London részesedése csupán 45,87%, viszont a köztisztviselőket is figyelembe véve 55,46%.⁷⁹

A 19. század második felében Rubinstein szerint a korporációk növekedésével „folyamatos átfolyás” volt Schedule D.-ből E.-be. Az 1890-es évek elejétől 1908/1909-ig a Schedule D. közel 180%-kal növekedett, a Schedule E. pedig közel 190%-kal. Azonban a középosztályi jövedelmeken belül még az 1910-es években sem volt meghatározó súlya a Schedule E.-nek, a Schedule D.-nek csupán 1/5-ét tette ki. Éppen ez magyarázza, hogy hiába csökkent London részesedése a Schedule E.-ből, az 1893/1894 évi 63,75%-ról 1908/1909-re 55,46%-ra (sőt a Schedule A.-ből 28%-ról 25%-ra), mégis az összes középosztályi jövedelmeknek körülbelül ugyanolyan hányadát realizálták a fővárosban. Ugyanis a legjelentősebb jövedelemfajtából a Schedule D.-ből (ez tette az összesnek mintegy 60%-át) fokozatosan egyre nagyobb hányada összpontosult Londonban.

Az 1910/11-es pénzügyi évben London részesedése az előző évhez képest több mint három százalékkal emelkedett, s az 1890-es évek eleji 47% körüli részesedésről közel 53%-ra nőtt.

*A főváros részesedése Anglia és Wales
középosztályi jövedelmeiből %-ban*

	1893/1894	1894/1895	1908/1909	1910/1911
Schedule A*	28,31	28,04	25,61	25,05
Schedule C	99,99	99,99	99,99	99,99
Schedule D	47,22	47,29	48,91	52,96
Schedule E	63,75	63,70	55,46	?
Összesen:	47,94	47,60	47,25	?

*A Schedule A.-nál nem vettük számításba a mezőgazdasági jellegű ingatlanokból származó jövedelmet.

Forrás: Az 1893-1894 és az 1894/1895-ös pénzügyi évre M. S. Harcourt dep. 196. fols. 5./1-5. (Bodleian Library, Oxford), a másik két évre Annual Reports of the Inland Revenue (Library of the Inland Revenue, London). (nincs jelzete)

Az eddigi vizsgálataink több vonatkozásban utaltak arra, hogy a regionális tagoltság, mint az egyenlőtlenségek térbeli léptéke a 18-19. század folyamán változó szerepet játszott. A 19. század közepétől a vasúthálózat gyors kibővülésével jelentősen nőtt a városok vonzáskörzete és erősödött a városi központi funkció hatása a „vidékre”. Carter és Lewis joggal veti fel a kérdést, hogy: „a városok funkcionális specializációjának nagymértékű kiszélesedése milyen hatást váltott ki, és ... a városrendszer milyen jellegű volt? Kimutatható volt-e az elsőbbség, hierarchikus elrendeződés, vagy a rangsor - méret viszony? Ha ezek azonosíthatók, változtak-e a század folyamán, s ha igen, akkor miért?”¹⁰

Anglia és Wales 25 legnagyobb városának 1801 és 1911 közötti népességszám szerinti rangsorát áttekintő vizsgálatában Robson megállapította, hogy ezek a városok három csoportra bonthatók. A legfelső szinten alig volt valami változás. Ezen elkülönült, vezető városok szintje alatt már mozgalmasabb volt a kép, de mégis a stabilitás a meghatározó. Ugyanakkor a 20-25. rangsorban lényeges változások történtek.¹¹ A városhierarchia konkrét vizsgálatában számunkra az alapvető kérdés az, hogy a hierarchia különböző szintjein a központi funkció milyen intézményi struktúrákhoz kapcsolódik? A városhierarchia mely szintjét választják a gazdasági monopóliumok? Milyen munkamegosztás fejlődött ki a gyáripár és kisipar, a nagykereskedelem illetve a kiskereskedelem között?¹² S végül a gazdasági tevékenységek legelső szintjén, a pénzügyi szféra esetében a döntési hierarchiák a városhierarchia mely szintjéig delegálódtak?

A fentebbi kérdések mindegyikét természetesen nem tudjuk megválaszolni. Azonban a 19. század utolsó harmadának és a 20. század első évtizedének vizsgálata választ adhat néhány problémára és új szempontokat adhat a további kutatásokhoz. London meghatározó szerepét jól jelzi, hogy az 1890-1891-es gazdasági évben a nagykereskedelemben realizált angliai és wales-i Schedule D. és E. jövedelmeinek közel 55%-a a főváros kereskedőinek zsebébe vándorolt. A bank- és biztosításügy jövedelmeinek közel 73%-a szintén a fővárosban összpontosult. London azonban nem csak a gazdasági, hanem a kulturális tőke egyértelmű központja is. A szerzők, kiadók és újságok jövedelmének 75%-a is ide vándorolt.¹³

Arra sajnos nincsenek adatok, hogy a fentebbi jövedelemfajtákból a vidéki regionális központok hogyan részesedtek. A legfontosabb középosztályi jövedelmek a Schedule D. és E., illetve Schedule A. városok közötti megoszlásának vizsgálata azonban közvetetten választ ad a városhierarchia jellegére vonatkozó kérdéseinkre is. Az 1881-es évben az első húsz vidéki város csak a Schedule A.-ból (a házigatlanokhoz kapcsolódó jövedelmek) realizált többet, mint a népesség-arányuk. A különféle üzleti vállalkozásokból származó Schedule D+E.-ből csak a Liverpool és Newcastle részesedése haladta meg a népesség átlagát. Az 1905/1906-os pénzügyi év adatai szerint viszont már az első tíz város közül (Birmingham kivételével) mindegyik népesség arányánál több Schedule D+E jövedelmet realizált. Jellemző, hogy míg 1881-ben az első tíz vidéki város a fentebbi jövedelmek 10,72%-át, addig 1906-ban már 19,25%-át szerezte meg. Tehát jövedelmi részesedésük sokkal gyorsabban nőtt, mint népességi arányuk. Azt csak valószínűsíteni tudjuk, hogy mindez összefüggött az intézményrendszer korszerűsödésével illetve azzal, hogy a monopolszervezetek a főváros mellett fokozatosan a vidéki nagyvárosokban is letelepedtek. Az 1881-es adatok szerint az első 25 városban a nagypolgári rétegek aránya magasabb volt, mint a következő 20 városban.

A kereskedelemben, biztosítás és bankszakmában dolgozók, illetve a „hagyományos” középosztály együttes aránya az „Észak” városaiban, tehát az ipari régiók főbb városaiban általában alacsonyabb, mint Délen, ezek a városok mégis megőrzik pozíciójukat a városhierarchián belül. Azt, hogy itt nem beszélhetünk széles középosztályról az is jelzi, hogy a házicselések aránya is általában alacsonyabb, mint a hasonló népességszámú „déli” városokban. Így például 1911-ben az első húsz vidéki város közé tartozó Manchesterben, Birmingham-ben, Leedsben vagy Oldham-ben a házicselések aránya 2% alatti volt. Minél alacsonyabb pozíciót foglalnak el ezek a városok a városhierarchián belül, annál kisebb a középosztály aránya. Az 50-70 ezer lakosú lancashirei, yorkshirei vagy devonshirei városokban a házicselések aránya csupán 1,5 % körüli volt 1911-ben, a hagyományos professzionális réteg pedig alig haladta meg az 1%-ot. Ezzel szemben a Dél-Kelet városainak többségében, még az 50 ezer alatti lélekszámú településeken is a 4%-ot meghaladta mind a képzett középosztály,

mind a házicselések aránya. Itt nemcsak a szűkebben vagy tágabban vett londoni szuburbiákról van szó, hanem a déli tengerparti üdülővárosokról is.

A 20 legnépesebb angol város részesedése Anglia és Wales Schedule D+E., illetve Schedule A. jövedelméből és a 30000£-nál több Schedule D.-vel és 400£-nál több Schedule E. jövedelemmel rendelkezők száma (1880-1881-es pénzügyi év)

Rangsor	Városok	% -os részesedés Anglia és Wales népességéből	% -os részesedés a Schedule		a Schedule D. adófelmérés alá eső személyek (1000 £-ban)						a 400 £ feletti Schedule E. adófelmé- rés alá eső személyek száma
			D+E- ből	A-ból	3-4	4-5	5- 10	10-50	50 fölött	Összesen	
1	Nagy-London	19,40	40,30	?	721	397	712	421	43	2294	?
2	Manchester	2,46	2,28	3,00	99	46	103	49	4	301	397
3	Liverpool	2,13	3,19	3,40	147	77	122	79	5	430	523
4	Birmingham	1,69	1,06	1,33	61	23	33	8	-	125	222
5	Leeds	1,19	0,68	1,43	19	16	34	13	1	85	73
6	Scheffield	1,10	0,73	1,02	21	10	22	6	-	59	152
7	Bristol	0,79	0,66	1,08	31	19	17	31	15	113	96
8	Bradford	0,75	0,59	1,11	27	14	26	14	1	82	54
9	Nottingham	0,72	0,38	0,84	?	?	?	?	?	?	?
10	Hull	0,64	0,34	0,68	8	6	10	6	1	31	47
11	Newcastle	0,56	0,81	1,05	?	?	?	?	?	?	?
12	Leicester	0,53	0,24	0,92	13	5	5	-	-	23	33.
13	Portsmouth	0,49	0,24	0,75	7	2	5	1	-	15	19
14	Stoke on Trent	0,49	0,40	0,51	6	1	5	1	-	13	15
15	Plymouth	0,47	0,12	0,49	9	2	5	-	-	16	42
16	Sunderland	0,45	0,29	0,49	16	5	12	1	-	34	42
17	Oldham	0,42	0,16	0,64	3	3	6	4	-	16	30
18	Brighton	0,41	0,31	0,69	9	4	7	2	-	22	37
19	Bolton	0,40	0,37	0,77	8	7	24	10	-	49	35
20	Blackbourn	0,37	0,27	0,92	11	2	9	7	1	30	21

*Az első 20 vidéki város részesedése a Schedule D+E,
illetve a Schedule A. jövedelmekből*

1881		1880-1881-es pénzü. év		1911		1905-1906-os pénzü. év	
Városrangsor népességszám alapján	Népességi arány %	Schedule D+E %	Schedule A %	Városrangsor népességszám alapján	Népességi arány %	Schedule D+E %	Schedule A %
1-5	8,56	7,94	10,18	1-5	9,55	13,96	11,96
6-10	3,46	2,78	4,76	6-10	4,01	5,29	6,28
1-10	12,02	10,72	14,94	1-10	13,56	19,25	20,24
11-15	2,43	1,29	3,16	11-15	3,07	2,98	3,79
16-20	1,84	1,35	3,76	16-20	2,13	1,40	2,37
11-20	4,27	2,64	6,92	11-20	5,20	4,38	6,16
1-20	16,29	13,36	21,86	1-20	18,76	23,63	26,40

Forrás: a jövedelem adatokat a PRO Inland Revenue 16/52 1880/1881 és PRO Inland Revenue 16/135 1905/1906 városenkénti (pontosabban városrészenkénti) bontású adataiból számítottuk. A népességi arányokat pedig a nevezett évek népszámlálási köteteiből számítottuk.

*A 21 legnépesebb város részesedése Anglia és Wales Schedule D+E,
illetve Schedule A. jövedelem értékeléséből és néhány foglalkozásszerkezeti jellegzetességük*

Népességi rangsor	Városok	1911 %- os részesed- és	1905-1906-os pénzügyi év		1911			
		Anglia és Wales népességéből (1911)	%-os részes. a Schedule D+E-ből	%-os részesedés a Schedule A-ból	Kereskedelem, bank- és biztosítás ügynök dolog. aránya	a hagyományos professzionális réteg aránya	az előbbi két réteg együttes aránya	a házi cselédek aránya
1	Nagy-London	21,30	50,72	30,79	3,82	2,86	6,68	4,73
2	Manchester	2,61	4,90	3,44	4,88	2,11	6,99	2,00
3	Birmingham	2,32	2,22	2,72	3,18	1,39	4,57	1,80
4	Liverpool	2,08	4,20	3,00	4,11	2,00	6,11	2,78
5	Sheffield	1,29	1,56	1,50	2,77	1,46	4,51	2,62
6	Leeds	1,25	1,08	1,27	3,50	1,74	5,24	1,90
7	Bristol	0,99	1,25	0,88	4,19	2,19	6,38	3,25
8	Bradford	0,79	1,00	2,01	3,21	1,65	4,86	2,72
9	Hull	0,77	0,57	0,77	2,64	1,58	4,22	2,51
10	Newcastle	0,74	1,67	1,64	3,68	1,91	5,59	2,88

Népességi rangsor	Városok	1911 %-os részesedés	1905-1906-os pénzügyi év		1911			
		Anglia és Wales népességéből (1911)	%-os részes. a Schedule D+E-ből	%-os részesedés a Schedule A-ból	Kereskedelem, bank- és biztosítás ügyben dolg. aránya	a hagyományos professzionális réteg aránya	az előbbi két réteg együttes aránya	a házi cselédek aránya
11	Nottingham	0,72	0,80	0,98	2,90	1,70	4,60	2,22
12	Stoke on Trent	0,65	0,53	0,52	1,68	1,28	2,96	1,54
13	Portsmouth	0,64	0,30	0,67	1,27	1,80	3,07	3,10
14	Leicester	0,62	0,60	0,90	2,97	1,66	4,63	1,92
15	Plymouth	0,57	0,28	0,69	2,73	2,30	4,93	3,74
16	Cardiff	0,50	1,36	1,01	4,24	2,18	6,42	2,90
17	Bolton	0,50	0,41	0,53	1,73	1,42	3,15	1,33
18	Sunderland	0,42	0,47	0,48	1,72	1,70	3,42	2,78
19	Oldham	0,41	0,33	0,55	1,79	1,29	3,08	1,14
20	Southampton	0,40	0,19	0,42	2,75	2,15	4,90	3,72
21	Swansea	0,40	0,32	0,39	2,88	1,91	4,79	2,56

Forrás: a jövedelmi százalékokat a PRO Inland Revenue 16/135 1905/6 adataiból számítottuk (nettó adatok, azaz adókedvezmények levonva), a foglalkozási adatokat az 1911. évi népszámlálási kötetekből vettük át.

Néhány londoni szuburbia, valamint déli város részesedése Anglia és Wales Schedule D+E., illetve Schedule A. jövedelem értékeléséből, illetve néhány foglalkozásszerkezeti jellegzetesség

Városok	% -os részesedés Anglia és Wales népességéből (1911)	1905-1906-os pénzügyi év %-os részesedés a		1911			
		Schedule D+E-ből	Schedule A-ból	keresk. bank-és bizt. ügyben dolg. aránya	hagyományos professzionális réteg	az előbbi két réteggel együtt	a házi cselédek aránya
Croydon	0,46	0,31	1,24	4,46	2,97	7,43	5,57
Hornsey	0,23	0,05	0,45	14,80	4,87	19,67	7,95
Bournemouth	0,22	0,17	0,55	2,24	4,18	6,42	9,14
Hastings	0,17	0,13	0,44	1,68	4,19	5,87	7,33
Southern on Sea	0,17	0,08	0,44	8,23	3,25	11,48	5,89
Oxford	0,15	0,17	0,36	1,88	4,10	5,98	7,20
Canterbury	0,07	0,11	0,30	1,64	2,62	4,26	5,12

Forrás: lásd. az előző táblázatot.

A londoni és London környéki középosztályi szuburbiák többségét a 19. század utolsó harmadában középosztályuk anyagi megerősödése jellemezte. Itt a nagypolgárság aránya, sőt létszáma is már az 1880-as évek elején a túlszárnyalta a vidéki nagy iparvárosokét.

*A nagypolgári jövedelemmel rendelkezők száma 1880-1881-ben
néhány londoni kerületben, illetve szuburbiában, valamint más déli városokban
és néhány „északi” nagyvárosban*

	Schedule D. (ezer £)				
	3-4	4-5	5-10	10-50	50 felett
Finsbury	31	11	19	6	3
Holborn	14	11	15	7	1
Marylebone	21	8	23	14	-
St. George and Hannover Sq.	31	11	19	13	-
St. James	40	26	32	14	2
St. Margaret's	49	21	30	28	2
Tunbridge Wells	24	14	24	14	-
Bristol	31	19	17	31	15
Manchester és Salford	99	46	103	49	4
Birmingham	61	20	35	9	-
Leeds	19	16	34	13	1
Sheffield	21	10	22	6	-
Blackburn	11	2	9	7	1
Bolton	8	7	24	10	-
Oldham	3	3	6	4	-
Preston	6	2	12	-	1

Forrás: PRO Inland Revenue 16/52. Bd. 1880/1881. városonként adókerületi bontású adatokból összesítettük.

*A nagypolgári jövedelemmel rendelkezők száma Lancasterben
és Nagy-Londonban 1881-ben*

	Schedule D. (ezer £)				
	3-4	4-5	5-10	10-50	50 felett
Lancaster (county)	292	154	292	157	11
Nagy-London*	658	354	656	373	41

Forrás: PRO Inland Revenue 16/52. Bd. 1880/1881.

- London esetében a később létrehozott Nagy-London területére vetítve készítettük el az összesítést.

A londoni metropolisz nagypolgársága egyértelműen fölénybe került az ipari forradalom „klasszikus” régiójának nagypolgárságával szemben. A London-környéki szuburbiai és tengerparti üdülőhelyek azonban elsősorban nem a nagypolgárság, hanem a közép- és kispolgárság lakóhelyei voltak. 1860-ban Londonban 36%-ot tett ki a Schedule D., illetve a E adót fizetők aránya a felnőtt férfiak között, az ipari régiók központjaiban maximum 16%, míg az iparvárosokban 10% alatt volt ez az arány. „Dél” városai nemcsak a hagyományos professzionális réteg (egyház, jog, oktatás és egészségügy), hanem gyakran az üzleti professzionális réteg arányában is megelőzték az „Észak”-iparvárosait. A népes középosztályok jelentését az is mutatja, hogy a házicselések aránya (a szállodákban és vendéglátóhelyeken dolgozó kisegítő személyzetet nem vettük figyelembe) legtöbbször 5-7% között váltakozott.

Jegyzetek

1. *W.D. Rubinstein, The Size and Distribution of the English Middle Classes in 1860. Historical Research*, No. 144. February 1988, 65.
2. *Report of Tax Cases. Part XL. Darling and Son, London, Reprinted 1907, 47.*
3. u.o.
4. u.o. 51.
5. u.o.
6. *Report of Tax Cases. Part XXVI. Darling and Son, London, Reprinted 1907. 56.*
7. u.o.
8. Lásd Rubinstein fentebb említett cikkét, 82-87.
9. *Annual Reports of the Inland Revenue (Library of the Inland Revenue)(nincs jelzete)*
10. *Harold Carter and C. Roy Lewis, An Urban Geography of England and Wales in the Nineteenth Century. Edward Arnold, London, 1990,*
11. *B.T. Robson, Urban Growth: An Approach. Methuen, London, 1973, 30-31.*
12. *Lajos Timár, Regional Economic and Social History, or Historical Geography? The Journal of European Economic History, Vol. 21. No. 2.- Fall 1992, 404-405.*
13. *M.S. Harcourt dep. 196. fols 5. 1.5 (Bodleian Library, Oxford)*

The reliability of the income tax records in the Victorian period

My research was focused on the middle-class income taxes (Schedule D and E) and property tax (Schedule A) as indicative patterns of English urban hierarchy. Those sources were collected by the Inland Revenue and are available at the Public Record Office. The evidence inferred from the data is that the settlements at the top of the urban hierarchy paid proportionately more and more income taxes than their shares of the whole English population. Regionally speaking, this reflected the economic improvement of mostly the upper- and middle classes of London and the South-East. The upper-middle class of London clearly predominated over the middle classes of the typical region of the Industrial Revolution. However, suburbs around London and spa resorts in the south were not exclusively upper-middle class areas, but middle-middle class and lower-middle class strongholds, as well. In 1860 the proportion of Schedule D and E taxpayers of the adult male population was 36% in London, whereas this figure was only 16% or less in the centres of the industrial regions, and less than 10% in other industrial cities. By the end of the century the proportion of those being able to pay income tax rose significantly, but the marked differences between London and the industrial regions proved lasting.

Lévai Béla

Államban élt-e a keleti szláv antok törzsszövetsége?

A keleti szlávok történetének jeles kutatója, M. Brajčevskij a szláv államiság kialakulásáról 1964-ben önálló művet jelentetett meg Kijevben. Ő írta a Nagy Szovjet Enciklopédiában (1970) az antokról szóló szócikket is. Fontos tanulmányokat publikált az antokról P. Tret'jakov (1953), illetve V. Mavrodin (1956) és B. Rybakov (1966) történész, folyóiratokban megjelenő műhelymunkáikon kívül ők írták a *Szovjetunió története* című kiadványokban az orosz államiság előzményeiről, a 6. századi keleti szlávok történetéről szóló fejezeteket. Nem véletlen, hogy a legkorábbinak tekintett szláv államalakulat létrejötte iránt évtizedek óta éppen a keleti szláv nyelvterületen élő történészek között legnagyobb az érdeklődés: több kutató – maga Brajčevskij is – az antok 3–7. században fennálló törzsszövetségét a Kijevi Oroszország (Киевская Русь) és részben a mai ukrán állam előzményének tekinti. Az ant államiság megszületéséről szólva a Nagy Szovjet Enciklopédia 2. kötetében Brajčevskij félreérthetetlenül fogalmaz: „A 3–4. században az antok földjén **kialakul az állam.**”¹ A Magyar Nagylexikon *antok* című szócikkének szerzője azonban, aki láthatóan az előbb idézett Brajčevskij-féle orosz szócikket vette alapul mondanivalója megfogalmazásához, az *ant államiságról* nem ejt szót.² Ez az elhallgatás nyilvánvalóan összefüggésben van azzal a nyugati tudományos körökben régóta elterjedt nézettel, mely szerint az „első szláv állam, amelyről információink vannak, egy *Samo* nevű, állítólag frank nemzetiségű kereskedő vezetésével jött létre egy avarellenes felkelés eredményeként 623–58 között Morva-, illetve Csehország területén, az Elba déli részén és Karintia egyes vidékein”, vagyis abban az időben, amikor az ant törzsszövetségről már nem beszélnek a források.³

Kik voltak az antok? Milyen adatokat őriztek meg róluk a közel egykorú, illetve későbbi források?

Az 1890-től Szentpétervárott megjelenő Enciklopédiai Szótár *Antok* című szócikkének szerzője még csak középkori népi legendákra, mesékre utalt, amikor az antokról, az egykori ant emberekről írt. A tiroli és karintiai legendákban azt regélték

róluk, hogy barlangokban laktak, távol éltek a civilizált lényektől, akikkel soha semmiféle kapcsolatot nem tartottak. Hasonló tartalmú legendák terjedtek el Oroszország-szerte Csud országról, a csudi vagy 'csudás' törzsről. Ezeknek azonban már volt némi közük az antokhoz. A Dnyeszter vidéki kurgánokban talált mesés, bizánci eredetű kincsek, a felbecsülhetetlen értékű arany és ezüst ékszerek, használati tárgyak, fegyverek, a gazdag régészeti leletek ugyanis nemcsak a tudósok fantáziáját mozgatták meg, hanem az egyszerű népet is. Legendák születtek elsüllyedt városokról, vízzel elárasztott településekről, amelyeket idővel szintén a föld fedett be.⁴ A 19. század második felében Oroszországban elkezdődtek a szakszerű régészeti feltárások. Nagyjából ugyanebben az időben kezdtek hozzá a történészek az antokról szóló bizánci források összegyűjtéséhez, majd fordításához, az adatok feldolgozásához, az ant törzsszövetség történetének megírásához. A forrásokat Uspenskij adta ki *Bizánc története* című könyvében, majd Gruševskij is közölte az *Antok* című cikkében, amely 1898-ban Lembergben jelent meg a Ševčenko Tudományos Társulat kiadványaként.⁵

Az *ant* név először egy 3. századi kerci feliraton olvasható.⁶ Ám vitatható az ant törzsekre való vonatkozása, mivel a feliraton férfi személynévként fordul elő.⁷ Az antok bizánci forrásokban Ὠνται (*Antai*) néven szerepelnek, s ez a névalak arra utal, hogy az eredeti nevük nem *ant*, hanem *anta* lehetett.⁸ Lakóterületük a Prut, Dnyeszter, Dnyeper és Donyec folyók köze, a Fekete- és Azovi-tengertől északra fekvő sztyeppe-övezet fölötti füves-fás pusztaság, illetve az attól északabbra fekvő dombos erdővidék volt, vagyis az a terület, ahol a 9–10. században a Kijevi Oroszország is megalakult. Az ant szállásterület északi részének (kb. a mai Poleszje vidéke) Paulus Diaconus szerint *Anthaib* 'ant végek', 'az antok határvidéke', az ettől délnyugatra fekvő területnek pedig (ez a mai Volhínia, Волын, Волин) Jordanes gót történetíró szerint *Oium* (Ойюм, Юм) volt a neve.⁹ Az antok igen közeli nyelvrokoniak voltak a forrásokban *szklavinoknak* (szlávoknak) nevezett törzseknek, amelyek az antoktól nyugatra, a Visztula és az Elba vidékén éltek. A korabeli híradások szerint az antok és a szklavinok közös őstől: a *venedektől* (vendektől) származtak. Jordanes így ír róluk: „Ők [a venedek] egy törzsből származván, már három néven szerepelnek: azaz venedek, antok és szklavinok”.¹⁰ Nem véletlen tehát, hogy nemcsak a nyelvük volt közös vagy nagyon hasonló, hanem lényegében a szokásaik, az életmódjuk és a hiedelemviláguk is azonos volt. Az antokról Jordanes elmondja, hogy a szklavinoknál bátrabbak. A szklavinok és antok közös származásáról egy másik 6. századi író, Caesareai Prokopios is szól. Maurikios bizánci császár (582–602) a szlávok ellen folytatott háborúk viselésére sajátos stratégiát dolgozott ki. Megállapítja, hogy a birodalomra támadó szláv csapatoknak (druzsínáknak) két szárnyuk van: a keleti antok és a nyugati szklavinok. „A szlávok és az antok törzsei életmódjukat, erkölcsüket és szabadságszeretetüket tekintve hasonlóak; a saját hazájukban nem lehet őket rabságba taszítani, vagy alárendelt helyzetbe kényszeríteni.”

A források szerint az antok törzsszövetsége a 3–4. században jött létre. Kialakulásában bizonyára nagy szerepük volt a skandináviai őshazájukból a Fekete-tenger partvidékére költöző gótoknak: Tret'jakov szerint éppen a gótok elleni, több emberöltőn át tartó védekezés forrasztotta szövetségbe az ant törzseket. Jordanes arról értesít bennünket, hogy 385-ben **Vinitar** (szlávós névváltozatban *Vitimir*, *Bumumup*) gót vezér támadást intézett az antok ellen, behatolt az országukba, de először vereséget szenvedett tőlük. Később elfogta az antok vezérét, **Božot** (*Бож*) és a fiát, 70 főemberrel együtt, s megfeszíttette őket.

Az 5. századi források hallgatnak az antokról, majd csak a század végén, a 490-es években hallunk újra róluk, amikor csapataik a Kárpátoktól északra és délkeletre élő *szklavinok* (szlávok) *druzsínáival* együtt megjelentek Bizánc északi határvidékén, az Al-Dunánál. Az 500-as évek elejétől meg-megújuló támadásokat intéztek Bizánc balkáni birtokai ellen, s egyre mélyebben behatoltak a birodalom területére. 533 körül a szlávoknak a Duna mellett sikerült legyőzniük és fogságba ejteniük egy bizánci hadvezért, *Hilbudist*.¹¹ „A [Duna] folyó most már elérhető lett számukra, a barbárok – óhajuknak megfelelően – átkelhetek rajta. A római tartomány [Bizánc] teljesen nyitott lett előttük.”¹² Justinianus császár (527–565) uralkodásától kezdve a szláv csapatok bejárták egész Bizáncot északról délre, a Dunától az ősi Spártáig; szláv flotta evezett a tengereken, a szláv hajók eljutottak egészen Kréta szigetéig. Még a birodalmi főváros, Konstantinápoly (*Cágrád*) is ki volt téve váratlan támadásainak.

550-től kezdődően (egyes kutatók szerint már korábban) az antok és a szlávok jelentős része végleg megtelepedett a bizánci tartományokban, nem tért vissza északi hazájába. Egyre határozottabb jelleget öltött a Balkán szláv gyarmatosítása. Az antok főként a mai Bulgária tengerparti vidékét, Trákiát szállták meg, de egyes töredékeik eljutottak egészen a görögországi Korinthusig, Spártáig és ott telepedtek le. Néhány emberöltő alatt nemcsak a Balkán északi része, hanem maga Görögország is csaknem teljesen elszlávosodott. Az otthon maradt antok elsősorban földműveléssel, részben állattenyésztéssel (nagyállat-tartással) foglalkoztak. A bizánci írók feljegyezték róluk, hogy lovat, szarvasmarhát, sertést és juhot tartottak. Rabló portyáik során a foglyokkal együtt előszeretettel elhajtották más népek, törzsek állatállományát is. Ám az antok Dnyeper-menti országa ellen 561-től a nyugatnak tartó avarok egyre hevesebb támadásokat intéztek: „Az avarok oda vonultak, ahol a Dnyeper folyó folyik.”¹³ Az antok békekövetségben járt vezetőjét, **Mezamérost**, **Idarizios** fiát, (szláv feldolgozásokban *Mezimir* vagy *Mežimir Idarič*, *Межамир Идарич*) az avarok megölték. Menander Protector így emlékezik meg e fontos eseményről: „Miután az avarok az anták vezetőivel nyomorultul elbántak és azok elestek saját reményeiktől, tüstént feldúlták földjüket és kirabolták az országukat. Az anták ellenségeik lerohanásaitól szorongattatva követet küldtek hozzájuk. A követségre megválasztották Mezamérost, Idarizios fiát, Kelagastés testvérét... Mezaméros, a követ bőbeszédű

volt és nagyhangú. Megérkezvén az avarokhoz fennhéjázó és a kelleténél vakmerőbb kijelentéseket vetett oda. Miután Mezaméros egy követhoz illőnél magasabb hangnemben tárgyalt, az a kotragéros [kutrigur], az avarok híve, aki a legellenségesebb szándékkal volt az anták irányában, a következőket mondotta a kagánnak: «Ez a férfi az anták között a legnagyobb hatalomra tett szert, s így képes bármifajta ellenséggel szembeszállni. Meg kell tehát ölni őt és azután bátran lerohanni a másik nép földjét». Ez meggyőzte az avarokat: mellőzték a követek személyének kijáró tiszteletet, semmibe vették az igazságot, s megölték Mezamérost. S ettől kezdve több dúlást vittek véghez az anták földjén: nem hagytak fel vele rabszolgákat elhurcolni, rabolni, fosztogatni.»¹⁴

Az orosz Nestor-krónika – Hérakleios császár korára vonatkozóan – arról ad hírt, hogy az avarok már a fenti eseményt követően berendezkedtek a szlávok kegyetlen elnyomására. Ezt forrásaink hiányossága miatt nem állíthatjuk határozottan. Az viszont biztos, hogy amikor 585 táján a türkök nyugati előnyomulása immár az avar törzsországot fenyegette, az antok nem hogy nem voltak avar uralom alatt, hanem egyenesen a Balkánt dúló kagán al-dunai szláv szövetségeseire rontottak a kelet-római birodalom zsoldjába szegődve. Az antok háborúskodását az váltotta ki, hogy a bizánciak ellen támadás indult „ama csúnya hajfonatot viselő barbárok részéről, akiket avaroknak neveznek és akik kelet határaitól költöztek át és jöttek ki, ugyancsak a szlávok (szklavinok) nyugati népe részéről, s ezenkívül még az úgynevezett langobardok részéről is, akik szintén a kagánnak, azaz az avarok királyának voltak alávetve. ... A szlávok mindenfelé zsákmányoltak. Erős szekereiken elvitték az egyházak istentiszteleti tárgyait és nagy cibóriumait,¹⁵ így a korinthusi egyházét is, amelyet fejedelmük sátoresként állíttatott fel és abban székelte.”¹⁶ E nehéz helyzetben a bizánciak felbérelték az anták népét, akik rátámadtak a rokon szlávok földjére, elfoglalták, feldúlták, majd az értékek elhurcolása után felperzselték azt. A szlávok területe a Duna (Al-Duna) folyótól (pontosabban az antok határától, vagyis a Prut folyó völgyétől) nyugatra volt. A felbőszült szlávok a bizánciakon álltak bosszút az antok támadása miatt. Az antok elleni utolsó nagy visszavágásra 602 nyarán került sor, de nem a szlávok, hanem az avarok részéről. Ez időtől kezdve pedig az antokról már hallgatnak a források, a közelebb lakó avarok és a bolgárok kerültek a bizánciak érdeklődésének középpontjába.

A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy a 3–7. századi ant hatalmi képződménynek milyen főbb ismérvei voltak, amelyek alapján majd megkíséreljük, hogy válaszoljunk a következő kérdésre: *az ant törzsek valóban elindultak-e az állammá szerveződés útján, tényleg államot alkottak-e?* Törzsszövetségüket Szádeczky-Kardoss Samu **politikai szervezetnek** nevezi. A 602. év eseményeiről szólva így ír: „Az antákról mint még egzisztáló népről ez az utolsó híradás, amiből arra szoktak következtetni, hogy Aspich hadivállalkozása az *anta elnevezésű politikai*

szervezet szétzúzását eredményezte. Egyébként a forrásokból világosan kitetszik, hogy az anták maguk is a szláv népek családjába tartoztak. Ám az anta törzsszövetség *szervezetileg elkülönült* azoktól a *széttagolt szláv törzsektől*, amelyeket az egykorú források *sz(k)lav(in)*oknak neveznek az Al-Duna bal [nyugati] oldalán, s melyeket (az antákkal együtt) a Maurikios-féle Stratégikon (XI 4) ír le szemléletesen.¹⁷ A hangsúly az anta törzsszövetség *szervezettségén* és *politikai* jellegén van. Nézzük meg, mit jelentett ez a gyakorlatban!

1) Az államalakulás folyamatában – nemcsak Európában, hanem a világ számos más táján is – lényeges szerepet játszott a vezérek *katonai kísérete*. Bár az antok társadalmáról – különösen a korai korszakból – meglehetősen kevés forrásadat áll rendelkezésünkre, azt egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a gótok, hunok és avarok ellen vívott védekező küzdelmeikben, majd főként a Bizánci Birodalom ellen folytatott támadó és foglaló jellegű harcaikban igen fontos szerepet játszott a vezérek (knyázok, kenézek) katonai kísérete, döntő volt a **druzsínák** megléte. Maurikios a Stratégikon egyik helyén azt írja, hogy az anta druzsinák *életkori elvnek* megfelelően szerveződtek, azaz főként fiatal emberekből, ifjából álltak.¹⁸ A Bizánccal folytatott háborúban a különböző keleti szláv (anta) területek harcosai nem egyenlő mértékben és nem egyforma felkészültséggel vették ki részüket. A druzsinák zöme a Felső-Dnyepertől nyugatra fekvő, meglehetősen fejletlen gazdaságú, erdővidék (Poleszje) területéről verbuválódott. A jobban felfegyverzett, tapasztaltabb, de kisebb létszámú hadtestek viszont az anta szállásterület központjából, a Kijev és a Rosz folyó közötti területről kerültek ki.¹⁹

2) A szakirodalomban nincs minden szempontból egyértelmű, határozott vélemény arról, hogy a keleti szlávok az első évezred első felében **nomád** törzsek módjára éltek-e, s hogy az életükben milyen szerepük volt a viszonylag kis területű *gorogyiscsé*eknek (megerősített településeknek, erődítéseknek). A régészeti leletekből arra lehet következtetni, hogy e gorogyiscsé környékén nagyon sok, egymástól távol fekvő nyári szállás is kialakult. A mezőgazdasági munka végzése idején a lakosság zöme ezeken az ideiglenes szállásokon (tanyákon) lakott, e szállások környékén művelte a földet, vetette a búzát és a kölest, itt nevelte az állatokat. Nyaranta a dombtetőre épült, védőpalánkkal körülvett erődítést csak vészhelyzetben használták menedékként. A nagy kiterjedésű mezőgazdasági települések, falvak csak a 8–9. század táján alakultak ki. A *New Encyclopaedia Britannica* 1989. évi kiadása az anta törzsszövetségét egyértelműen mint **nomád szláv törzsek föderációját** határozza meg, mely törzsek a 3. századtól kezdődően a Fekete-tenger északi partja közelében, a Dnyeper és Dnyeszter között tanyáztak.²⁰ Mivel az anta zöme a többi szláv törzshöz hasonlóan ekés földművelést folytató, letelepült emberek közössége volt, nem nevezhetjük őket egyértelműen nomádnak. Bár e társadalomban a hatalom továbbörökítése a dinasztikus

vérségi elv és az alkalmassági elv kompromisszuma révén történt, „valós vagy koholt vérségi elven, rokonsági alapon felépülő... nemzetségek vagy törzsek hozták létre”,²¹ ez még nem elég ok arra, hogy *nomádnak* és *államnak* (nomádállamnak) nevezzük az antok hatalmi szervezetét. A vérségi elv a patriarchális társadalmi rendnek egyenes következménye volt. Az avaroknál járt Mezaméros ant követről a kortárs írók fontosnak tartották megjegyezni, hogy Idariziosnak a fia (*Межамир сын Идаричев ~ Межамир Идарич*), aki korábban szintén vezér lehetett. A keleti szláv patronymikonra talán ez az első írásbeli utalás.

3) A nomádállam a legkülönbébb népelemeket foglalta magában anélkül, „hogy azok népi, területi, foglalkozási kereteit megbontotta volna”.²² A Dnyeszter és Dnyeper vidékén élő antokról nem tudjuk, hogy kisebb vagy nagyobb népelemeket valaha is bekebeleztek volna. A keleti szlávok megjelenésének és letelepedésének ideje és mikéntje a hajdan szkíták és szarmaták lakta vidékeken a történelem homályába vész. Etnikai szempontból nehéz vagy nem lehet kimutatni azt a nem-szláv szubsztrátumot, amelyre a szláv jövevények rátelepedtek. (A régészeti leletek tekintetében más a helyzet: ott világosabban elválik a nem-szláv eredetű, majd az arra rátelepedő, későbbi szlávok – antok – régészeti anyaga.) A Bizánci Birodalomból behurcolt több ezer vagy több tízezer rab, rabszolga „etnikai-társadalmi homogenizációját” egyébként – a többi nomádállamtól eltérően – az antok általában gyorsan és sikeresen megoldották. Ezt ősi, közösségi elveken alapuló, demokratikusnak mondott társadalmi rendszerüknek köszönheték: az egykorú források arról szólnak, hogy a rabló hadjáratok során szerzett foglyokat a rokonaik, barátaik bizonyos összegért kiválthatták a rabságból, azok pedig, akik végleg az antoknál maradtak, rövid időn belül az ant társadalom teljes jogú tagjaivá válhattak, megszűntek rabnak, rabszolgának lenni. Az ant társadalomtól, különösen az avar támadások előtt, idegen volt a rabszolgatartás.

4) Ideológiai homogenizációról – a vezetők által az egész ant társadalomra kiterjesztett egységes eszmerendszer létéről – nem tudunk, mert ilyen az ant társadalomban feltehetően nem is volt. Az ősi szláv hitvilág elemei századokon át töretlenül továbbéltek az ant társadalomban. A bizánci kereszténység közvetlen, illetve közvetett hatását azonban nem szabad teljesen figyelmen kívül hagynunk. A több nemzedéken át bizánci földön hadakozó druzsinák tagjai bizonyára megismerkedtek a keresztény vallás legfontosabb elemeivel, az ant földre hurcolt bizánci foglyok pedig a keresztény eszmerendszert bizonyos ideig nyilvánvalóan új „hazájukban” is ápolták, megőrizték, de talán terjesztették is. Az évszázadokkal később megalakuló Kijevi Oroszország keresztény eszmerendszerének csírái tehát már bizonyára az antok társadalmában gyökeret eresztettek.

5) A rabló hadjáratokban szerzett, majd elrejtett, mérhetetlen nagyságú és értékű kincsek – az elmúlt 150 év régészeti feltárásai során hihetetlen mennyiségű bizánci arany, ezüst és bronz fegyver, ékszer, pénz és használati tárgy került felszínre! –

pontosan illusztrálják azt a vagyoni elkülönülést, osztálytagozódást, amely a 6. század végére a Dnyeper mentén élő antok társadalmában kialakult. Az igazi társadalmi határok itt a szabad vagyonosok és az általuk hadakozásra kötelezett, kevésbé szabad szegények között voltak, nem pedig az ant hódítók és a leigázott – az ant ‘társadalomba külön egységként betagolt’ – népek, néptörzsek között húzódtak, mert ilyen meghódított idegen népek nem voltak. (Ellenkező példára lásd a magyarok viszonyát a bekebelezett kabarokhoz és székelyekhez.) Ekkor már az idegenektől összerabolt állatállomány is a módosabb egyének kezébe került, az antok országában egyre élesebben kirajzolódtak egy osztályokra tagolt társadalom körvonalai. A keleti, klasszikusnak mondható nomádállamokban, elemben (például a kazároknál, majd a magyaroknál is) ez nem így volt. Ahogyan Kristó Gyula mondja, „a birodalmat vezető törzs(ek) etnikuma, állománya társadalmi értelemben nagyon tagolt volt, az igazi társadalmi határok azonban mégsem a nomádok törzseinek tagjai között, hanem egyfelől köztük, a szabadok, másfelől az általuk meghódított, alávetett népelemek, a szolgák között húzódtak.”²³

6) Az ant társadalmon belül adók, járadékok kivetéséről és behajtásáról nem szólnak a források. A vezetők saját embereiktől feltehetően csak katonáskodást vártak el. Szolgáltatásként a meghódítottakat, illetve fogolyként hazahurcoltakat is hadakozásra kötelezték. A forrásokból azonban nem lehet kideríteni, hogy a legveszélyesebb feladatok ellátására, azaz az elő- és utóvéd harcra is őket kényszerítették volna, ahogyan azt a magyarok tették a kabarokkal és a székelyekkel.

7) A nomád birodalom magvát alkotó férfi népesség azonos a nomád hadsereggel, az állandóan hadra fogható és harcra kész réteggel. Ez annak következménye – írja Kristó Gyula –, hogy a nomádállamnak „természetes létközege volt a háború, a hatalom, az uralom fegyveres erővel történő állandó biztosítása és kiterjesztése”. Mint fentebb említettük, az ant druzsinák harcaiban nem minden férfi vett részt, csak a fiatalok korosztálya (*возрастная группа юношей*). A középső és az idősebb korosztály rendszerint otthon maradt. Az a tény, hogy a szlávok által lakott terület az első évezred második felére az eredetinek másfél-kétszeresére növekedett, annak következménye, hogy a szlávok terjeszkedésük során ősi területeiket soha nem adták fel. Miközben az ifjabból álló druzsinák újabb és újabb területeket hódítottak meg, addig az otthon maradtak és a visszatérők gondoskodtak a társadalom fennmaradásáról, fejlődéséről. Az antok ‘költözködése’ tehát lényegesen különbözik a keleti nomádok ‘népvándorlásától’, akik hatalmas térségeket bejárva és kifosztva, időről időre újabb és újabb lakóterületeket, ‘hazákat’ kerestek maguknak. Az antok életrevalósága, mobilitása nem az állandó vándorlásban, hanem a meg-megújuló, biztos terjeszkedésben nyilvánult meg. Ezen mit sem változtat az a tény, hogy egyes népcsoportjaiknak időnként vissza kellett húzódnuk, a harciasabb, erősebb nomádok elől ki kellett térniük.

8) A nomád birodalmak esetében a szilárd határok, a területi szempontok nem játszottak döntő szerepet. Bár az antok országa nem volt nomádállam, határainak valóban nem volt annyira fontos szerepük, mint amilyen majd a többé-kevésbé ugyanezen a területen megalakuló Kijevi Oroszországnak lesz. Nyilvánvalóan ennek következménye, hogy a történészek részéről hiábavaló próbálkozás volt – és mind a mai napig az is maradt – az ant szállásterület határainak megállapítása. A források szerint az antok nyugat felől határosak voltak a rokon szklavinokkal, akikkel nemegyszer hadakoztak is. A közös határ a Prut folyó völgye volt. Dél és délkelet felé az ant felségterület határa lenyúlt egészen a Fekete-tengerig, de éppen ez volt az a terület, ahonnan az antoknak a népvándorlás során többször vissza kellett húzódnuk Kijev vidéke felé. A keleti és különösen az északi határokról semmi bizonyosat nem tudunk.

9) A nomádállam ismérvei közül Kristó Gyula utolsóként azt emeli ki, hogy a fent megfogalmazott tényekből következően „a nomád birodalmak rövid életűek voltak, gyorsan létrejöttek, és hasonló gyorsasággal meg is szűntek”. Ez a megállapítás igaz ugyan az antok hatalmi képződményére vonatkozóan is, mégsem nevezzük azt nomádállamnak.

Az antok hatalmi szervezetének fenti vizsgálatából a következő tanulságokat és következtetéseket vonhatjuk le. A keleti szláv antok, akik a 3–4. században jelentek meg a történelem színpadán, az 5–6. században a társadalmi és politikai fejlődés olyan szakaszába érkeztek, amikor elkezdődhetett náluk az államszervezés folyamata. Bár **nem külső erők kezdték el ezt a szervezést**, az antok hatalmi képződményének létrejöttében közvetlenül és közvetve jelentős szerepük volt külső erőknek, idegen hatásoknak is. Megítélésünk szerint az ant hatalmi és politikai szervezet ismérvei alapján egészen sajátos képződmény, amely semmiképpen sem azonos a modern értelemben vett állammal, de a Kristó Gyula által meghatározott nomádállammal sem. Ismertető jegyeit figyelembe véve egy kialakuló vagy inkább egy – külső erők által – fejlődésében megakasztott államszervezetnek, egy „előállamnak” vagy államkezdeménynek, de semmiképpen sem egy kész államszervezetnek nevezhető. Egyes jegyei a keleti típusú nomádállamhoz, az *el*hez teszik hasonlóvá, más ismérvei alapján viszont a nyugat-európai államokhoz, a földműveléssel és iparral foglalkozó, letelepedett népek államaihoz hasonlít. Ez többek között azzal magyarázható, hogy az antok földje helyzetét tekintve is közbülső helyet foglalt el Nyugat- és Dél-Európa letelepedett népeinek, illetve Kelet- és Közép-Európa nomád népeinek államai között. Maga az ant társadalom (gazdaságával, művelődésével, hitvilágával egyetemben) szintén „köztes” helyet foglalt el Kelet és Nyugat, illetve Észak és Dél között. Egyszerre nagyon sokféle politikai, gazdasági és művelődési hatás érvényesült benne.

A szláv államiség kialakulásának, a szlávok államalkotó képességének – illetve több történész által vallott alkalmatlanságának – megítélése, megértése szempontjából

nagy fontosságú az ant politikai szervezet, a kijevei „előállam” létrejöttének elemzése és megértése. Az adatok ismeretében sajátos, világosabb fényben tűnik fel a Kijevei Oroszország megszületése, az ún. „államszervező” normannok sokat és régóta vitatott szerepe. Ám a magyar történelem szempontjából sem közömbös a keleti szláv antok történeték ismerete, hiszen maguk az antok, illetve az ő közvetlen leszármazottaik, utódaik voltak azok a szláv törzsek, amelyekkel a magyarok a honfoglalás előtt feltehetően több nemzedéken át szoros kapcsolatban álltak. Tőlük hajtották be a prémadót, és tőlük hajtották el azokat a rabszolgákat is, akiket a Fekete-tengeri bizánci kikötőkben jó pénzért eladtak. Az etelközi magyar nomádállam részben azon a területen született meg, ahol jó pár emberöltővel korábban az antok „előállama” is állt. Ez volt az a terület, ahol a magyar nyelv először kapcsolatba került a keleti szláv nyelvjárással, amelyekből első szláv jövevényszavait kölcsönözte. Feltehetően többet, mint amennyiről napjainkban sejtésünk van.

Jegyzetek

1. Brajčevskij 1970: 350.
2. MN 2. 1994: 156.
3. H. Tóth-Takács 1994: 648.
4. ESz 1890: 872.
5. Rybakov 1939: 333.
6. A Krisztus születése utáni 3. században, nem pedig előtte, ahogyan a MN írja, vö. a 3. sz. jegyzettel.
7. *Ant* személynév a régi magyar nyelvben is volt. Nagyszalontától délnyugatra egy magyar falunak ma is *Ant* a neve. (1353: *Ont*) FNESz I. 102.
8. Vö. Moravcsik 1928: 8. „Az anták és szlávok Justinianos uralkodásától kezdve állandóan zaklatják betöréseikkel a birodalmat.”
9. Suda s. v. kiméton... Vö. Szádeczky-Kardoss 1992: 21–22.
10. Vö. Rybakov 1966: 344.
11. Rybakov 1966: 346.
12. Прокопий из Кесарии: Война с готами. Moszkva, 1950. 295.
13. Szádeczky-Kardoss 1992: 21.
14. Johannes Ephesinus VI 48, 260, 14–17 ap.; Mich. Syr. X 21 vol. II. 362. Vö. Szádeczky-Kardoss 1992: 21.
15. *Cibórium, görögösen kibóron: a keleti rítusú templomok oltárasztala fölötti díszes baldachin.*
16. Szádeczky-Kardoss 1992: 61–62.
17. Szádeczky-Kardoss 1992: 137–138.
18. Rybakov 1939: 327.
19. Rybakov 1966: 347

20. The New Encyclopaedia Britannica. Vol. L. 15th ed. Chicago 1989. p. 438. „Antae, also spelled ANTES, federation of eastern Slavic nomadic tribes.”
21. Kristó 1996: 17.
22. Kristó 1996: 17–19.
23. Idézett hely.

Források

- Agathes: **Historiarum libri** V. 10. *Anti, Sclavini et Hunni in exercitu Romano militant*. Извори за българската история III. Szófia, 1959. 183.
- Iordanes: **Romana** (a 388. évről); **Getica** 12. *De Venetis, Antis Sclavinisque*. 21. *Vinitharius, rex Ostrogothorum, Antas vincit*. Извори... II. Szófia, 1958. 334, 344, 354.
- Iustinianus: **Novellae**. 5. *Mandata principis* (az 535. év eseményeiről). Извори... III. Szófia, 1959. 50.
- Menander: **Excerpta de legationibus** 9. *Quomodo Avars Mezamirum Antarum legatum interfecerint*. Извори... III. Szófia, 1959. 235.
- Procopius Caesariensis: **Libri de bellis** VIII. 36. *Sclavini Thraciam invadunt. De vita moribusque Chilbudii* (az 530. és 531. év eseményeiről); 37. *Antae in exercitu Romano in Italia militant*; 45. *Sclavini Illyricum Thraciasque invadunt*. 48. *De Utiguris et Cotragiris* (az 530. ill. az 531. év eseményeiről). Извори... III. Szófia, 1959. 117, 124–128, 135, 138; **Historia arcana**. 59. *Quomodo Romani Hunnis tributarii facti sunt*. 60. *Hunni, Sclavini et Anti in Illyrico Thraciisque incursiones faciunt. Terrae motus Lychnidum dirruit*. 63. *De Thraciae oppidis a barbaris deletis*. Извори... III. 150. 151. 145.
- Theophanes Confessor: **Chronographia**. 25. *Avars Antarum gentem, Romanis sociatam, delere conantur* (a 602. év eseményeiről). Извори... VI. Szófia, 1960. 256.

Irodalom

- Brajčevskij 1964 | Брайчевський М.Ю.: Біля джерел словянської державності. Kijev, 1964.
- Brajčevskij 1970 | Брайчевский М. Ю. *Анты*. BSzE 2. Moszkva, 1970. 111.
- BSzE 1970 | Большая советская энциклопедия 2. Moszkva, 1970. Lásd Brajčevskij 1970.
- EJ | Enciklopedija Jugoslavije 1. *Anti i Slaveni*. Zágráb, 1955. 118.
- ESz | Энциклопедический словарь (под ред. И. Е. Андреевского). *Анты*. Szentpétervár, 1890.
- Hellmann M., Ludwig D.: *Antes*. Wiesbaden, 1977.
- Hellmann M.: *Handbuch der Geschichte Russlands (bis 1613)*. 1. Bd. 1. Halbbd. Stuttgart, 1981.
- Jireček Konst. József: *A bulgárok története. Nagy-Becskerek*, 1895.
- Kollautz A. und Miyakawa H.: *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren im Mitteleuropa*. I., II. Klagenfurt, 1970.
- Kristó 1996 | Kristó Gyula: *A korai magyar államról. História Könyvtár*. Budapest, 1996.

- Mavrodin 1956. | Мавродин В.В.: *Восточные славяне во второй половине I и начале II тысячелетия н. э.* Очерки по истории СССР. Moszkva, 1956.
- MEH 1986 | A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. (Sajtó alá rendezte Györffy György.) Budapest, 1986.
- Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. [A magyar történettudomány kézikönyve. I. 6/b. füzet. Szerk.: Hóman Bálint.] Budapest, 1934.
- Mošin 1927. | V. A. Mošin: Treće rusko pleme. *Slavia* V/4. Prága, 1927.
- MN 1994 | Magyar Nagylexikon 2. Budapest, 1994.
- Niederle 1924. | Niederle L. Slovanské starožitnosti. 4. Prága, 1924.
- Pernice A.: L'imperatore Eraclio. [Saggio di storia Bizantina di A. Pernice.] Firenze, 1905.
- Pogodin 1902 | Погодин А. Л.: Этнографические следы славянства. [Сборник статей по археологии и этнографии] Szentpétervár. 1902.
- Prokopios 1950 | Прокопий из Кесарии: Война с готами. Moszkva, 1950.
- Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996.
- RSz | Régi szlávok] *Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э.* Вестник древней истории 1941, № 1.
- Рыбаков Б. А.: *Анты и Киевская Русь.* Вестник древней истории. 1939. № 1.
- Рыбаков Б. А.: *Славяне в VI в. н. э. Предпосылки образования Русского государства.* История СССР т. 1. Москва, 1966.
- Spicyn 1927 | Спицын А. А. Древности антов [Сборник А. И. Соболевского] Moszkva, 1927.
- Stein E.: Histoire du Bas-Empire. Tome II. Paris, 1949.
- Szádeczky-Kardoss 1992 | Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai I. Szeged, 1992.
- H. Tóth–Takács 1994 | H. Tóth Imre–Takács Miklós: *Szlávok.* Korai magyar történeti lexikon. 1994: 646–9.
- Tret'jakov 1953 | Третьяков П. Н.: *У истоков Древней Руси.* По следам древних культур. Moszkva, 1953.
- Tret'jakov 1970 | Третьяков П. Н.: Восточнославянские племена. Moszkva, 1970.

Did the tribal federation of eastern Slavic Antae live in a state?

Antae, also spelled Antes, were a powerful eastern Slavic people with highly developed agriculture, ironwork, and handicrafts. Dwelling between the Prut and Donec rivers in central Ukraine, by the 3th century AD they created a strong federation of tribes against the Gots, who were fleeing southward from their former homeland in North Poland and fought the Antae. The movement southward and westward of the Germans in the 5th and 6th centuries AD started the great migration of the Slavs, who proceeded westward into the country between the Oder and the Elbe-Saale line, southward into Bohemia, Moravia, the Carpathian Basin and the Balkans, and northward along the upper Dnepr. When the migratory movements had ended, there appeared among the Slavs the first rudiments of **state organizations**, each headed by a prince (*князь, воевода*) with a treasury and defense force (*дружина*), and the beginning of class differentiation. In the early 6th the Antae participated in Slavic raids against the Byzantine Empire but were nearly annihilated by the Avars, who passed through their lands c. 560. In Antae troops (*дружина*) there fought only young warriors, and most of them settled down in Balkan Peninsula, mostly in former Thracia.

Bodnár Erzsébet

Küzdelem a cári trónért

Palotaforradalmak Oroszországban 1725 és 1825 között

„A modern kor embere nosztalgiával gondol a 18. századra, közel áll hozzánk, kedves szívünknek. Oroszország esetében e század szépsége, izgalma még abban is rejlik, hogy ez az időszak a modern, a részben európaizált orosz állam »fiatal korszaka«. E század jellegzetes vonásait gazdagítja az a tény, hogy az uralkodók gyakran cserélődtek a cári trónon.”¹ Nem könnyű számba venni és felsorolni azokat az udvarban bekövetkezett fordulatokat, palotaforradalmakat (dvorcovije perevoroti), amelyek I. Péter halálától (1725) I. Sándor trónra jutásáig (1801) következtek be.

Az I. Péter halálát követő száz esztendőben kilenc cárnő és cár váltotta egymást az orosz trónon és minden egyes uralkodóváltás konfliktusokkal járt. Éppen egy évszázaddal az első orosz imperátor halála után – 1825-ben – az elhunyt cár, I. Sándor fivérének, I. Miklósnak a trónra lépése lett a dekabrista felkelés kiobbantója. Csak az utolsó három orosz uralkodó – II. Sándor, III. Sándor és II. Miklós – örökölte úgy a birodalmat, hogy nem ütközött ellenállásba. De az ő esetükben nem szabad megfedkezünk arról, hogy II. Sándort terroristák gyilkolták meg, II. Miklóst pedig a bolsevikok.²

A 18. század első felében az orosz állam élére az árvától a csecsemőig és a nőig oly módon jutottak személyek, amelyre az orosz történelemben addig nem igen volt példa. A könnyed és vérnélküli fordulatok az orosz udvari világ kellékének számítottak. V. O. Kljucsevszkij Oroszország történetének 1725-1762 közötti időszakát „a palotaforradalmak korszakának”³ nevezte el, amely majdhogynem szinonímája lett az orosz 18. század I. Pétert követő időszakának.

A 18. század színes, kalandos palotaforradalmai az orosz szépirodalom kedvelt témája volt és ma is az maradt, viszont a tudományos értekezések kevés figyelmet szenteltek e probléma részletes és alapos vizsgálatának.⁴ A 19. században kényelmetlen volt foglalkozni vele, ráadásul a történeti források is elérhetetlennek bizonyultak. A szovjet korszak történészei az ismert lenini formulát igyekeztek alkalmazni, mely azt

hangsúlyozta, hogy a hatalomváltás az uralkodó osztály csoportjai között könnyedén zajlott le és az abszolút monarchia megerősítését szolgálta. A probléma első modern megközelítése N. Ja. Ejdelman és Je. V. Anyiszimov érdeme, munkáikban a válsághelyzetben lévő abszolút monarchia cselekvési mechanizmusát, I. Péter utáni Oroszország politikai rendjének és kultúrájának sajátosságait próbálták felfedni és elemezni.⁵

Az orosz történetírásban a palotaforradalom (dvorcovij perevorot) elnevezést először Sz. M. Szolovjov⁶ használta, de azt sem a forradalom előtt, sem a szovjet érában kiadott történeti munkák nem vették át. Helyette a fordulat, államcsíny (perevorot), az összeesküvés (zagovor), a merénylet (pokusenyije), a lázadás vagy felkelés (vossztanyije), a kormányzat megbuktatása, megdöntése (szverzszenyije), esetleg „udvari viharok” (dvorszkiye buri) és a hatalomváltás (szmena pravityelej) stb. elnevezésekkel éltek. A nyugat-európai történészek az orosz 18. század gyakorlatát nem vonták be vizsgálódásukba, és a coup d'état (államcsíny) kifejezést is csupán a 19-20. század politikai rendszereiben lezajlott események leírására alkalmazzák.⁷

Az 1725 és 1825 közötti időszak palotaforradalmainak listáját nem könnyű összeállítani, hisz kérdéses, hogy abba csupán az uralkodók eltávolítását számítsuk bele, vagy a miniszterek skandallumos nyugdíjazásait, a teljhatalmú kegyencek (favoritok, vremenyscsikek) cserélődéseit is idesoroljuk. Továbbá az is kérdéses, hogyan kezeljük azt az esetet, amikor az egyik „párt” csupán a fenyegetésével győzedelmeskedett a másik felett. Vajon bekerüljön az összeesküvések sorába V. Ja. Mirovics VI. Iván érdekében tett szerencsétlen próbálkozása 1764-ben, II. Katalin uralkodása idején, valamint milyen megítélésben részesüljön a „Lopuhinok ügye” I. Erzsébet alatt, amely tulajdonképpen egy, a hatalom részéről kreált összeesküvésnek tekinthető.⁸

A palotaforradalmak nem véletlenszerű epizódjai az orosz történelemnek, hanem azok az orosz társadalmi-politikai fejlődésben végbement folyamatok megjelenítései, és szoros kapcsolatban állnak a 17. század végén lezajlott eseményekkel, valamint a 18. század elején bevezetett reformokkal. A 18. század palotaforradalmi I. Péter modernizációjának következményei, sajátos fizetség az átalakításokért, mely nem a reformer cár, hanem örökösei uralma idején jelentkezett.

Azonban érdemes azt is megvizsgálni, hogy a középkorban és a 16-17. században a hatalom birtoklásáért folyó küzdelmek sokaságából tekinthető-e valamelyik palotaforradalomnak, vagy esetükben egészen más folyamat zajlott le. Az orosz történetírás jó néhány olyan kegyetlen politikai küzdelmet nagyított fel, mint Andrej Bogoljubszkij 1174-es meggyilkolása, vagy II. Vaszilij Tyomnij trónfosztása és megvakíttatása 1446-ban, de ezek nem minősíthetők palotaforradalomnak. Csupán a 15-16. század fordulóján a trón megszerzéséért folytatott harcok szültek a 18. század palotaforradalmihoz hasonló helyzeteket. Ilyen események voltak a kiskorú IV. Iván

uralkodása alatt a bojárok csoportjai között dúló küzdelmek; Fjodor Ivanovics és utódai ellen szőtt összeesküvés; Borisz Godunov fiának és özvegyének eltávolítása; I. Ál-Dmitrij meggyilkolása; Vaszilij Sujszkij erőszakos szerzetessé avatása.

A hasonlóságok mellett azonban lényeges különbségeket is fellelhetünk. Kétségtelen, hogy a viszonylag gyenge politikai hatalom labilitása (pl., a Zavaros időkben) az előkelő csoportok harcához és a hatalmi struktúra széteséséhez vezetett. Gyakran népfelkelések segítették uralomra a hercegeket vagy a cárokat, ahogyan az 1547-ben, 1584-ben, 1605-1606-ban és 1610-ben is történt. Emellett a hagyományos, patriarchális rend és az évszázadok alatt kialakult politikai viselkedési normák megszabták az uralkodók és alattvalóik cselekvési terét, s attól nemigen tértek el. Működött az a Rettegett Iván által bevezetett rendkívüli időszakban, az opricsnyina idején is, hisz az alattvalók a törvényes uralkodójuk ellen nem mertek fellépni.⁹

A 17. században Oroszországban az önkényuralom megerősödését a népi mozgalmak és a nemesség udvari köreiből a hatalom megszerzéséért folytatott küzdelmek egyaránt kísérték. A századvégén, az 1682-ben kezdődött politikai válságon Szofja (Zsófia) lett úrrá, sikeresen számolta fel „a bojár-sztrelec” kettős hatalmat. Vélhetően ekkorra munkálódott ki a palotaforradalom mechanizmusa is. A lezajlott eseményekben valamennyi összetevőelem fellelhető: az udvari intrikák összeesküvéssé nőttek; a hatalomátvétel katonai erejét a privilégizált sztrelecek biztosították; az uralkodó osztály egyik csoportjától egy másikhoz került a hatalom; előtérbe kerültek a kegyencek, főleg a kiskorú cárok és „nőszemélyek” uralkodása idején; a hivatalnoki apparátus felső vezetői kicserélődtek; az új uralkodók a lezajlott események (ideológiai) igazolására törekedtek. (1682-ben „az eszmei gondoskodást” Szilvesztr Medvegyev munkái adták, de hasonló céllal születtek a Szojjáról 1689-ben készült koronázási portrék is.) Továbbá az összeesküvések fontos része lett a dokumentumok, források meghamisítása, esetleges megsemmisítésük, valamint – ha hihetünk a sztrelecek 1689-es kihallgatásukon tett vallomásaiknak, – az orosz történelemben először szóba került a törvényes cár meggyilkolása is. Ez utóbbi majd az elkövetkező évszázadok során általános politikai gyakorlattá válik.¹⁰

A palotaforradalom kialakulásának okai a sajátos orosz fejlődésben gyökereznek. Oroszországban a tradícióknak, majd I. Péter reformjainak köszönhetően az abszolutizmusnak az európaiaktól sokban különböző sajátos formája fejlődött ki, melynek fő jellemzője a katonai-hivatalnoki rendszer kiépülése. A katonai és állami szolgálat összefonódása folytán a Katonai Szabályzat a polgári intézmények és alkalmazottaik számára követendő mintául szolgált. Az állam beavatkozott a rendi fejlődés folyamatába, a társadalom minden egyes csoportja a szolgálatok meghatározott körét teljesítette. A társadalom alsó és felső rétegei között kialakult űrt az állam semmilyen közbülső csoporttal sem tudta kitölteni. A Rangtáblázat (1722) és II. Katalin erőfeszítései lehetővé tették a nem örökletes nemesség számára – szolgálat útján – a

felemelkedést, de a problémát az sem oldotta meg. I. Péter reformjai hatására a papság is elvesztette a társadalomban korábban betöltött szerepét. Megmaradt az uralkodó korlátlan hatalma.¹¹

A nagy átalakítások hatására – bármely korszakban – az újításban (közvetve) érintett csoportok szembekerülnek egymással. Oroszországban a reformok eredményeként új társadalmi rétegek is születtek, s az orosz arisztokrácián túl már a trónt a nem örökletes nemesség mellett az idegenek (külföldiek) csoportja is körülvette. Természetesen az arisztokrácia elégedetlen volt a politikai lehetőségei körének szűkülését eredményező változásokkal, s így az adott politikai helyzettől függően „a nagyok pártjai”, a befolyásos személyiségeket bevonva, mindent megtettek a saját érdekük érvényesítése érdekében.

Az I. Péter által megalkotott hatalmi mechanizmus megteremtette a politikai rendszer stabilitásának sebezhető helyeit is. Uralmának végére a vezető körök számára – a súlyos háborúk és a megfeszített reformok hatására – egyre inkább világossá vált, I. Péter politikáját korrigálni kell, más irányba kell elmozdítani azt. A bürokratikus gépezet megmutatta, hogy irányító nélkül is működik, és tud alkalmazkodni a politikai változásokhoz. Az igazgatás katonai-utasításos rendszerével sem lehetett a palotaforradalmat elkerülni, az I. Péter alatt kialakult kegyenci réteg, „Péter cári fészkeinek fiókái”, valamint a gárdaezredek – a preobrazsenszkojei és szemjonovszkojei – tovább erősítették annak esetleges bekövetkeztét. Ráadásul Péter a régi tradíciókat felszámolta, megváltoztak a politikai etikett normái. Az 1722-es Trónöröklési Szabályzat pedig a hagyományos trónutódlás rendjét szüntette meg, a cár maga jelölhette ki utódát. A birtokától elszakított nemességet nyomasztotta a végtelennek tűnő szolgálat, az új adózási rend és a jobbágyokra háruló, növekvő állami terhek jelentősen apasztották bevételeit is. Az állam és a nemesség érdekei között erősödő ellentét az uralkodó elit köreiből is érződött, amelyről 1725 és 1730 eseményei is tanúskodnak. A nemesség könnyítést várt a péteri reformok revíziójától. Akkor is, majd később is bizonyossá vált, hogyha a kormányzati politika sértette a nemesség érdekeit, az élesen válaszolt arra. A két uralkodó – III. Péter és a fia, I. Pál – sorsának alakulására ez hatott döntően. III. Péter „abszolutizmusának felvilágosult vonásai”, konfliktusa a Szenátussal és a gárdaezredekkel végül tragikus halálához vezetett. A fia, I. Pál nem tanult az eseményekből, a nemesi érdekeket sértő rendeletei, határtalan despotizmusa okozta 1801-es elbukását. Az utódai igyekeztek okulni a hibáiból, a nemesség érdekeit szem előtt tartva hozták meg a rendeleteiket, biztosították a jogaikat és megerősítették a kiváltságait. (Már korábban ezt tette Erzsébet és II. Katalin.)¹²

A nemesség részben a felső állami intézményekben próbált hatást gyakorolni a kormányzati politikára. Ezek az intézmények – a Legfelső Titkos Tanács (1726-1730); a Miniszterek Kabinetje (1731-1741); a Tizenegyek Tanácsa (1741-1756); az Udvari Konferencia (1756-1762); az Uralkodói Tanács (1762); a Haditanács (1768-1776) –

I. Péter uralkodását követően lettek a nemesi mozgalom fészkei. A történeti irodalomban ezeket a szerveket az abszolutizmus politikai rendszerének szabályozó eszközeként említik meg, azok létrehozatalában az uralkodó és a nemesség vezető köreinek közös érdeke munkálkodott. Azonban nem mindig látták el azt a feladatot, amit a nemesség elvárt volna. Ezért a 18. század elején olyan igény körvonalazódott, hogy a Szenátust tegyék meg a nemesség egészét befogadó intézménnyé. Ez 1730-ban merült fel először, majd 1761-ben és 1762-ben a trónutódlás bonyodalmai miatt is ésszerűnek tűnhetett Ny. Panyin tervezetének (1762), – melyben a Szenátust az Uralkodói Tanács felé helyezte volna – megvalósulása. A nemesség más módon, kegyencek révén is próbálta befolyásolni a kormányzati politikát. Kegyenc bárki lehetett a 18. század folyamán, példa erre I. Péter idején A. Mensikov története, vagy Anna Ivanovna uralkodása alatt E. Biron felemelkedése.¹³

A nagy reform időszakában az uralkodó körök valamennyi csoportjának jelene és jövője veszélyben forgott, s ez az általános veszélyérzet aktivizálta és serkentette összeesküvésre azokat. Az önkényuralmi kormányzat viszonyai közepette küzdelem indult meg azért, hogy a saját elképzeléseiket képviselő jelöltet ültessék a trónra, vagy megakadályozzák azt, hogy az ellenzék „pártja” győzedelmeskedjen. Ezért is fontos az a reformok időszakában, hogy a politikai stabilitást egy olyan erős dinasztia is garantálja, amely a csoportok között meglévő ellentéteket elsimítja, feloldja vagy felhasználja. I. Péter a halála után nem hagyott hátra egy ilyen erős dinasztiát. Ennek fő oka az volt, hogy a trónörökös Alekszej nem osztozott apja politikai nézeteiben, nem fogadta el a reformjait. A trónörökös személye körüli ellenzék szimbolizálta az uralkodói vonallal való szembenállást. I. Péter szokatlan módon oldotta meg a konfliktust. A trónörököszt először megfosztotta a tróntól, majd a cárevicset összeesküvés vádjával halálra ítélték és kivégezték (1718), ami a korona átadása hagyományos rendjének vetett véget. Péter feláldozta fiát a reformok érdekében. Kétségtelen, a társadalmilag elfogadott trónörökös hiánya is hozzájárult az I. Péter uralkodása után kezdődő palotaforradalmakhoz.¹⁴

I. Péter az 1722. február 5.-én kiadott trónöröklési rendeletével –, amelyben kimondja, hogy az uralkodó saját belátása szerint jelöli ki utódát – igyekezett elejét venni a zavaros időszaknak. Ez egyben az orosz monarchiában az abszolút hatalom megerősítését eredményezte, de viszont, – ahogy az a gyakorlatban meg is mutatkozott, – nem szolgálta a trón megerősítését. Miután a trón nem az elsőszülött jogán öröklődött, a törvény értelmében a lehetséges jelöltek száma jócskán megnövekedett. Így a jelöltek érdekében –, hogy a trónra kerülésük lehetőségét megteremtsék – már jó korán megindult az intrikálás és a szervezkedés az orosz udvarban.

A közelgő palotaforradalom előjelének, előzményének tekinthetjük az uralkodó osztály vezető körének polarizációját, két – haladó és tradicionalista – csoportra különülését. Ez a folyamat a 18. század elején még nyíltan következett be. A külföldi

követjelentésekből ismert, hogy 1725-ben, már I. Péter halálát megelőzően az udvari előkelők e két csoportja jelöltet állított. A haladók Jekatyerina Alekszejevna (Katalint), a tradicionalisták a kivégzett cárevics, Alekszej fiát, Pétert látták volna szívesen I. Péter utódként az orosz trónon. 1730-ban Anna Ivanovna trónrajuttatásakor is hasonló módon, nyíltan zajlott le a szervezkedés.¹⁵

Azonban idővel e csoportok között felerősödött vetélkedés egyre élesebb és durvább formát öltött. Az új uralkodó így arra kényszerült, hogy hatalomra jutása után azonnal jelölje ki örökösét, és a hivatalos manifestumában törvényesítse kijelölt utóda jogát a trónra. De a vetélkedő csoportok – rövid úton – találtak az uralkodó által kiválasztott örökösnél is „törvényesebb” jelöltet. Ez történt például I. Erzsébet hatalomra juttatásakor. Annak ellenére, hogy Anna Ivanovna már igen korán egyértelműen kinyilvánította és elfogadtatta akaratát, mely szerint utána nem I. Péter leánya, hanem V. Iván unokája (Anna Leopoldovna, majd annak születendő gyermeke) kapja a koronát. Később az Erzsébetet támogatók csoportja mégis úgy vélekedett, hogy Péter lányának (morális értelemben) is joga van a trónra, amelyet ha szükséges, akár erővel is megszerezhet.¹⁶

Az 1722-es rendelet viszont jelentős mértékben megkötötte a jelöltek kezét, s az orosz trónon bekövetkező valamennyi személycseré esetén lehetőséget nyújtott a kalandos vállalkozások számára is. Bár kezdetben e törvényt nem igazán értették és nehezen értelmezték Oroszországban, a század végére viszont olyannyira elfogadottá vált betartása, hogy nem volt könnyű, sőt szinte lehetetlennek látszott megváltoztatása. Az orosz társadalom hozzászokott az utód szabad kijelöléséhez, s nem értette meg, hogy a hatalom átadását illetően szükség volna egy szigorú öröklési szabályzat megalkotására a monarchia megerősítése érdekében. Mire az bekövetkezett, akkorra az udvar már jó néhány palotaforradalmat élt át, s úgy tűnik, a társadalom sem foglalkozott igazán a dinasztikus viták ily módon történő eldöntésének elemzésével, elvetésével. Ellenkezőleg, hozzászokott a trón átadása körüli zavarokhoz, s azokban semmi kivetnivalót sem talált.¹⁷

I. Pál 1797. április 5.-i koronázásakor adott ki új törvényt a trónutódlásról, Péter törekvésével szakítva a Romanov dinasztia megerősítését igyekezett elősegíteni, bár – a sors iróniája folytán – új törvénye őt magát sem mentette meg.¹⁸

I. Péter utódai sorsának alakulását az orosz trónon még azzal is megbonyolította, hogy familiáját német hercegi családokkal kapcsolta össze. Ezek a matrimoniális kapcsolatok meghatározott politikai cél érdekében történtek, Oroszország helyzetét szilárdították meg a nemzetközi viszonyok rendszerében, valamint megerősítették pozícióját és befolyását a balti régióban. A Romanovok ezen leszármazottai lehetőséget nyertek arra, hogy az orosz udvarban jelentős befolyással bírhassanak és az orosz trón örökösei legyenek, vagy arra saját jelölteket állítsanak.

Az ellentmondások új csomója bontakozott így ki: egyrészt Péter reformjai és

katonai sikerei az oroszok nemzeti érzületét erősítették, másrészt a cár politikája lehetővé tette, hogy az orosz trón körül idegenek (külföldiek) csoportosuljanak, sőt felesküdjének arra. Ugyancsak Péter politikájának köszönhetően éppen a 18. században született meg „a német cár és cárnő” új jelensége az orosz történelemben.¹⁹

A nemzeti érzület III. Péter eltávolításakor, 1762-ben öltött határozott formát, igaz már korábban is hasonló megnyilvánulásoknak lehetünk tanúi a régensek – Biron, valamint Anna Leopoldovna és férje, Anton Ulrich braunschweigi herceg – letartóztatásakor. Ebből a szempontból, de más miatt is érdemes kiemelni Jelizaveta Petrovna (Erzsébet) trónrajutását. Erzsébet neve 1725-től az orosz trónon bekövetkező valamennyi uralkodócsere során szóba került, de mindig más szerezte meg a trónt. I. Péter és Jekatyerina törvényesen nem rendezett házasságából született, s ez a tény kihatott sorsának alakulására. Először a II. Péter helyett uralkodó Mensikov érte el az udvarból történő eltávolítását, majd a Dolgorukij család, de a hatalomból teljesen Anna Ivanovna trónrajutásakor került ki. A Legfelső Titkos Tanács éppen törvénytelen születésére hivatkozva állította félre és vonta meg tőle a trón öröklésének jogát. Anna Ivanovna uralma idején az idegen, „a német uralom” iránti gyűlölet – és Biron rendszere – miatt is fordult felé „az orosz párt”, amely reménységét benne látta. Ebben a viszonylatban 1741 év Erzsébet teljességgel ellentéte lett 1725 Erzsébetének. Hiszen Péter halálát követően a felesége és leányai számítottak az idegenek pártfogóinak, Anna (I. Péter idősebb leánya) a holsteini befolyás szimbóluma volt. Erzsébet nem született orosz „hazafinak”, egyszerűen olyan udvari csoport középpontja lett, amely az adott időszakban kiszorult a hatalomból és amely Erzsébet trónra segítségével Nagy Péter politikájának folytatását remélte. Míg II. Péter idején „a németek” fűztek hozzá reményeket, a két Anna (Ivanovna és Leopoldovna), valamint Biron uralma alatt már a „hazafiak”. Ezen kívül Erzsébet hívei részéről szerveződő összeesküvés még egy fontos sajátossággal rendelkezett, hogy abban a külföldi hatalmak a követeik révén – Svédország részéről Nolcken báró, Franciaország részéről de La Chétardie márkis – szerepet vállaltak. Erzsébet elfogadta ugyan a francia és a svéd támogatást, de okosságát és ravaszságát mutatja, hogy semmilyen írásos garanciával sem kötelezte el magát. 1741. november 25.-én vérontás és külföldi segítség nélkül, a preobrazsenszkojei gárdaezred támogatásával könnyedén jutott hatalomra.

A társadalom elfogadta az idegen (német) uralkodókat az orosz trónon, hiszen már I. Péterről is az terjedt el, hogy hamis cár, mivel Alekszej Mihajlovics vérszerinti gyermekét elcserélték egy németre a Kukujban, vagy pedig külföldön. Péterről a másság képét a modernizációja alkotta meg, alakította ki, s a kemény és kegyetlen változtatásai a társadalom ellenérzését is kiváltották.²⁰

I. Péter a régi hagyományos orosz kultúrát a nyugat-európaival állította szembe, amely a társadalom egyes szintjeit is különbözőképpen hatotta át. Az orosz államhatalom az uralkodó személyében, a felső adminisztrációban (a

csinovnyikokban), az udvari vezető körökben, a gárdában (a testőrségben), a kormányzók személyében öltött testet az elnyomott alattvalók szemében. Évtizedek kellettek ahhoz, hogy az európai kultúra az orosz társadalom további rétegeit is átítassa. Tehát közvetlenül Péter halála után az európaizálódott orosz udvar – bizonyos mélységig pusztán annak látszata – szembekerült az elmaradott, tradicionális módon élő birodalommal, „a cár-atyuska és az alattvalók” patriarchális kapcsolata megbomlott. I. Péter szétvágta az uralkodó és az alattvalók (a nép) közötti kapcsolatot, gyakorlatilag elszigetelte magát és utódait a mesterségesen létrehozott új birodalmi fővárosban, Pétervárott. És ez a későbbiekben a hatalom megszerzésére és megtartására is kihatott. Az uralkodó egyre inkább közvetlen környezetétől függött, néhány száz embertől, az udvari előkelőktől, a szenátoroktól és a gárdától. A birodalom maradék részének társadalmi viszont a 18. század folyamán gyakorlatilag egykedvűen viszonyult azokhoz a változásokhoz, amelyek az udvari nemesség köreinek és a gárdatiszteknek az akaratából zajlottak le az új, távoli fővárosban. Igaz, néhány év múltán a palotaforradalmak hatásaként ismét megjelentek az eltűnt cárok nevét használók, a nép körében a jó cárról kialakított vágyat megtestesítő hamis cárok. Már 1715-től Ál-Alekszejek, 1732 és 1765 között II. Ál-Péterek tűntek fel. A legnagyobb népszerűségnek III. Péter neve örvendett, legsikeresebb használója pedig Jemeljan Pugacsov volt. Az utolsó ál-cár a 19. században a valójában sohasem uralkodott Konsztantyin nevében lépett fel.²¹

Az I. Péter által szolgálatra kényszerített nemességből éppen uralkodása alatt kiformalódott „orosz szljahetszto” (slachta) a trónus elé vitte követeléseit. A nemesség – a katonai és az állami életben érezvén súlyát – politikailag az orosz társadalom legaktívabb rétege lett. A „szljahetszto” (slachta) mindenekelőtt Anna Ivanovnáknak köszönheti, hogy visszatért az önkényuralomba, attól az arisztokratikus Legfelső Titkos Tanács majdnem megfosztotta.²² A nemesség a trón legfőbb támasza volt, de az orosz monarchia számára a legnagyobb veszélyt is jelentette. A társadalmi-gazdasági és politikai érdekei alapján sokszínű nemesség számára a palotaforradalmak korszaka „aranykornak” számított. A helyzete jelentősen I. Pál és I. Miklós uralma alatt változott meg, miután az abszolút monarchia kibővítette, megnövelte társadalmi bázisát, hiszen megalkotván a hatalmas csinovnyik (hivatalnok) réteget, amely a 19. század folyamán 15-16 ezerről 385 ezerre nőtt, meggyengítette a nemességet, s miután nem léteztek számukra a magas állami hivatalok, a palotaforradalomnak is vége szakadt. A hatalom és az alattvalók konfliktusa pedig új formát kezdett ölteni.²³

I. Péter teremtette meg azt a katonai erőt is, a gárdát, amely aztán a 18. század folyamán az uralkodó és a trónörökösök sorsának alakításában meghatározó szerepet játszott, s a fordulatok fő tényezője lett. Péter testőrsége nem volt pusztán egy privilegizált katonai alakulat, hanem igen közel állván az uralkodóhoz, az igazgatás egy sajátos szerveként is funkcionált. A titkos megbízatások és feladatok, amelyeket a tisztek, s nem a hivatalos adminisztratív szolgálat teljesített, jócskán megnövelték

szerepüket és befolyásukat. A hivatali gépezet megreformálásakor az uralkodónak olyan megbízható, hűséges alattvalókra, személyekre volt szüksége, akik egyetlen kormányzati szervhez nem kötődnek, s akik vakon teljesítik a parancsát. A 18. század folyamán az orosz államhatalom egyetlen intézményéhez sem kötődő testőrség ilyen eszköznek számított. Így aztán az uralkodó és a testőrsége között egy sajátos viszony alakult ki, a gárda szálláshelye, a kaszánya, valamint az udvar kölcsönös kapcsolatban álltak egymással. A testőrség vezetői az udvari élet ugyanolyan fontos szereplőivé váltak, mint a magasrangú állami vezetők, tisztviselők, a szenátorok, a diplomáciai testület tagjai, és más fontos állami személyiségek. Mivel valamennyi udvari rendezvényen megjelentek, jártasak voltak az intrikákban.

Az uralkodó a váratlan eseményekben a gárdára, az egyetlen speciális katonai erőre támaszkodhatott, amellyel szemben semmiféle ellensúlyozó erő nem létezett. Így ebből az következik, hogy senki sem akadályozhatta meg a testőrségnek a kormányzat eltávolítását, ha éppen az volt a célja. Az I. Péter által alapított gárda tagjai uralkodása alatt jelentős politikai tapasztalatra tettek szert, mivel az új kormányzati és igazgatási rendszerben fontos munkát végeztek.²⁴ A palotaforradalmak szellemi atyjai és kivitelezői valamennyien kijárták „a gárda iskoláját”, hiszen ott teljesítettek szolgálatot.

Az uralkodók mindig kifejezték hálájukat a hatalomátvételben tevékenykedő ezredek vezetőinek és katonáinak, – Erzsébet pénzjutalmat adott, Anna Ivanovna komfortosabb öltözkéket rendelt el – ugyanakkor érzékelték a bennük rejlő veszélyeket is, tartottak attól, hogy bármikor bevonhatók egy esetleges palotaforradalomba. Ezért megelőző intézkedéseik között szerepeltek: a vezetőcserék; más katonai alakulatok fővárosba vezénylése; a gárda állományának átalakítása úgy, hogy összetételébe megbízható külföldi katonákat kevertek. Emellett „saját testőrséget” állítottak fel. Már I. Katalin személyes védelmére 1726-ban testőrség ügyelt, Anna Ivanovna, pontosabban kegyence, Biron két új ezredet is szervezett a két régi gárdaezred ellensúlyozására, az izmajlovóit és a Lovastestőrséget; Erzsébet a preobrazsenszkojei ezredében bízott, III. Péter a holsteini testőrségében, I. Pál a gatcsinai alakulataiban. II. Katalin volt a legügyesebb ezen a téren, az udvar védelmére felállított testőrsége élén ő maga állt, helyettesei a hozzá közel álló kegyenceiből kerültek ki. Azonban mind III. Péter, mind pedig I. Pál sorsának alakulása azt mutatja, hogy a gárda semlegesítésére, átalakítására tett erőfeszítéseik sikertelenül végződtek.²⁵

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a 18. század folyamán meglévő hosszú periódusú politikai instabilitás Oroszországban a század elején lezajlott reform-időszakban bevezetett újítások eredménye volt, anélkül, hogy ezzel a péteri reformok jelentőségét lebecsülnénk, vagy azoknak negatív előjelet szándékoznánk adni.

Oroszországban a hatalom hagyományos szerkezete és annak lehetősége, hogy együttműködjön az alattvalóival, határozott, markáns átalakuláson ment át. Ennek

lényege nem csupán az új állami intézmények létrejöttében rejlik, vagy abban, hogy a kormányzat társadalmi támasza átalakult. Nem kevésbé fontos az is, hogy olyan pszichológiai fonalak metsződtek el, amelyek a hatalmat az alattvalókhoz fűzték, vagyis a nép és a hatalom közti kapcsolat megszakadt.

A társadalom politikai struktúrájában bekövetkezett változások a reformok után azonnal nem értek be. Az Orosz Birodalom új felső vezető rétegének hatalomgyakorlási és viselkedési stílusa nem esett egybe az alattvalóknak a cár és környezete iránti változatlan érzéseivel. A pétervári udvar és az alattvalók között így keletkezett elidegenedés – amely nem társadalmi, az már adott volt, hanem pszichológiai eredetű – feloldása hosszú időben tellett.²⁶ Még I. Miklósnak is meg kellett küzdenie ezzel a problémával, olyan lehetőségeket kellett keresnie, amelyek az uralkodó és a nép közötti patriarchális viszonyokat újraszülik. I. Miklós próbálkozása sikeres volt, bár kétségtelen, mire az orosz monarchiában a konzervatív népiség eszméje megfogalmazódott,²⁷ elmúlt egy olyan évszázad, amely során a birodalom néhányszor világosan megmutatta gyökerei gyengeségét, amikor is az uralkodó hatalomból történő eltávolítása a nép körében semmiféle ellenállást sem váltott ki.

Péter reformjaiért a Romanov dinasztia is nagy árat fizetett. A zemszkij szobor (országos gyűlés) által 1613-ban megválasztott család a 18. század közepén kihalt, férfiágon II. Péter (I. Péter unokája), a női ágon I. Erzsébet (I. Péter leánya) volt az utolsó uralkodó. Oroszország európaizálása a nemzeti dinasztiaát is átformálta, 1761-től már – a Romanov ház nevét megtartva – a Holstein-Gottorp dinasztia uralkodott tovább. Az új dinasztia uralmát cárgyilkosságok és titokzatos legendák övezték. Megölték III. Pétert, I. Pált, II. Sándort, II. Miklóst. I. Sándor és I. Miklós halálát illetően titkos legendák keletkeztek. Azt mondhatjuk, csupán II. Katalin, valamint III. Sándor végezte természetes halállal.²⁸

A politikai instabilitásnak, az államhatalom új alapjai keresésének, a politikai kultúra tradíciói széttrésésének légkörében úgy tűnik, a palotaforradalmak váltakozása természetes, sőt törvényszerű jelenség volt.

A palotaforradalom menete során tulajdonképpen két folyamat zajlott le, egyrészt az uralkodó, (a régens, vagy a befolyásos hivatalnok, kegyenc) hatalomból történő eltávolítása, másrészt az új uralkodójelölt trónra emelése. A gyakorlatban valamennyi esetben mindkét folyamatban a gárda játszotta a meghatározó szerepet, s eleinte azt csupán a politikai ellenfelek megfélemlítésére használták, de erőszakot nem alkalmaztak. I. Katalin trónra juttatásakor (1725) már a gárda felvonulása is igen hatásosnak bizonyult, Mensikov megbuktatásakor (1727) viszont még az ilyen jellegű beavatkozásokra sem volt szükség. Ennél is békésebben távolították el évek múltán Münnichet (1741). 1730-ban Anna Ivanovna hatalomra jutásában az elégedetlen, hangoskodó gárdatisztek játszották a főszerepet, nekik köszönhette a cárnő egyeduralmát. Ugyancsak ilyen puhán bántak az évek során azokkal is, akik

elszenvedték a palotaforradalmat. Eleinte csupán száműzetéssel sújtották őket, s a szigorú politikai megtorlás fokozatosan érte utol a száműzötteket. Ez történt Mensikov esetében, aki teljes pompával hagyhatta el az udvart, de hasonlóan élték meg a kegyvesztést a Dolgorukijok is II. Péter halála után. Távol a fővárostól a száműzetésükben is megtarthatták pozícióikat, később a viselkedésük miatt tartóztatták le és ítélték el őket.²⁹

Az ilyen jellegű puha bánásmódnak az 1740-es évektől vége szakadt, valószínű Anna Ivanovna szigorú uralma hatására. Ekkortól a fordulat új vonásai munkálódtak ki. A gárda most már jóval tevékenyebb szerepet kapott, a gárdatisztek egy törvényesebb forma bevezetése érdekében léptek föl, s a jelölteket egymás után erőszakkal távolították el. Ez, a minőségében és módszereiben is más jellegű palotaforradalom az orosz politikai életben Münnich 1740-es vállalkozásával kezdődött el, és az 1825-ig végrehajtott öt palotaforradalomban – először Münnich távolította el Biront, majd őt Anna Leopoldovna és férje, 1741-ben Jelizaveta Petrovna tette le a trónról a csecsemő cárt és régenseit, az újabb fordulat 1762-ben, III. Péter uralma idején következett be, az utolsó összeesküvést 1801-ben I. Pál ellen szőtték – a hangsúly az uralkodóváltáson volt.

Az is szembeötlő, hogy a fordulat áldozatai már nem találkoztak olyan megértéssel, mint a megelőző évtizedekben. Ebben az értelemben a cári család is keményebb bánásmódban részesült. Biron egyetlen éjszaka alatt megbecsült régensből államellenes bűnözővé vált, letartóztatták, bár csupán száműzetéssel sújtották, de az elvonulását már korántsem övezhette olyan pompa, mint korábban a Mensikovét. A Braunschweig-família sorsa még kegyetlenebbül alakult, lehetetlenné tették külföldre távozásukat, az északra száműzött családtól a csecsemő uralkodót (VI. Ivánt) is elszakították, majd börtönben tartották fogva, aki az 1764-es sikertelen kiszabadításakor vesztette életét. III. Péter eltávolításakor és meggyilkolásakor az összeesküvők, hogy az uralkodó halála fedve maradjon, már a palota felgyújtásával is számoltak. 1801-ben, I. Pál elleni összeesküvés megszervezése során a palotaforradalmak történetében először merült fel a cári család kivégzésének gondolata, melyet Bibikov gárdatiszt vetett fel, de ötletét senki sem támogatta. Az uralkodó család kivégzésének lehetősége 1825-ben is előkerült, de annak végrehajtását a titkos társaságok a sikeres felkelésük utáni időszakra halasztották.³⁰

A palotaforradalmak további jellemző vonásaként emelhetjük ki azt, hogy az összeesküvők nem álltak kapcsolatban olyan állami intézménnyel, amely cselekedetüknek törvényes jelleget kölcsönözött volna, vagy az állami szükségesség látszatát keltve a fellépésüket törvényesnek ismerte volna el. II. Katalin próbálkozott a Szenátus ilyen jellegű felhasználásával, de a végén mégsem élt vele. Viszont annak érdekében, hogy a törvényesség látszatát megőrizték, s a végbement változást az új uralkodók törvényesítsék, manifesztumot bocsátottak ki az alattvalóik tájékoztatására,

amelyben azt igazolták, hogy a palotaforradalom a haza érdekében történt. Ezzel az állásfoglalással azt igyekeztek megelőzni, hogy a bekövetkezett eseményeknek csupán a hivatalos pétervári magyarázata, és ne más egyéni verziói terjedjenek el. Így már a palotaforradalom megtervezésének időszakában hozzáláttak a manifesztumok megszövegezéséhez. A fordulat eszmei megalapozása annak sikere végett volt fontos. A végbement események törvényes formába öntésének másik fontos eleme az uralkodóra történő felesküvés volt. Az ilyen irányú próbálkozások 1730-ban még csupán részben voltak sikeresek, viszont az 1741-ben kiadott hivatalos iratokban már az Erzsébet által követett politikai elveket fogalmazták meg. Azokban az uralkodónő I. Péter politikájának folytatását jelölte meg, az 1725 és 1741 közötti időszakot az idegen uralom és a hanyatlás koraként említette. II. Katalin egy dokumentumgyűjteményt készíttetett, mellyel az 1762-es események jogosságát igazolta. Az 1801-es palotaforradalomról máig nincs pontos ismeretünk az események lefolyását illetően, de trónra lépésekor I. Sándor is fontosnak tartotta manifesztumában megjelölni politikai irányvonalát, hangsúlyozni II. Katalin politikájának folytatását.³¹

A 18. század 20-as éveitől a palotaforradalmak kísérő jelenségeként megindult az iratok megsemmisítésének folyamata is. A Legfelső Titkos Tanács kivonta és részben megsemmisítette Alekszej cárevics ügyével foglalkozó irományokat, 1741-ben Erzsébet elrendelte az uralkodása előtti időkből származó dokumentumok rendezését és egy részének megsemmisítését. I. Pál az 1762-es események anyagát tüntette el. II. Katalin más módon „igazította ki” az orosz múltat, uralmát dicsőítő (tan)könyvek kiadását szorgalmazta.

Az évtizedek teltével a palotaforradalomban résztvevők száma is jelentős mértékben megnövekedett. Míg Münnich gyakorlatilag egyedül követte el a fordulatot, és Erzsébet esetében is csupán néhány aktív elkövetőről szólhatunk, viszont a II. Katalin érdekében szőtt összeesküvésben már 30-40 összeesküvőt számlálhatunk. I. Pál ellen kb. 180-300 személy lépett föl, az 1825-ös dekabrista felkelésben a felkelők száma megközelítette a 600 főt. A résztvevők számának bővülésében szerepet játszott beosztásuk, rokoni kapcsolatuk, sokakat a félelem sodort a palotaforradalomba, és ez leginkább a gárda esetében volt igaz.³²

A palotaforradalmak határozott jellege, váratlan volta bénítólag hatott arra, aki ellen irányult. Bár a fordulatok váratlansága relatívnak tekinthető, esetleg Biron eltávolítása tűnik annak. Igaz, ebben az esetben is elterjedt az udvarban az ellene készülődő összeesküvés híre, de arra senki sem mert volna gondolni, hogy annak szervezője a kurlandi herceggel jó kapcsolatban lévő másik német, Münnich lenne. A további esetekben sem egészen igaz az, hogy az összeesküvéseket teljes titoktartás övezte volna. Az 1741 és 1825 közötti palotaforradalmaknak nem sikerült kellőképpen „beérniük”, az összeesküvőknek a cselekvésre a tervezett időnél hamarabb sort kellett keríteniük, mivel fennállt annak veszélye, hogy a szervezkedést feltárja és felszámolja

a törvényes hatalom. Ezek a félelmek minden esetben megalapozottak voltak. III. Péter elleni összeesküvésről már akkor beszéltek, amikor még trónra sem került az uralkodó, Anna Leopoldovná pedig jóval előtte külföldről értesítették az ellene készülő szervezkedésről, de a régensnő Erzsébet ellen semmilyen eljárást sem mert kezdeményezni.³³ I. Pál a trónra jutása pillanatától rettegett egy esetleges palotaforradalomtól, az ellene szervezkedő ellenzéket igyekezett leleplezni, de elkészt. Erzsébetet a zárdába kényszerítés, Katalint (III. Péter feleségét) a letartóztatás fenyegette, a Braunschweig családot pedig Biron akarta Oroszországból eltávolítani, de valamennyi esetet megelőzte a palotaforradalom. Az összeesküvők feladván eredeti tervüket, korábban kezdtek a cselekvéshez. Attól való félelmükben, hogy életüket veszítik, improvizáltak, s szerencséjükre rendkívül gyorsan és határozottan cselekedtek.

Úgy tűnik, sokszor egy-egy váratlan, de fontos beszélgetés mozdította ki nyugvó állapotából „a legjobb lehetőségre” váró összeesküvőket. Ilyen volt például Erzsébet és Anna Leopoldovna között lezajlott beszélgetés az összeesküvés előestéjén, valamint I. Pál és Pahlen kormányzó beszélgetése az 1762-ben meggyilkolt uralkodóról, III. Péterről.³⁴

A készülő eseményekről utolsónak a hatalom szerzett tudomást. A palotaforradalmakat 1740-1741 után a híresztelések, mendemondák sora övezte, azaz annak találgatása, hogy a következő fordulat mikor fog bekövetkezni, kik és kinek a javára fogják azt elkövetni. A híreszteléseket értékelhetjük úgy is, hogy azok az összeesküvők részéről a „társadalmi közvélemény” tesztelésére szolgáltak, azt óhajtották megtudni, milyen reakció várható a cselekedetükre, vagy a bekövetkező változásokra igyekeztek felkészíteni az udvart. De a hírek elterjedése egyben inspiráló erőként is szolgált, egyre határozottabb cselekvésre ösztönözte az összeesküvés szervezőit is.

A palotaforradalmak már nem csupán az udvari előkelők, az udvar ügye volt. A dinasztikus viták, a trónöröklés körüli problémák és az előkelők intrikái a külföldi udvarokhoz is eljutottak követeik jelentései révén, a fordulat után kiadott manifesztumokból pedig az orosz társadalom egyre nagyobb köre értesült az eseményekről. Lakájok, mesterek vitatták meg és formáltak arról véleményt, hogy kit lehet és kit nem törvényes örökösnek tekinteni, s a Romanov dinasztia rokoni kapcsolatainak szövevényében próbáltak eligazodni és „a jó cárra” rátalálni. Így született Erzsébet és II. Katalin idején VI. Ivánról számos legenda. Sőt, „a jó és törvényes cárnak” tekintett uralkodót megpróbálta kiszabadítani egy kalandor, Mirovics.

A palotaforradalom, mint a társadalmi döntésnek teljességgel szokásos módja és eszköze a társadalom számára elfogadottá vált. Oroszország saját kormányzatával vívott küzdelmének veszélyes tapasztalatait gyűjtötte össze, s a kormányzat a védekezés szerét csak hosszú idő elteltével találta meg. Minden sikeres próbálkozást követett egy másik, s csupán I. Miklósnak sikerült a maga szigorú rendszerével megállítani e folyamatot.

A palotaforradalmak a 18. század orosz abszolútizmusát ugyanúgy jellemzik, mint a kegyencek, az álcárok és főleg az uralkodók halálához kapcsolódó legendák. A 18. század palotaforradalmaiban sok a hasonlatos elem, szinte úgy tűnik, a szervezői egymás cselekvési programját másolták le, egymást utánozták.

A palotaforradalmat a fejlett nyugati államok nem ismerték, ez olyan sajátosan orosz jelenség volt, amelynek specifikus jegyei magában a sajátos orosz fejlődésben rejtlettek, és amely a péteri reformok után vált a politikai élet meghatározó tényezőjévé.

Jegyzetek:

1. Szo spagoj i fakelom. Dvorcovije perevoroti v Rosszii. (Szoszt., vsztup. szt. M. A. Bojcov), Moszkva, 1991. p. 5.
2. Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története, Bp., 1996. 294. p. – Dixon, Simon: The Modernisation of Russia 1676-1825, Cambridge, 1999. pp. 7-24. – Wortman, Richard S.: Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, vol. I. From Peter the Great to the Death of Nicholas I., Princeton, 1995. pp. 84-87.
3. Kljucsevszkij, V. O.: Kursz russzkoi isztorii, T. IV., Moszkva, 1958. p. 258.
4. Troickij, Sz. M.: Isztoriografija "dvorcovih perevorotov" v Rosszii 18. v., Voproszi Isztorii, 1966. 2. pp. 38-53. Tanulmányában a téma felgyülemlett irodalmát veszi számba és elemzi.
5. Ejdelman, N. Ja.: Grany vekov. Polityicseskaja borba v Rosszii. Konyec 18 – nacsalo 19. sztoletyija, Moszkva, 1986. – Anyiszimov, Je. V.: Rosszija v szereginye 18. veka; Borba za naszlegijje Petra, Moszkva, 1986. – uő.: Rosszija bez Petra: 1725-1740, Szt-peterburg, 1994. – uő.: Pjotr I.: Rozsgyenyije imperii, Voproszi Isztorii, 1989. 7. pp. 3-20.
6. Szolovjov, Sz. M.: Isztorija Rosszii, Kny. IX. Moszkva, 1963. p. 555. Szolovjov az első orosz történész, aki aránylag szabadon hozzáférhetett az Orosz Birodalom Állami Levéltárának titkos irataihoz. A palotaforradalmak történetét e bőséges anyagra támaszkodva írta meg. Az Isztorija Rosszii adott időszakra vonatkozó köteteiben – Kny. X.-XI., Moszkva, 1963. – részletesen számol be az 1725-1762 közötti időszak palotaforradalmainak okairól, jellegéről, az uralkodók cseréjének körülményeiről és az udvari csoportok hatalmi harcáról.
7. Volkova, I. V.-Kurukin, I. V.: Fenomen dvorcovih perevorotov v polityicseszkoi isztorii Rosszii 17-19. vv., Voproszi Isztorii, 1995. 5-6. pp. 40-41.
8. Szo spagoj i fakelom..., p. 6. – Pavlenko, N. I.: Sztrasztyi u trona, Moszkva, 1996. p. 134. – Naumov, V. P.: Jelizaveta Petrovna, Voproszi Isztorii, 1993. 5. pp. 54-55.
9. Volkova, I. V.-Kurukin, I. V.: i.m. p. 42.
10. Uő.: pp. 42-43. – Bogdanov, A. P.: Szilvesztr Medvegyev, Voproszi Isztorii, 1988. 2. pp. 90-91.
11. Dixon, Simon: i.m. pp. 93-96. – Anyiszimov, Je. V.: Vremja petrovszkih reform, Leningrad, 1989. pp. 300-310.
12. Wortman, Richard S.: i.m. pp. 81-83. – Volkova, I. V.-Kurukin, I. V.: i.m. p. 46.
13. Uo.: p. 47.

14. Csaksov, V.N.: Romanovi: kto anyi?, Otyecsesztvennaja Isztorija, 1998. 1. pp. 169-170. – Anyiszimov, Je, V.: Vremja petrovszkij reform..., pp. 437-454.
15. Volkova, I. V.-Kurukin, I. V.: i.m. p. 45. – Csaksov, V. N.: i.m. p. 171. – Anyiszimov, Je. V.: Vremja petrovszkij reform..., pp. 471-474. – Szedov, Sz. A.: Popitka goszudarsztvennogo perevorota 1730 goda v Rosszii, Voproszi Isztorii, 1998. 7. pp. 48-52.
16. Anyiszimov, Je. V.: Rosszija v szereginye 18. veka..., p. 19. – Naumov. V. P.: i.m. p. 56. – Kurukin, I. V.: Dvorcovij perevorot 1741 goda: pricsini, tehnologija, uroki, Otyecsesztvennaja Isztorija, 1997. 5. pp. 4-10.
17. Szo spagoj i fakelom..., p. 10. – Dixon, Simon: i.m. p. 191.
18. Csaksov, V. N.: i.m. p. 172. – Ejdelman, N. Ja.: Dvorcovij zagovor 1797-1799 godov, Voproszi Isztorii, 1981. 1. pp. 103-104. – uő.: Grany vekov..., pp. 65-66.
19. Anyiszimov, Je. V.: Anna Ivanovna, Voproszi Isztorii, 1993. 4. pp. 25-27. – Kamenszkij, A. B.: Ivan VI. Antonovics, Voproszi Isztorii, 1994. 11. pp. 52-54. – Kurukin, I. V.: Anna Leopoldovna, Voproszi Isztorii, 1997. 6. pp. 32-36.
20. Szo spagoj i fakelom..., p. 13. – Leonard, Carol S.: Reform and Regicide. The Reign of Peter III. of Russia, Bloomington, 1993. pp. 139-149. – Kurukin, I. V.: Anna Leopoldovna..., pp. 39-40. – Kamenszkij, A. B.: Ivan VI. ..., p. 57.
21. Troickij, Sz. N.: Szamozvanci v Rosszii 17-18. vv., Voproszi Isztorii, 1969. 3. pp. 140-142. – Ejdelman, N. Ja.: Grany vekov..., pp. 29-32., 35-42. – Szvák Gyula: Hamis cárok, Bp., 1988. 111-160. pp.
22. Szedov, Sz. A.: Popitka..., pp. 51-52. – Heller, Mihail: i.m. 297-302., 306. pp.
23. Ejdelman, N. Ja.: Grany vekov..., pp. 146-160. – Zajoncsovskij, P. A.: Pravityelsztvennij apparat szamonerzsavnoj Rosszii v 19 veke, Moszkva, 1978. p. 221. – Heller, Mihail: i.m. 456. p.
24. Wortman, Richard S.: i.m. p. 87.
25. Volkova, I. V.-Kurukin, I. V.: Fenomen..., pp. 49-52.
26. Szo spagoj i fakelom..., p. 18.
27. Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában, Bp., 1982. 48-53. pp. – Heller, Mihail: i.m. 460., 468. pp.
28. Csaksov, V. N.: i.m. pp. 170-171. – Kamenszkij, A. B.: Bili li Romanovi Romanovimi, Voproszi Isztorii, 1990. 8. pp. 36-37.
29. Szedov, Sz. A.: Popitka..., p. 56.
30. Volkova, I. V.-Kurukin, I. V.: Fenomen..., p. 56.
31. Ejdelman, N. Ja.: Grany vekov..., p. 336., p. 345.
32. Szo spagoj i fakelom..., p. 16.
33. Kurukin, I. V.: Anna Leopoldovna..., p. 37.
34. Szo spagoj i fakelom..., p. 19.

**Struggle for the throne of the tsar
Palace revolutions in Russia between 1725 and 1825**

During the hundred years after the death of Peter I nine tsars and tsarina followed each other on the Russian throne and every change of sovereign brought about conflicts. The palace revolutions of the 18th century (*dvortsovyie perevoroti*) are not accidental episodes of the Russian history, but they are reflections of processes taken place in the Russian socio-political development. Reasons of emergence of the palace revolutions have their roots in special Russian development, they are consequences of Russian traditions and that of the reforms of Peter the Great. It is a special reward for the transformations taking place not during the rule of the reformer tsar, but during the time of his successors. The mechanism of the palace revolutions had been formed already during the political crise of the end of the 17th century. Than in the century after the rule of Peter, the components of the special Russian practice of power struggle have been enlarged with further elements and specific features in the court leading nobility.

M. Antalóczy Ildikó

**Az ember élete és testi épsége elleni bűncselekmények
Debrecenben a XVIII. század közepén**

Az élet és testi épség elleni bűntettekhez két nagyobb bűncselekményi csoport sorolható: az életet kioltó emberölések és a testi épséget károsító bántalmazások, testi sértések.¹

Az emberölés (homicidium) a ritka bűncselekmények közé számít, hatását tekintve viszont a legjelentősebb, mert a társadalmat legérzékenyebben a pótolhatatlan emberi élet elvesztése érintette. A bibliai tízparancsolat legsúlyosabb intését (Ne ölj!) erősítő hazai törvényeink már Szent István óta szigorúan büntették a homicidiumot, annak 3 módozatát különböztetve meg, a történetesen, a szándékosan és a karddal elkövetett emberölést. Míg a véletlen illetve gondatlan emberölés büntetése 12, a szándékosé már 110 aranypénz volt, a harmadik esetben pedig halál várt az elkövetőre.² Mátyás 1486. évi decretumában már elkülönítette a gyilkosság és emberölés bűncselekményét, amikor az előre eltökélt, szántsándékkal ölő bűnöst - bármilyen rendi állású is volt - gyilkosságért halálra ítélte, míg a véletlenül vagy váratlanul ölt emberölésért büntette, s csak ez utóbbi esetekben engedte meg a tettesnek, hogy a megölt rokonait fejkáltság fizetésével kárpótolja.³ Az elégtétel (homagium – vérdíj) összege az 1495: 19. tc. 5. §-a szerint a megölt személy rendi állásához igazodott, a főpapoké, báróké 400, a nemesé 200, a nem nemeseké 40 Ft volt, s ezek az összegek változatlanul maradtak egészen a vérdíjak eltörléséig (1871: 57. tc. 7. §.).⁴ Mátyás 1486. évi törvényéhez képest az 1563:38. tc. visszalépést jelentett, mert mindkét cselekményt szándékos emberölésnek minősítette, halállal büntette, ugyanakkor nem zárta ki a felek kiegyezésének lehetőségét.⁵ Ezután az 1723:11. tc. az emberölés minősített eseteit (szülő, házastárs, gyermek, rokonok, egyes hivatalos személyek megölése) felsorolva a tettesekre halálbüntetés kiszabását rendelte el.

A XVIII. századi emberölési ügyekben ez utóbbi az egyik leggyakrabban hivatkozott törvényhely, gyakran együtt idézve Werbőczy Tripartitumának I. r. 15. címével, amely a cselekmények elvi meghatározása nélkül általában a gyilkosokra

pallossal végrehajtandó halálbüntetést állapított meg. A külföldi jogi szerzők illetve törvénykönyvek közül Carpzov valamint a Praxis Criminalis (főként 62-68., 72. §) volt a mérvadó, mely utóbbi bár külön cikkelyekben taglalta a minősített eseteket, s említette a gonosz szándékú és az ex improviso emberölést is, mégis homályban hagyta a gyilkosság és szándékos emberölés különbségét, s úgyszintén nem határozta el a gondatlanságból (vigyázatlanságból) s a véletlenből elkövetett emberöléseket.⁶

A terminológiai problémák nem tisztázódtak a XVIII. század végéig sem, s ez a bizonytalanság az országos gyakorlatban elsősorban a bűncselekmények minősítésében érezte hatását. Emberölési ügyekben a bíróságoknak feltétlenül vizsgálniuk kellett az elkövető szándékát, mert ennek alapján különíthették el a szándékos emberölést (voluntarium, dolosum) – ide sorolva az előre elhatározott gyilkosságot, s azt az emberölést is, amikor a tettes tudhatta, hogy cselekményének jogsértő következményei lesznek –, a véletlen és gondtalan illetve vigyázatlan (casuale, culposum) emberölést, esetleg az önvédelemből szükséges (necessarium) továbbá a szándékon túli (praeter intentionem) emberölést, amikor a tettes nem halált okozó szándékkal cselekedett. A homicidiumon belül megkülönböztették továbbá a gyakoribb, egyszerű emberölést, a ritkább öngyilkosságot, a kegyetlenkedő, aljas célú gyilkosságot, s rablógyilkosságot. Az egyszerű emberöléseket az elkövető és áldozata viszonya szerint különítették el közönséges és minősített cselekményekre, a minősítettekhez sorolva a súlyosabban büntetendő rokongyilkosságokat, a szülő, testvér, házastárs, gyermek megölését, valamint a csecsemőkitételt és a magzatelhajtást.⁷

A debreceni városi bíróság, amely a XVIII. századi Magyarország legnagyobb ügyforgalmú városi törvényszéke volt, az 1740-es évtizedben 2693 büntetőügyet tárgyalt, amelyből 32 (1,19 %) volt emberölési per. Az évtized összesen 3900 vádlottjának pontosan 1 %-át állították emberölés miatt törvényszék elé, s e 39 vádlottból a többség, 22 (56,41%) felnőtt férfi, míg 2 (5,13 %) fiúgyermek, 15 (38,46 %) pedig nő volt. Őket összesen 33 élet kioltásával vádolták, az áldozatok között 3 (9,1%) nő, s egyenlően 15-15 (45,45 %) férfi és gyermek illetve csecsemő volt. (ld. 1. t.)

További 12 perben 16 vádlottat emberölési kísérletért állítottak bíróság elé, akik között mindössze 2 (12,5%) férfi, ellenben 14 (87,5 %) nő volt. Potenciális áldozataik száma együttesen 13, akik közül a férfiak - 8 (61,53 %) - voltak többségben, szemben a 2 (15,38 %) nő és 3 (23,07 %) csecsemő vagy magzat kiszemelttel. (ld. 2. t.)

év	per	vádlottak			áldozatok		
		férfi	gyermek (fiú)	nő	férfi	nő	gy. és cs.
1740	2	2	-	-	2	-	-
1741	2	-	-	2	1	-	1

év	per	vádlottak			áldozatok		
		férfi	gyermek (fiú)	nő	férfi	nő	gy. és cs.
1742	3	2	-	1	1	1	1
1743	6	5	-	2	4	-	2
1744	4	2	-	3	2	-	2
1745	1	-	-	1	-	-	2
1746	1	1	1	-	-	-	1
1747	7	5	-	4	2	2	3
1748	2	1	-	1	-	-	2
1749	4	4	1	1	3	-	1
össz.	32	22	2	15	15	3	15
arány %		56,41	5,13	38,46	45,45	9,1	45,45

1.táblázat

év	perek száma	vádlottak		potenciális áldozatok		
		férfi	nő	férfi	nő	cs.mő v. magzat
1740	1	-	1	1	-	-
1741	1	-	1	-	-	1
1742	3	1	3	2	1	-
1743	2	-	2	2	1	-
1744	-	-	-	-	-	-
1745	1	-	2	-	-	1
1746	1	-	2	1	-	-
1747	2	1	1	1	-	1
1748	1	-	2	1	-	-
1749	-	-	-	-	-	-
összes	12	2	14	8	2	3
arány %		12,5	87,5	61,53	15,38	23,07

2. táblázat

Az élet elleni bűncselekmények teljességéhez tartozik még az a 4 Debrecenben elkövetett emberölés, amelyek mindegyikében civil férfi volt az áldozat, de idegen beszállásolt katona a tettes, s ezért ezekben az ügyekben nem a debreceni városi bíróság, hanem a hadbíróságok ítéleztek.⁸ A fenti felderített ügyekhez képest az évtized során egyetlen olyan emberölés történt csak, amikor eredménytelen volt a nyomozás, s nem sikerült a város határában holtan talált legény ismeretlen gyilkosának ki- és hollétét kideríteni.⁹

Az eddigi adatokat összegezve az 1740-es évtized emberölési ügyeinek száma 37, ebből 36 ügy (97,27 %) felderített. A bűnelkövetők számát 35 ügyben pontosan ismerjük: 25 férfi, 2 fiúgyermek, 15 nő. Egy további ügyben több tettest (német katonát), de számszerűen nem tudjuk hányat vontak felelősségre, a felderítetlen ügynek pedig ismeretlen(ek) a tettese(i), azaz összesen legalább 45 tettes volt. Az áldozatok számát mind a 37 ügyben tudjuk: összesen 38 személy, ebből 20 (52,63 %) férfi, 3 (7,89 %) nő, 15 (39,47 %) gyermek illetve csecsemő. Megjegyezzük, hogy az emberölési ügyek szinte kivétel nélkül az ismertté vált bűncselekményekhez tartoztak (az áldozatokat megtalálták), míg az emberölési kísérleteknek feltételezhetően csekély hányada a látens bűnözés szintjén maradt, amikor a magisztrátus még csak tudomást sem szerzett a bűncselekményről. Előfordulhatott, hogy a sértett fél nem tudott (csecsemő) vagy nem mert, nem akart (házastárs, rokon) feljelentést tenni, vagy egyszerűen nem is volt tudomása róla, hogy az életére törtek (pl. mérgezések).

A végrehajtott emberöléseket az ismertté vált, félbemaradt vagy sikertelen kísérletekkel (ld. 2. t.) együtt vizsgálva megállapítható, hogy összesen 49 ügyben – éves átlagban 5-ben - minimum 61 személyt (évente 6-ot) vádoltak emberöléssel vagy annak megkísérlésével. A vádolt személyek közül 58 főről van pontos adatunk: 27 férfi, 2 fiú, 29 nő, azaz 50-50 % (!) a nemek megoszlása. Az áldozatokat (a potenciális áldozatokkal együtt) vizsgálva kiderül, hogy az ismertté vált ügyekben az évtizedre összesen 51 (évente átlag 5) élet elleni bűncselekmény jut, ami a vizsgált 10 év 4224 ismert bűncselekményének csak mindössze 1,2 %-a, s közülük 28 (54,90 %) férfi, 5 (9,80 %) nő és 18 (35,30 %) gyermek, csecsemő illetve magzat ellen irányult.

A városi bíróságon tárgyalta emberölési perek megoszlását tekintve 3 fő csoport különíthető el, amelyekben a vádlottak és áldozataik adatainak egybevetésével valamint a minősített cselekmények kiemelésével jellemző összefüggések figyelhetők meg. A városi bíróság elé került 39 vádlott harmadát (5 férfit és 8 nőt) előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkossággal vádolták, amely cselekedeteket az áldozatok 1/3-a, azaz 11 személy (ebből 7 gyerek ill. csecsemő) életének kioltásához vezettek. (ld. 3 - 4. t.)

A szándékos emberöléssel vádolt 15 személy (a vádlottak 38,46 %-a) túlnyomó többsége (11 fő) férfi volt, s ugyancsak döntően férfiak az áldozataik is (9 személy, az összes áldozat 27,27 %-a). Vigyázatlan (gondatlan) vagy véletlen emberöléssel a vádlottak 28,21 %-át, több mint fele részben férfiakat gyanúsítottak, tettük az áldozatok 27,27 %-át sújtotta, kétharmad részében gyerekeket illetve csecsemőket.

év	vádoltak gyilkosság				szándékos emberölés				gondatlan, véletlen emberölés			
		férfi	nő	gyermek	férfi	nő	gyermek		férfi	nő	gyermek	
1740	2	-	-	-	2	-	-		-	2	-	
1741	2	-	-	-	-	-	-		-	-	-	
1742	3	1	1	-	1	-	-		-	-	-	
1743	7	1	2	-	3	-	-		1	-	-	
1744	5	1	2	-	1	-	-		-	1	-	
1745	1	-	-	-	-	1	-		-	-	-	
1746	2	-	-	-	-	-	-		1	-	1	
1747	9	1	1	-	3	3	-		1	-	-	
1748	2	-	1	-	-	-	-		1	-	-	
1749	6	1	1	-	1	-	-		2	-	1	
összes	39	5	8	-	11	4	-		6	3	2	
%	100	33,33			38,46				28,21			

3. táblázat

év	áldozatok	gyilkosság			szándékos emberölés			gondatlan, véletlen emberölés		
		férfi	nő	gy. v. cs.	férfi	nő	gy. v. cs.	férfi	nő	gy. v. cs.
1740	2	-	-	-	2	-	-	-	-	-
1741	2	-	-	-	-	-	-	1	-	1
1742	3	-	1	1	1	-	-	-	-	-
1743	6	-	-	2	3	-	-	1	-	-
1744	4	1	-	1	1	-	-	-	-	1
1745	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-
1746	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1747	7	1	-	-	1	2	2	-	-	1
1748	2	-	-	1	-	-	-	-	-	1
1749	4	1	-	-	1	-	-	1	-	1
összes	33	3	1	7	9	2	2	3	-	6
%	100	33,33			39,40			27,27		

4. táblázat

A bebizonyosodása esetén fejvesztéssel büntetett gyilkosságok közül is kiemelkedtek kegyetlenségükkel a rokon vagy közvetlen családtag halálát okozó minősített esetek, amelyeknek közös jellemzője, hogy a gyilkos, vagy a gyilkosság végrehajtására szövetkezett legfeljebb 2 ember (rendszerint férfi és nő, házaspár vagy szeretők) valamilyen, már hosszabb ideje meglévő magánéleti probléma vagy

konfliktus megoldódását, megszüntetését várták a cselekménytől. 1747-ben kettős halálos ítélettel végződött özv. Varga Istvánné és szeretője Vedres János ügye, mert maguk is bevallották, hogy „már alkalmas időtül fogva, megegyezett akaratból, mindketten szándékoztak Varga Istvánnak (a férjnek) elvesztésében”. Először „maszlaggal” próbálkoztak, majd ennek kudarca után az asszony addig unszolta szeretőjét, hogy a férjet „valami módon” ölje meg, míg végül Vargát, a paczi Cserén éjszaka álmában meglepve (az asszony által előre megszerzett) tulajdon csákányával ütötte föbe a szerető, majd torkára szíjat kötve megfojtotta. Ezután Vedres egyik lovát a holttesthez kötötték, balesetnek álcázva a gyilkosságot, „melly költemény (írják a büntetőjegyzőkönyvben) csak nem igaz hírré vált, ha ... a Magistratus szorgalmazatosan nem vizsgálódott volna”. Az ítélet indoklása szerint az asszony vétke minősített, éspedig „annyival tetemessebb, hogy Férjével egy test lévén, mint maga testét, úgy kellett volna minden veszedelemtől óltalmazni, nem hogy ... megölésére mást izgatni, és azt tanácsal tartani”, s ehhez igazodott a súlyosbított büntetése is, karját tüzes fogóval kétszer megfogdosták, majd fejét vették, s közszemlére karóba tették, míg a gyilkosságot ténylegesen végrehajtó Vedresnek először jobb kezét vágták le, majd fővétel után testét kerékre tették.¹⁰ Ugyancsak kettős halálos ítélettel végződött 1749-ben a Póczos-féle per, amikor Póczos János új asszonyával szövetkezve saját fiát gyilkolta meg brutális kegyetlenséggel, mivel a friss házasságban csak teher volt a legény. A gyilkosságra jó előre felkészültek, többször is kinn jártak a mezőn, kinézték a gödröt, ahová a testet majd elrejtik. A kítűzött éjjel a fiút közös erővel addig ütötték doronggal, fojtogatták, taposták, míg mozdulni tudott, majd egy pálcát a torkán leszúrva végleg elnémították. Mielőtt azonban a kinézett helyig hurcolhatták volna, kivirradt, egy városból jövő ember meglepte őket, akinek rögtön gyanússá vált a sebtében kitalált hazugság, hogy a fiút a ló rúgta meg. A bíróság előtt sokáig mindketten makacsul tagadtak, majd Póczos a tortúra kiállása után „halálosan megbetegedve” (!) vallott, az asszony pedig ezen megtörve még tortúráztatása előtt beismerte a gyilkosságot. Az asszonyt fővesztésre ítélték, Póczos meg időközben meghalt, de így is végül mindketten kerékre kerültek.¹¹

A gyilkosságok módszerét tekintve a fizikai erőt kívánó erőszakos cselekmények a férfiakra jellemzők, míg a nők felnőtten (rendszerint férjükkal) szemben méreggel (legtöbbször arzénal) próbálkoztak, s legfeljebb védekezésre képtelen újszülöttjükkel, kisgyermekükkel szemben alkalmaztak erőszakot. 1744-ben a titokban szeretőt tartó, de férjétől megszabadulni nem tudó Szécsi Mihályné a szolgálójával hozatott a város patikájából maszlagot rüh ellen. De nem erre használta, hanem férjének borába tette, aki „sok hányások, gyomorragások és szomjúság között” 2 nap alatt ki is múlt. A halotti szemle és boncolás során a városi doktor és a borbélyok is egyaránt „méreggel való megégetés” kétségtelen jeleit tapasztalták, mire az asszonyt azonnal elfogatták, aki kínzásos vallatás után beismerte bűnét. S bár a fájdalmaik elmúltával vallomását

vissza akarta vonni, a magisztrátus azt „mivel minden környül álló dolgokkal meg-
egyeznek, visszahihatatlan”-nak vette, s az 1732:11. tc. valamint a Praxis Criminalis
72. articulusa alapján súlyosbított büntetésre (karján tüzes fogós kétszeri égetés,
fővétel, karóra tétel) ítélte, azzal az indoklással, hogy „sokkal nagyobb gonoszság
légyen az embernek maga Házas-társát megölni, mint sem más idegent”, s hogy a
mérgezés is tetemesebb gonoszság más egyéb gyilkosságnál, mivel attól „senki úgy
őrizkedni nem tud, mint egyéb erőszakról”.¹²

A vizsgált évtizedben a gyilkosságot elkövetők 61,53 %-a nő volt. A női többség
oka az, hogy ideszámítanak a csecsemőgyilkosságok. A gyilkosság a születés-
szabályozás előtti korszakban a magzatelhajtási próbálkozások kudarc után a
gyermektől való megszabadulás egyetlen módjának mutatkozott a kétségbeesett
leányok, félrelépő asszonyok számára. Ezekben az esetekben a megesett nők a
terhességet végig titkolták, rejtőzködve, segítség nélkül szültek, s a gyilkosságra előre
készülve az újszülöttet többnyire azonnal megölték. 1742-ben a Mester utcai kapun
kívül, egy veremben halott csecsemőt találtak egy guba ujjába becsavarva. A gyanú
özvegy Vilmányinéra terelődött, aki terhességéről senkinek sem szólt, de sokan
sejtették, mert „ábrázattába hitvánkozottnak láttatott ugyan, de egyébképpen tes-
tes, mellyes, hasas és igen fáros volt, ... annakutánna hirtelen meglappadt”. Az asszony
a tortúra 3. grádusa után is tagadott, de miután a hiányzó ujjú gubát is megtalálták
holmijai között, bevallotta, hogy övé volt a gyerek, s titokban éjszaka szánt szándékkal
ment a fagyos hidegben öccse istállójába szülni, majd a tetemet 2 hétig rejtegette
ládájában, mielőtt a verembe dobta volna. A bíróság az ítélet alapos indoklását 6
pontba foglalva az 1723:11. t. c. és a Praxis Criminalis vonatkozó cikkelyei alapján
fővételre ítélte.¹³ 1744-ben Nagy György Anna mindent megtett, hogy terhétől
megszabaduljon: szorosan kötözte magát, ütlegette a hasában mozgó gyermeket, még
a szülés közben is keményen „dörgölte” a hasát, mindhiába, mert a gyerek 7 hónapra,
de élve született, mint azt utóbb a doktor, a borbélyok s a bábák egyöntetűen
megállapították külső szemle és a boncolás alapján. A vádlott végül kénytelen volt
bevallani, hogy a rongyba kötött csecsemőt maga rejtette jobb híján az ajtó mögé,
ahol már holtan találtak rá.¹⁴ Fővételre ítélték, csakúgy mint Gál Erzsébetet, akinek
a gazdája még otthon rájött, hogy szolgálója titkon szült, majd megfojtotta a csecsemőt,
s az árnyékszékbe dobta, így a bíróságnak nem maradt más hátra, minthogy kimondta
a halálos ítéletet, mert a vádlott „a maga gyermekéhez tartozó indulattját levetkezvén,
egy kis gyaláznak eltávoztatása végett (!), gyilkosul kezeit gyermekére vetette”.¹⁵

A fenti minősített esetekkel szemben idegen rovására elkövetett gyilkosság alig
fordult elő. Mindössze egy „rút nyereségnek kívánásából” elkövetett rablógyilkosság
részese került 1742-ben a debreceni bíróság elé, Sári András, aki még 1740-ben 3
társával megegyezett, hogy a Szentmihályon lakó Vak Kata nevű öregasszonyt
megölik, jószágát felosztják. A tervet végre is hajtották: miközben Sári strázsát állt,

az asszonyt a társak megfojtották, ládáját elrabolták. A bíróság Sárít a „kegyetlen és hallatlan gyilkosságban” való részvételért, amikor „nem átalott jámbor ember megölésében segíteni, akit nem is ismert, haragosa sem volt” Carpzov I. rész 9. No. 39., és ugyanott 22. N.is 30., 33., s az 1723. 11. tc. valamint a Praxis Criminalis 71. articulusa szerint elevenen kerékbe töretésre ítélte, holta után pedig kerékre vetésre, amit azzal indokoltak, hogy a gyilkosságban és tolvajságban segédkezőknek egy büntetés jár azokkal, akik a tettet a „magok kezével végben viszik”.¹⁶

A gyilkosságokat, mint fentebb láttuk a tettesek józan ésszel, de gonosz elszántsággal, előre eltervezték s előkészítették. A szándékos emberölések esetében a gyilkos szándékot s aztán a tettet gyakran hirtelen támadt indulat, düh, virtuskodás, részegség, valamilyen váratlan szituáció váltotta ki, s az ölésnél felhasznált, arra alkalmas (!) eszköz sem véletlenül került a tettes kezébe. A cselekmény fizikai erőt kíván, legtöbbször durva erőszakkal jár, következésképpen a szándékos emberölések elkövetőinek 3/4 része férfi, s majd ugyanennyi az áldozatok férfi aránya is, tehát jellemzően férfiak közötti konfliktusról van szó. E bűncselekmény büntetése is fővétel, mint ahogy 1740-ben a közrendű Nagy Andrást is rövid úton arra ítélték, amiért az őt részegen szidalmazó Tót Mártont vasvillával egyetlen ütéssel úgy föbe verte, hogy annak a szava örökre elállt, s 3 óra múlva meg is halt. A bíróság nem fogadta el a vádlott védekezését, hogy nem akart halálosat ütni, mert - érvelt a bíróság - „előbb is meg gondolhatta volna, hogy azzal (ti. a vasvillával) halált okozhat”.¹⁷ Ugyanebben az évben a cívís (!) Csizmadia György álmából keltette fel szolgáját, Szököts Istókot, mire az késsel kétszer megszúrta. Erre a gazda többször is nekiment vasvillával, doronggal, s úgy megverte a már lefegyverzett részeg szolgát, aki „a kínzástól már nyúlva feküdt”, hogy az 13 nap múlva meghalt. A brutális polgár mégis megmenekült a halálos ítélettől, mert szolgáját „nem ok nélkül verte, s bizonyosan nem is constál, hogy Szököts ezen verés miatt halt-e meg”, ezért a Praxis Criminalis 63. cikkelyét, Carpzov I. rész 30., 35-38., és 72-76. pontjait alkalmazva, a megítélhető legnagyobb számú verésre, 100 pálcára és félévi kitiltásra ítélték.¹⁸

Minősített esetek a szándékos emberölések között is előfordultak. 1747 karácsony havának 1. napján Asztalos János talyigás ember félborosan ment haza, s otthon a békésen főzőgető, vétlen feleségét, Isó Annát minden ok nélkül szidni kezdte, s mivel az asszony nagy szót hallva visszakérdezett, fejszével úgy homlokra csapta, hogy az azonnal fejével a katlan közé esett, s bár a borbélycéh mindent elkövetett meggyógyításáért, 7 nap múlva meghalt. Asztalos megrendülten vallotta a bíróság előtt, hogy a bűncselekményre az „ördög vitte rá”, mindhiába, mert a szokásos törvényhelyek citálása után súlyosbításként („mivel nem idegent, hanem feleségét ölte meg”) jobb kezének elvágására, s az emberölésért kijáró fővételre ítélték.¹⁹

Felmentették a szándékos emberölés vádja alól 1749-ben Beznicz Sebestyént, aki „ágyas házának megmocskolóját”, feleségének régtől tartott szeretőjét, Nyilas

Mihályt éjszaka a háza körül ólálkodni látta, mire „nagy furorba lévén” pusztá kézzel nekiesett, majd Nyilas fegyverét visszafordítva több helyen, bár nem halálosan, megsebezte. Nyilas későn került a borbélyokhoz, kivérzett, a „fene testébe belesett”, s nyolcad napra meghalt. Több tanú bizonyította azonban a szándékon túliságot, hogy Beznicz Nyilast nem akarta megölni, csak „csonkává tenni”, s így bár a „bosszúállást a bíróságra hagyhatta volna”, a circumstantiákra tekintettel a halált okozó testi sértésért a 3 hónap fogságon kívül 60 pálcával lakolt.²⁰ Megmenekült a halálos büntetés alól a Tövisses házaspár is, akik mostohagyerekeiket, egy 14 éves nyomorék leányt gonosz kínzásokkal, éheztetéssel sanyargatva nevelték, ezért a hirtelen meghalt gyermek testén talált „kékségek” miatt nagy gyanúság volt rá, hogy a lányt halálra verték. Mindvégig tagadtak, így a tortúra 2. grádusának kiállása után abszolvátkázták mindkettejüket.²¹

Mindössze 2 esetben fordult elő, hogy a halálos ítélet alól Mária Terézia uralkodói kegyelmével szabadult meg 1-1 férfi, Kása István, városi cívis és Szalay András, (kun)madarasi lovas(katona), akik hasonló ügyben, egyaránt szándékos emberölés miatt kerültek a debreceni bírák elé. A kötzöködő kun lovas, Szalay András a mátai csapszéken italosan virtuskodva tűzött össze Szücs Péter városi hajdúval, akit aztán halálra sebzett. Az uralkodónő mindkét ügyben egyformán döntött, a halálos büntetéseket 2 év Péterváradon illetve Nagyváradon bilincsen letöltendő közmunkára változtatta.²²

Ha a szándékos emberölés nem bizonyosodott be, akkor a körülményektől függően vigyázatlan, gondatlan vagy véletlen emberölésért ítélték el a tettest, s ebben az esetben a halálos büntetés elmaradt, a vádlott kiegyezhetett a sértett rokonaival. Így kapott „vigyázatlanságáért” mindössze 36 pálcát 1744-ben Borsi Ferencné, egy ikerpár mellé fogadott dajka, akinek a fejére az ügyész ugyan halált kért, de hamar bebizonyosodott, hogy a dajka a meghalt ikret nem szándékosan ölte meg, csak álomba merülve véletlenül feküdt rá.²³ Egyébiránt a vigyázatlanságból vagy véletlenből származó emberöléseknek megvannak a maguk tipikus esetei, jellegzetes elkövetői és sértetti csoportjai. Idetartozik a férfiakra, fiatal legényekre, foglalkozás szerint kocsisokra jellemző virtuskodó gyorshajtás, s az abból eredeztető gázolósos balesetek, amelyeknek legtöbbször az utcán játszadozó gyerekek voltak áldozatai. 1749-ben a cívis Böszörményi Mátyás fia, apja tudta nélkül a kocsis helyett maga hajtotta a 6 lovas szekerüket, s a lovakkal nem bírván „vigyázatlanul” elgázolták Bárány Sámuel 7 éves kisfiát, aki azon nyomban meghalt, mire ők megijedve, sebesen továbbhajtottak. A vigyázatlanság miatt a bíróság a hajtót 40, a kocsist 20 pálcára ítélte, a gyerek 100 Ft-os vérdíját pedig 80-20 Ft-os arányban megosztva kellett kifizetniük.²⁴ Adonyi Pált hiába figyelmeztették, hogy megakadt a szekere a Péterfia utcai városkapun, nem törődött vele, lovait megcsapkodva kapustul rohant ki a városból, „mellyből az ott álló (kapuőr) halála következett”, így a 100 Ft-os homagiumot és a 60 pálcát ő sem kerülhette el.²⁵ A típusesetek közé tartozik a puska véletlen elsülése, a céltalan

lövöldözés is. 1746-ban Erdélyi János 10 éves fiával állt a bíróság előtt, mert a fiú véletlenül agyonlőtte a szomszédék 4 éves kisgyermekét. A fiú 12 korbácsot kapott, de a gondatlan szülőket a töltve tárolt flinta miatt vigyázatlansággal vádolták, s a gyerek vérdíjaként 40 Ft-ot kellett fizetniük.²⁶

Az emberölési kísérletek elkövetőinek majd 90 %-a nő, akik szinte kivétel nélkül méreggel, vagy valamilyen ártó főzettel próbáltak megszabadulni elsősorban férjüktől, vagy ritkábban, nem kívánt terhességüktől. A cselekmények egyértelműen a gyilkos szándékra utalnak, de végül csak a sorsukba beletörődni képtelen asszonyok újabb és újabb „kudarcait” látjuk, mert a mérgezések ritkábban sikerültek, mint a férjek gyilkos tettei, akik sohasem méreggel ölték, hanem erőfölényüket kihasználva pusztán kézzel, késsel, baltával stb., legtöbbször azonnali halált okozva. Innen következik az, hogy az emberölések „sikeraránya” a férfiaknál 83,33 %, míg a nőknél alig 51,72%. A gyilkosságra készülő asszonyok egy része már a mérgec beszerzésekor „lebukott”. A szerencsétlen Mellyes Istvánné 1742-ben a piacon keresett mérget, s 2 jóakarója rögtön feljelentette, hogy nyilván az urát akarja megégetni, mert nem szereti. A bíróságon az asszony állította, hogy magát akarta bánatában megölni, s bár ebben kételkedtek a bírák, de mert „tapasztaltatott természeti vétsége... leány korában is olyan búsongó volt” csak 24 korbácsra és nyakvasban állásra büntették. Az évtized során ez az ügy volt az egyetlen, amikor az öngyilkosság, (melynek megkísérlését egyébként börtönnel büntették) vagy legalábbis annak szándéka komolyan felmerült.²⁷ Bagaméri Sámuelné már tovább jutott a megégetésben, noha ura túlélte kísérleteit. Egyszer káposztában, egyszer borban adta be férjének a maszlagot, aki a káposztaevés után rögtön „elsárgult, hasában rángásokat érzett, vért hányt, ortzái kipöföfödeztek” stb., amely jelek az orvosi jelentés szerint kétségtelenül mérgezésre utaltak, de az asszony ennek ellenére tagadott még a közbenszóló ítélettel elrendelt 36 korbácsnyi vallatás után is, ezért a bíróság csak a keblében megtalált maszlagra hagyatkozva állapította meg a gonosz szándékot, s így további 30 korbácsra ítélte.²⁸

Az élet elleni bűncselekmények közül az emberöléssel vádolt férfiak jellemző adatait vizsgálva megállapítható, hogy több mint negyedük (27,27 %) nem debreceni volt, a debreceniek között viszont mindössze 1 címvis bejegyzésű akadt (6,25 %), a többiek a lakosok közül kerültek ki, akik között legmagasabb szinten 2, szolgákat is tartó földműves gazda volt, akik akár a címvisek közé is tartozhattak volna. A nagy többség ellenben a városi társadalom bér munkát vállaló, alsóbb rétegekből származott, egyikük pl. talyigás volt. A gyermekek szüleikkel együtt, helybéli lakosok voltak, s a helybeliség dominál a nőknél is, majd 3 részük (73,33 %) debreceni volt. A 4 idegen nő (3 leány, 1 asszony) között találjuk az egyetlen nemesi származású személyt, egy csecsemőgyilkos tiszadonyi hajadont. A debreceni 11 nő között az asszonyok voltak többségben (54,54 %), az özvegyasszonyokkal együtt arányuk már 81,81 %, de egyikük sem tartozott rangosabb (polgári) családfőhöz. A vádolt nők önálló foglalkozással

nem bírtak, háztartásbeliek illetve mezőgazdasági idénymunkákra szegődöttek, többen szolgálók voltak. A emberöléssel kísérletezők (16) csaknem teljes vádlotti számát adó 14 nő közül csak egyetlen idegenről, 1 özvegyasszonyról tudunk, a többiek (1 özvegy kivételével) debreceni asszonyok voltak (85,71 %). Nem meglepő, hogy egyetlen leány sem volt közöttük, hiszen ez a kísérletezés a férjüket méreggel elveszejteni akaró asszonyok sajátja. Az asszonyok között egyetlen cívisfeleség sem volt, azonban módosabb lakos házastársára lehet következtetni az esetek legfeljebb harmadának körülményeiből. Egy ügynek pedig cigányasszony volt a vádlottja.

A testi épség ellen elkövetett bűncselekmények a különféle tetteleges bántalmazások, testi sértések, amelyek a vérontással járó nagyobb, de nem halálos megsebesítést (*vulneratio*), a kisebb megvéresítést/ megvérezést (*cruentatio*), s a „száraz” verekedést (*verberatio*), a „kékre” verést (*sugillatio*) sőt a dulakodást, kiadósabb veszekedést, civakodást (*rixa*) is magukba foglalták. Közülük a súlyosabb testi sértéseket, nagyobb verekedési ügyeket, de néha még a jelentéktelenebbeket is a debreceni bíróság már közbüntettnek tekintette, s hivatalból emelt vádat az elkövetőkkel szemben, főként ha a bűncselekmény a város nyugalma, békéjét megsértette, a közrendet megbontotta, vagy erkölcsi züllést, gyalázatos házasetetet sejtetett. A debreceni bíróság az országos gyakorlathoz képest korábban rákényszerült erre a szemléletre, mivel a testi épség elleni bűncselekmények a népes, piacos-vásáros, forgalmas városban igen gyakoriak voltak, s nagyobb visszatartó hatást lehetett remélni a tekintélyes magisztrátus vádjától, mint a magánszemélyek pereskedésétől, továbbá, ha csak magánvádra hagyták volna a bántalmazási ügyeket, sokkal több cselekmény maradt volna büntetlenül.

A kisebb ügyek és azok, amelyekben olykor más bűncselekménnyel összefüggésben, a minden ok nélküli tettelegesség miatt az alperes hatalmasságon való elmarasztalása is várható volt (akár csapszéki verekedésekben is), a bíróság elé általában magánpanaszra kerültek, s ezek a *delicta priváták* hatalmaskodási (*violentia*) perei közé sorolhatók, de az is megtörtént, hogy a büntetőperek sorában magánszemély és az ügyész közös vádemelésével „mixtát” tárgyaltak.²⁹

A magisztrátus az 1740-es évtizedben 183, évente átlag több mint 18 testi épség ellenes büntetőpert tárgyalt, amelyekben összesen 314 vádlott, évente 29 férfi, legfeljebb 2 nő, s kétfévente egy gyermek állt a törvényszék előtt. A vádlottak megoszlása (92,68 % férfi és 1,59 % fiúgyermek, együttesen 94,27 %, az 5,73 % nővel szemben) mutatja, hogy a tetteleges bántalmazások, vérontások tipikusan férfi bűncselekmények (ld. 5. t.).

év	büntető- perek száma	vádoltak			sértettek		
		férfi	nő	gyerek	férfi	nő	gyerek
1740	11	9	5	-	5	2	-
1741	11	23	-	-	6	5	1
1742	8	7	1	-	1	2	1
1743	13	35	-	1	5	3	-
1744	6	6	-	-	-	2	-
1745	17	15	2	3	4	7	1
1746	28	51	1	-	18	14	1
1747	27	48	1	-	16	3	1
1748	28	45	3	1	13	7	2
1749	34	52	5	-	15	5	1
összesen	183	291	18	5	83	50	8
arány %		92,68	5,73	1,59	58,87	35,46	5,67

5. táblázat

A magisztrátusi perekhez a magánvádlók testi sértési, verekedési ügyeit (ld. 6. t.) hozzászámítva közelebb jutunk a bűnözési összképhez, mert megkapjuk az ismertté vált testi épség elleni bűncselekmények pereinek összességét. A büntető és magánvádas bántalmazási perek száma együttesen 241 (évente majd 25 per), ahol összesen 385 személy, konkrétan 353 (91,69 %) férfi, 5 (1,30 %) fiúgyermek és 27 (7,01%) nő ellen emeltek vádat, azaz a férfiak 90 %-ot meghaladó többsége az ügyeket összesítve is megmaradt.

A sérelmüket elszenvedő (büntetőperekben a sértett) illetve bepanaszoló (delicta privátában a felperes) személyek száma összesen 205 (évente több mint 20), ebből 135 férfi (65,85 %), 62 nő (30,24 %) és 8 (3,9 %) gyermek. (ld. 5-6. t.)

év	magánvádas perek száma	felperes		alperes	
		férfi	nő	férfi	nő
1740	5	9	-	11	-
1741	8	7	1	4	4
1742	4	3	1	4	1
1743	5	4	1	5	-
1744	8	6	2	11	-
1745	4	4	-	3	1
1746	7	5	3	8	-
1747	5	5	-	6	-
1748	6	5	2	4	3
1749	6	4	2	6	-

év	magánvádas perek száma	felperes		alperes	
		férfi	nő	férfi	nő
összesen	58	52	12	62	9
arány %		81,25	18,75	87,32	12,68

6. táblázat

Itt figyelembe kell vennünk, hogy a büntetőperek sértettjei között a kölcsönös sérelemokozásokban (pl. verekedésben) résztvevő személyek nem szerepelnek, csak akiket egyoldalúan ütöttek, s a magánvádas ügyek felperesei is (elvileg) csak sérelmesek, így tulajdonképpen azt a csoportot mutattuk ki számszerűleg, akik csak "kaptak", de nem adtak. Ha pedig a testi épség elleni büntettek összes résztvevőjét (a szemléletesség kedvéért) egy hatalmas tömegverekedésben elképzeljük, akkor az érintett 590 résztvevőből 488 (82,71 %) férfi, 89 (15,08 %) nő és 13 (2,20 %) gyerek, s a résztvevők 2/3-a, élükön a férfiak 72,34 %-ával, oldalukon 30,33 %-nyi amazonnal és 38,46 %-nyi vásott kölyökkel aktívan verekszik, csak üt, vagy ő is kap, de legalább annyit ad, ha nem többet, míg a férfiak 27,67 %-a (135), a nők 69,67 %-a (62) s a gyermekek 61,54 %-a (8) személy csak passzív elszenvedője az ütlegetlésnek, s a gigantikus verekedést több százan bámulják: a tanúk.

Elvonatkoztatva a példától, a XVIII. század valóságában az efféle ügyekben a felelősség és a bűnösség mértékének kiderítése olykor teljesen reménytelen volt, mert sem a verekedésbe belefeledkező, elborult aggyal vagdalkozó, utóbb meg hazudozó vádlott, sem az első ütéstől elájuló, félholtra vert sértett vagy felperes nem tudta, de olykor nem is akarta megmondani ki, kit és mennyire ütött. 1747 szilveszter éjszakáján a Kollégium mellett Matkó Mihályt 5 ember lerohanta, véresre verte. A főverekedő Váradi állította, hogy csak „egy kis pálcikával ütötte meg egyszer a szűrit” (!), de Matkó sem tudta megmondani, kitől kapta a sebeket, mert „ötet mingyárt leütötték, nem tarthatott számot reá ki verte”. A bíróság nem sokat teketóriázott velük, egyszerűen döntött: a támadók beismerés esetén vérbírságot fizettek, melynek szokásos összege 12 Ft volt, s fizettek a sértettnek is a sérelemért, tagadás esetén pedig 30 pálca alatt vallatták őket.³⁰ Egy 1747. évi Kardos csapszéki ügyben a káromkodó, veszekedő, egymást húzó-vonó vádlottak szerint, majd mindőjüket csak bántották. A bíróság korántsem lepődött meg ezen, a részletek firtatása nélkül mind a 6 férfit egyformán vérbírság fizetésére és 12 pálcára ítélte, s a gyors, rutinszerű ítélkezés arra utal, hogy az egyöntetű büntetéskiszabás megszokott elbírálási módja volt a „kideríthetetlen” ügyeknek.³¹

A testi épség elleni büntetteket célszerűen 2 átfogó kategóriába lehet rendezni (ld. 7. t.).

év	vádoltak száma	testi sértések (megsebesítés, megverzés)			verekedések		
		férfi	nő	gyerek	férfi	nő	gyerek
1740	14	4	2	-	5	3	-
1741	23	10	-	-	13	-	-
1742	8	2	1	-	5	-	-
1743	36	21	-	1	14	-	-
1744	6	2	-	-	4	-	-
1745	20	3	2	1	12	-	2
1746	52	12	-	-	39	1	-
1747	49	25	1	-	23	-	-
1748	49	27	-	1	18	3	-
1749	57	16	-	-	36	5	-
összesen	314	122	6	3	169	12	2
arány %	100	41,72			58,28		

7. táblázat

A büntetőperekben a testi sértések és a verekedések egymáshoz viszonyított aránya kb. 2:3, s hozzávetőlegesen ugyanez az arány a magánvádas perek hasonló ügyei között is. Mindkét bűncselekményfajta elkövetésének (a ritkább formáktól pl. utcai gázolásoktól, állatok által okozott sérülésektől stb. most eltekintve) hasonló előzményei lehettek: dühös, gyakran részeg indulatok, csúfolódások nyomán kibontakozó veszekedés, fenyegetés, dulakodás, amit aztán verekedés követett, de amint vérontásra került sor, a legkisebb megverzéstől, megsebesítéstől kezdődően már testi sértésért ítélték el a vádlottat. A verekedés és testi sértés különböző formái lehettek bármilyen súlyosak, de nem voltak főbenjáró büntettek mindaddig, amíg nem okozták a sértett halálát (ld. halált okozó testi sértés az emberölések között).

A debreceni bíróság bántalmazási ügyekben alkalmazott büntetéskiszabási gyakorlata a több száz tényállás és ítélet feldolgozása nyomán rendszerében bontakozott ki előttünk:

Verekedésért büntetésül a cselekmény súlyától függően nem cívis férfiaknak testi fenyítésül 12-60 pálcat, fiúgyermekeknek, nőknek rendszerint 18 korbácsot, olykor megintést, cívisnek első elkövetésnél 3-7 nap börtönt, esetleg megintést, visszaesőknek legfeljebb 60 palcányi testi fenyítést, 2 hét - 1 hónap börtönt, olykor száraz kenyéren és vízen böjtöltetéssel súlyosbítva szabtak ki. 12 palcát kapott 1749-ben Pap János, amiért az őt kútostornak csúfoló Ecsedit főbe ütötte, 24 palcát 1748-ban „ok nélkül való izgágálódásáért” Varsás Mihály, volt zsoldos, aki a Varga utcai csordásnak akkora pofont adott, „hogy mingyárt elveszett a szeme fénye”.³² A megátalkodott verekedő Tóth Andrást 1742-ben 30 palcára büntették, mert földig leverte egy cigányt, jóllehet

nem ő kezdte a verekedést. Faragó Istvánra viszont 1748-ban rábizonyosodott, hogy pechjére egy katonának esett neki, így Hörcsöki kapitány kívánságára 60 pálcával verette meg a magisztrátus.³³ 1748-ban a gazdasszonyát megtépő szolgáló 18 korbácsot kapott, 1745-ben a feleségét verő Szikszai István 3 napot, Kovács János cívis pedig 2 hetet, száraz kenyéren és vízen böjtölve, mert „semmi helyes okot nem tud(ott) előhozni” miért bántalmazta asszonyát.³⁴

A testi sértésekért, megvérezésért, megsebesítésért, kékmutatásért a magisztrátus megítélte a vérbírságot (vérbért), a leggyakoribb 12 Ft-os egész összegűt, enyhébb esetben a 6 Ft-os fél bírságot, gyermekek megsértésekor 5 Ft-ot, amelyet az elmarasztalt fél a tanácsnak fizetett be szokásosan 3 napon belül. Az elítélt szegénysége esetén ezt a pénzbírságot megválthatta 12, 24, 36 pálcás testi fenyítéssel. Neki kellett viszont mindenképpen megfizetni a sértett gyógyítási költségeit (általában 5-10 Ft közötti összeg), a fájdalomdíját, mely leggyakrabban 6-12, de akár 15-20 Ft is volt, a keresetkiesését, s esetleges más kárát, (melyet a sértettel kötött megegyezése szerint, akár le is dolgozhatott).Bebizonyosodott hatalmaskodás esetén, amelyre a 1609:29., 1613:23., és 1635:16. tc.-ek vonatkoztak, a violentiáért járó büntetés polgárjog nélküliek között legfeljebb 40 Ft, cívist, nemest sértve (Debrecenben szinte példa nélkül) 100 Ft volt.

1749-ben Bujdosó Istvánt 12 Ft vérbírság fizetésére, 10 Ft-ra a sérelemért és a borbélyköltség megfizetésére ítélték, mert késsel megszurta Virku Jánost. Szegény ember lévén a 12 Ft vérbírságot 36 pálcára váltotta.³⁵ Kis Tamás, kakati rutén 1746-ban fejszével főbe csapott egy helybéli cigányasszonyt, a bíróság nem fogadta el védekezését, ezért hatalmaskodásáért fizette a 40 Ft-ot, a sérelemért 6 Ft-ot, gyógyítási költségként pedig 5 Ft-ot.³⁶ 1747-ben Szűcs István tömlőctartó az egyik hajdú lábát megsebesítette, ezért a bíróság a szokásos díjakon túl a hajdú kieső bérének megfizetésére is ítélte.³⁷ 1742-ben Bantsikné hamis kakasa kivágta a szomszéd gyerek szemét, s ezért, mint állat által okozott testi sértésért, fizette a gyermek fájdalomdíját, 12 Ft-ot és a gyógyíttatását.³⁸

A büntetés kiszabásánál a bíróság a testi fenyítést, szabadságvesztést, pénzbírságot, szóbeli elmarasztalást a bűncselekménytől, s a vádlott társadalmi jogállásától függően különböző kombinációkban alkalmazta, s okvetlenül figyelembe vett további szempontjai voltak: a vádlott kinek a sérelmére követte el a büntetett; a sértett adott-e okot, (s ha adott, milyet) a vádlottnak a bűncselekmény elkövetésére; ki ütött, vágott stb. először.

Mind a verekedéseknek, mind a testi sértéseknek 2 tipikus, kiemelkedően gyakori formája volt: a kocsmai összetűzések és az elfajult családi viszálykodások. A kocsmai ügyek (59) teszik ki a perek harmadát (32,24 %), a bíróság elé került családi konfliktusok (46) pedig az ügyek negyedét (25,14 %). A vádlottak megoszlását vizsgálva szintén a csapszéki összetűzések résztvevői állnak az élen, mert a

büntetőperekben vádolt 314 főből 147 férfi (46,82 %) többedmagával, kocsmázás közben került szembe a törvénnyel, s elmaradva ugyan, de a következő csoport a családjukat sértő-verő férfiaké 45 fő (14,65 %), s azon belül is a feleségüket gyakran kegyetlenül bántalmazó férfiek (27) vannak többségben (60 %), majd következnek a szülőket, anyós-apóst ütők (8-8 férfi) 17,8-17,8 %-kal, s csak szórványosan fordult elő gyerek, testvér, meny vagy a férj bántása. A csapszékes verekedők és a családtagjaikat ütlegetők együttes száma 192, amely a testi épség elleni bűncselekménnyel vádolt összlétszámnak (314) majdcsak 2/3-a, (61,45 %). A kocsmázás és a rossz családi élet közötti összefüggést az is igazolja, hogy a vádolt otthon verekedők 55,55%-át (25 férfit) egyúttal gyakori részegeskedéssel, többjüket ezzel összefüggésben gátlástalan káromkodással, szitkozódással is vádolták, s a tényállásokból kiderül, hogy jó néhányan a verekedés előtt is éppen valamelyik csapszékről tántorogtak haza.

A céhére is szégyent hozó Nagyházi István már 22 éve „veszedelmes életet” élt, ha részeg volt, folyton csak verte, „hóhérolta”, fojtogatta, káromolta feleségét, amiért 40 pálcára, egy hónap arestumra, száraz kenyéren és vízen tartandó börtre ítélték.³⁹ A többszörösen visszaeső, „megjobbíthatatlannak” látszó Tompa Andrást rendszeresen 50-60 pálcára ítélték anyósának ütlegetése, feleségének kínzása („néki vitte a kést, leverte, hogy a nálla lévő gyermek leszállott”), hajának kitépése, ujjának rongálása stb. miatt, mégis minden fogadkozása ellenére visszatért a vádlottak padjára, míg végül a bírák 50 pálca mellett reversalist véve tőle, feltételeken „a Bányákra vagy valamelyik Fortalitiumba” való küldésre ítélték.⁴⁰ A dologkerülő, tékozló ifjú Edelenyi házaselete hajnalán hitvesének „ütögetéséért” 1 hét börtönt kapott, 1749-ben ugyancsak ennyit Csoka Mihály, aki felesége „hasába hajította” a kést.⁴¹ 1746-ban a civis Vég János a kocsmából borosan hazaérkezve, szitkozódások közepette kékre verte nejét egy tarisznyával, melyben történetesen egy reszelő is volt, csak mert az asszony az ételbe a tajtékot is belefőzte, de ezt a bíróság nem tartotta elegendő oknak, így a férjet 36 pálcára ítélte.⁴² Az asszonysors ellen lázadozott 1745-ben egy menyecske, Diószegi Istvánné, aki testvére védelmére kelt annak kegyetlenül verekedő férjével szemben, mindhiába, mert a férj mindkettejüket „fával” jól eltángálta. Igaz ezért bíróság elé került, de tanú volt rá, hogy a harcias menyecske ütött elsőként, ököllel háromszor is jól főbe vágva a sógort, s ezt betudva, a bíróság jó intéssel (admonitioval) elengedte a férfit.⁴³ 1740-ben az ügyész nagy nekibuzdulással Tot Jánosné keze levágatását indítványozta, mivel az asszony megverte, taszigálta férjét, de a bíróság előtt mindössze az bizonyosodott be, hogy az asszony becsukta részeg férje orra előtt az ajtót, s így a kilátásba helyezett csonkításból csak „kemény megpirongattatás” lett.⁴⁴

A nagy verekedések, látványos virtuskodások, késelések, vagyis a lakosság számára igazán hírértékű események nem családi körben zajlottak, ahol a családfele jogait, elsőbbségét senki kétségbe nem vonta. A családtagok között igazán erejéhez

méltó ellenfél sem akadt, főképpen nem volt az az asszony, (aki a régi mondás szerint „verve jó”), de a tekintélytisztelet még az erős legényt is visszatartotta attól, hogy kezét emeljen apjára. A férfiak hagyományos küzdőtere, s egyúttal társasági életük színtere a kocsmá, a fogadó volt, ahol a bor, ritkábban pálinka esetleg a sör igazán elszabadíthatta az indulatokat. Nem véletlen, hogy Mátyás több évszázados, később megújított törvénye pontosan ráillik a XVIII. századi állapotokra is: „a kocsmákban igen sok emberölés, sebesítés, verekedés, továbbá sok veszekedés és végtelen számú más gonosztettek szoktak előfordulni, mert hát a vakszenvedély mindenütt fegyvert kovácsol”. Az uralkodó ezért ugyanitt elrendelte, hogy az összetűzések elkerülése végett mindenki csak fegyvertelenül indulhat s tartózkodhat a kocsmákban.⁴⁵ A későbbi kocsmái bűnügyek azonban jelzik, hogy ennek a törvénynek betartatása lehetetlen volt, pedig az egyház is felsorakozott a részegeskedés elleni harcban. De jelenhetett meg bármilyen részegeskedést ostorozó prédikatori tanítás, küldhetett a magisztrátus bármennyi cirkálót, hajdút, kötelességévé tette a polgároknak a megelőzést, intést, szabályozhatta az italmérés rendjét, különösen a „vasárnapi mértéktelen dorbézolásokat”, a kocsmákon a „korcsmahősök és borzsákok” jóvoltából továbbra is sok „inconvenientiák, veszekedések, háborúságok” estek, s a veszekedések hevében előbbutóbb előkerültek a botok, fokosok, kések, (katonáknál) kardok.⁴⁶

Ráadásul a csapszékek száma is (igen jövedelmezők lévén a városnak) egyre gyarapodott. A XVII. század végi 7 csapszékhez képest 50 év múlva már több mint kétszer annyi volt a városban. A borforgalom alapján következtetve a XVII. század végén kiemelkedően a leglátogatottabb a Kardos-házi és a városházi kocsmá volt, majd a Piac, Csapó és a Mester utcai következett.⁴⁷ A XVIII. század középső évtizedében, úgy tűnik a forgalommal egyenes arányban, a kocsmái testi sértések és verekedések statisztikájában is nagyjából ugyanezek a csapszékek állnak az élen: a Cegléd utcai 23, a Mester utcai 16, a Kardos-házi 13, a Csapó utcai 12, az Anna utcai 11 üggyel.

Az egész Cegléd utcai csapszéket, de még a környékét is felbolygatta nagy ordítózásával, kergetőzésével, verekedésével 1743 egyik vasárnapján 9 helybéli férfi, akik közé egy cívis céhmester is bekeveredett. Az ügyben nem csupán verekedésről és testi sértésről volt szó, hanem hatalmaskodásról is, mivel a tényállás szerint közülük hárman a konyhán borozgattak békésen, akikre minden ok nélkül, hatalmasul rátámadtak a többiek: erővel rájuk zárták az ajtót, majd kikényszerítették őket a házba, onnan az utcára, miközben dorongokkal agyba-főbe verték a szerencsétleneket. A bíróság a támadókat (köztük a mestert is) az ország törvényeire hivatkozva (konkrétan nem jelölve az 1609:29. és 1613:23. tc.-et) in poena violentiae egyenként (singillative) 40 Ft - ra bírságolta, valamint a megvert legények sérelmének (hármójuknak 30 Ft) megfizetésére, amelyet a bűnösök maguk között „proportio” oszthattak fel.⁴⁸ Helytelenül gyilkossági szándékot látott, s kemény verést kért az ügyész a már többször

megintett Szomódi Sámuel ügyében 1740-ben, mert a vádlott újév napján az Anna utcai kocsmából kilépve, egy pohár borral kínálva, megtevesztette az épp arra járó Szilágyi Györgyöt, „s azonnal föben ütötte, mikor el érte”. Bár az ütés nem volt halálos, de a bíróság az ügyéssel egyetértve példásan büntetett: 1 hónap börtönre, s azalatt 4 alkalommal kiadandó 24 pálcára ítélte, s a sérelem fizetésére kötelezte.⁴⁹ 1747-ben Nagy Jánost a Csapó utcai csapszéken leütötték, 3 fogát kiveték, „szörnyű baromi módon” leverték, nem ok nélkül, maga is beismerte, hogy pálcával „gyengén” megdöfte, megtaszította Huszti Istvánt, akinek már egyébként is a lába vére folyt. Így hatalmasságról szó sem volt, de Husztinak vérbírságot kellett fizetnie, Nagy elmulasztott dolgaért külön 40 Ft-ot, ezenkívül a sérelemért s a gyógyíttatásért is.⁵⁰ Az 1747-ben az Anna utcai csapszéki 7 fős verekezésben hozott ítélet világosan megmutatja a magisztrátus állásfoglalását a testi épség elleni ügyekben. A verekezés résztvevői közül azokat, akik csak pusztá tagadással mentették magukat (3 férfit) a szokásos 24 pálcára, és a vérbírság egyenkénti megfizetésére ítélték, azzal, hogy a vérbírság alól még tanúkkal felmenthetik magukat, de a pálcázás jár, mert ha nem verekedtek, el kellett volna menniük onnan. Akiről megbizonyosodott, hogy nem verekedtek (2 személy), sőt intették is a többieket kezességen elbocsátották, míg Sáska Jánost, akiről kiderült, hogy nagy doronggal ment a kocsmába, 36 pálcára, s természetesen vérbírságra ítélték. Az ítélet kihirdetése után két nappal, feltehetőleg az elítélt társak bemondására, megkerült a verekezés okozója („nagy oka”) is, aki bár szintén tagadott, de ettől függetlenül 36 pálcával és vérbírság fizetésével bűnhődött.⁵¹

A testi épség elleni bűncselekményeket nemenként vizsgálva megállapítható, hogy a nők elsősorban egymás között, de sohasem csoportosan civakodtak, verekedtek. Többnyire utcabeli haragosaikat, szomszédasszonyukat, szolgálójukat, mások gazdasszonyukat, szolgáló társukat, olykor valamelyik családtagot támadták meg. Sáskáné 1747-ben a „megverlek már a magam fundusán, nekem adta Isten már a győzedelmet” harci szavakkal rontott neki vasvillával az egész utca szeme láttára Ibrányinének, nyomban megvéresítette, haját tépte, de nem ok nélkül, mert Ibrányiné már két éve cigány kutyának csúfolta, előző nap meg egy fazék vízzel is „megöntötte”. A szomszédok Sáskáné ellen esküdtek, így a verekezés közben mondott szitkozódásaiért azonnal 15 korbácsra ítélték, Ibrányinét meg utasították, hogy magánváddal perelje Sáskánét, de ennek nyomát sem találtuk a delicta priváták között.⁵² 1748-ban a bajorországi (ex Bavaria) Princzin Mária egy kőműves asszonyát, Francisca Mülnerint (sic) „terhes állapottyában” rugdosta meg, de mivel az asszony adott rá okot, ezért a leányt kezességen elbocsátották.⁵³ Csehi Istvánné megverte a mostohaapját, mert az ok nélkül meg akarta seprűzni, s „mocskolta” az édesanyját, mert „ingerlette annak darabos erkölce”, mindezekért „hosszas” raboskodás után 18 korbácsot kapott.⁵⁴

A nők társadalmi helyzetét tekintve mindössze egyetlen cívisfeleséget találtunk közöttük, a többség (61,1 %) polgárjog nélküli lakos asszonya volt. Családi állapot és lakóhely szerinti megoszlásuk: 13 (72,22 %) asszony (ebből 12 debreceni), 1 (5,55 %) debreceni özvegy és 4 (22,22 %) leány (ebből 3 idegen) (ld. 8. t.)

év	vádoltak száma	férfi		nő		gyermek	
		idegen	debreceni	idegen	debreceni	idegen	debreceni
1740	14	2	7	-	5	-	-
1741	23	-	23	-	-	-	-
1742	8	3	4	-	1	-	-
1743	36	1	34	-	-	-	1
1744	6	-	6	-	-	-	-
1745	20	3	12	-	2	3	-
1746	52	7	44	1	-	-	-
1747	49	5	43	-	1	-	-
1748	49	3	42	2	1	-	1
1749	57	9	43	2	3	-	-
összesen	314	33	258	5	13	3	2
arány %	100	10,51	82,17	1,59	4,14	0,95	0,64

8. táblázat

A nők foglalkozását tekintve csak szolgáló bejegyzésekkel találkoztunk, az esetek majd felénél (asszonyok, lányok, debreceniek, idegenek vegyesen), a többiek gazdasszonyok, nem szegődött háztartásbeliek lehettek. Összesítve a testi épség elleni bűncselekmények női elkövető típusa a debreceni lakos háztartásban dolgozó felesége, aki tetteért rendszerint 18 korbáccsal bünhődött.

Az 5 gyermek vádlott mindegyike fiú volt, tetteik a vásott serdülőkre jellemző cselekedetek: késeléssé fajuló utcai verekedés, töltött puskával való lövöldözés, kocsival nyargalászás. Rendszerint szülővel együtt állították törvényszék elé, ahol nemcsak a gyereket, ha vétkesnek találták, a szülőt is büntették. 1743-ban Bakos István kerti csősz a 12 éves fiának töltött puskát adott kezébe, aki aztán Teremi Miska „ábrázattyába” lőtt, kiben más helyen is a „schrét benne maradt”, ezért az apát a sérelemért 5 Ft-ra s a gyógyíttatásra kötelezték, a fiút pedig 18 korbácsra ítélték.⁵⁵

A büntetőperben vádlottak 91,72 %-át (288 fő) kitevő férfiak cselekedetei mutatják természetesen a legnagyobb változatosságot. Egyrészt helyszín szerint, mert a kocsmái és családi házakban zajló ügyeken túl, a fennmaradó 78 perben (42,62 %) a piacon, különböző utcákban, kertekben, határban, kinti szállásokon, mátai, hortobágyi stb. csárdáknál, vámhelynél szinte kizárólag a férfiak között történtek az

összetűzések. Másrészt a verekezésben, testi sértések során egymással szembekerülők társadalmi helyzete, foglalkozása szerint, amikor a (nőknél sokkal változatosabb életmódjukat is jelző) legkülönbözőbb szituációkban, s viszonyokban (gazdák, mesterek, inasok, szolgák, hivatalos személyek, kapusok, örök, csöszök, hajdúk, diákok, katonák, vásáros idegenek, civisek, közönséges lakosok, sőt cigányok között) keletkezett konfliktusok fajultak durva összecsapássá. Anélkül, hogy a számtalan példának kínálkozó ügyet végigtaglalnánk, csak pár jellegzetesebbet emelünk ki: Foglalkozás szerint a legtöbb vádlott az állandóan jövő-menő, a városban szekereikkel nyargalászó (vigyázatlanságukból többször testi sértést okozó) az utakon, fogadóknál meg gyakran csapatokba verődő kocsisok közül került ki. 1748-ban 11 debreceni kocsis (tekintélyes, vagyonos civisek szolgálatában állók) a Hortobágyon összegyülekezve estek neki fokossal, botokkal, csákánnyal egyikük haragosának, Rózsa Péter gulyásnak, akit kis híján halálra vertek, fejét is beszakították. A vádlottakat hosszas nyomozás, szembesítés után csak akkor engedték ki 50-50 Ft kezességen az arestomból, amikor a gulyás „fejének felvése után” gyógyulni látszott, egyébként pedig az ártatlanságukat bizonyítók kivételével, mindannyiuknak 12-12 Ft vérbírságot kellett fizetniük.⁵⁶ A beszállásolt vagy éppen toborzó katonák és a civilek között is gyakori volt az összetűzés. 1749-ben a „Verbungon” városban lévő katonákkal verekedett össze nagy lármázással 5 debreceni férfi, s bár kétségtelen volt, hogy a katonák indították a veszekedést, az önvédelemben előljáró Seres Mihálynak 30 pálcát, a többieknek 18-at ítélték, s a katonák 3 eltört kardjának árát is meg kellett téríteniük.⁵⁷ Külön debreceni sajátosság a város és a kollégiumi diákság kapcsolata, melynek tükröződése a városi törvényszéki ügyekben önálló tanulmányt érdemel. A helybéli legények vagy a város őrei, csőszei és a kollégium idősebb diákjai közötti gyakori villongásokra jellemző eset az 1746. évi ügy: két köntöskerti csösz puskával, görcsös bottal, baltával nagy szitkozódások közepette támadt arra a „két becsületes deákra”, akiket Szilágyi István professzor úr (a városi elit tagja!) maga kertjébe küldött lőrét szűrni. Hiába állították a csöszök, hogy őket a „Deákok elsőben Deák módra (latinul) megszidták”, a deákok mellett felsorakozott tanúk (a professzor kocsisa, meg egy kis mendicans is) ellenük vallottak, így igen súlyosan, 30 és 50 pálcára ítélte őket a (professzorbarát, deákpárti) bíróság.⁵⁸ Az megtörtént, hogy közönséges lakosok civist vertek meg, de civisek lakosok elleni közös fellépéséről nem tudunk. Szűcs István civist 1747-ben a nyílt utcán megverték, megvéresítették, amelyért a 2 nem civis egyenként 12 Ft vérbírságot, egyikük még szitkozódásért 24 pálcát is kapott.⁵⁹

A férfiak statisztikai összesítése szerint a testi épség elleni büntettek elkövetői között legfeljebb is csak minden 8. férfi volt idegen (ld. 8. t.), a többiek debreceniek voltak. A bejegyzett civisek száma a vizsgált évtized során összesen 19, azaz évente alig 2 polgár került a törvényszék elé, szemben az évtizedre számolt 239, vagyis évente majd 24 lakossal. A városi társadalom legfelső rétegéből senkit sem vádoltak,

de még sértettként sem szerepelt bántalmazási ügyben, azaz családi életére vigyázó, nem kocsmába járó, a kétes ügyektől magát távontartó volt, olyannyira, hogy pl. még a verekedőket, veszekedőket intő vagy bevitető vagy az eseménynél jelenlévő tanúk között sem fordult elő soha elitbeli. A vádlottak közül legmagasabb pozícióban az iparosok sorából kikerülő kovácsok céhmestere és egy másik céh (ismeretlen foglalkozású) vezetője volt. Nagyobb elkülöníthető csoportot jelentettek a különféle iparos foglalkozásúak: többen a csizmadia, szabó, gombkötő, paplanos, molnár, fazekas, takács, kovács, cipész szakma mesterei, legényei, inasai közül, együttesen a vádolt debreceni férfiak mintegy 6,98 %-át tették ki. A kereskedelem, szolgáltatásban tevékenykedők vádlottak (csapláros, árusok) száma elenyésző. Néhányan alacsonyabb városi szolgálatban álltak: különféle csőszök, tömlőctartó, hóhér, hajdúk, többen a város vagy debreceni cívisgazdák kocsisai voltak, s előfordult néhány konkrét agrárfoglalkozás is: gulyások, kondás. A férfi vádlottak többsége, akikhez (az előbb tárgyaltakat kívül hagyva) a debreceniek kb. 2/3-át soroltuk, elsősorban mezőgazdaságból élhetett. Így a tárgyalt bűncselekmények tipikus férfi elkövetőjeként is elsősorban ez a típus jöhet szóba, azzal kiegészítve, hogy polgárjoggal nem rendelkező, középkorú, olykor otthon is agresszív házasember lehetett, aki legtöbbször kocsmázás közben, megrészegetve keveredett ivótársaival összetűzésbe, amelyek sokszor testi sértés okozásáig fajultak. Az átlagos büntetés 24-30 pálca, 12 Ft-os vérbírság, valamint fájdalomdíj, borbélyköltség, kártérítés, az okozott sérüléstől függően.

Jegyzetek

1. *Hajdu Lajos*: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp. 1985. 240-241., 262-263., *Mezey Barna* (szerk.): Magyar jogtörténet. Bp. 1996. 246.
2. Szt. István II. 13., 16., 46.
3. I. Mátyás 1486: VI. 51., megismétlése: II. Ulászló 1492. I. 82., *Eckhart Ferenc*: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században. Bp. 1954. 107-109.
4. *Nagy Sándor*: A hajdúkerületi törvényszék ítélkezési gyakorlata az ember élete elleni bűncselekményekben 1757-1850. HMÉ. VIII. (szerk.: *Nyakas Miklós*) 1994. 10-13.
5. I. Ferdinánd 1563: 38., 63. tc.
6. *Bónis György*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1686-1708. Bp. 1962. 131., *Nagy S.* 1994. 11., *Kállay István*: Városi bíráskodás Magyarországon 1686-1848. Bp. 1996. 203., 205., 209-210.
7. *Hajdu L.* 1985. 240-241., *Kállay István*: Úriszéki bíráskodás a XVIII-XIX. században. Bp. 1985. 201., *Mezey B.* 1996. 246.
8. HBML. IV. A. 1011. h. 50. cs., IV. A. 1011. m. 4. k. 98., (1741. ápr. 29.), IV. A. 1018. e. 5. k. 386. (1741. szept. 4.), IV. A. 1018. g. 26. cs. 1743. No. 2. (1743. okt. 28.), IV. A. 1018.

- e. 6. k. 278. (1747. ápr. 22.) (A levéltári jelzetek a Hajdú-Bihar megyei Levéltár anyagára vonatkoznak, a továbbiakban a levéltárat nem jelezzük külön.)
9. IV. A. 1018. g. 27. cs. 1742. No. 11. (1742. dec. 7.)
 10. IV. A. 1018. e. 6. k. 324-325. (1747. okt. 7.)
 11. IV. A. 1018. e. 6. k. 550-553. (1749. szept. 6.), IV. A. 1018. g. 27. cs. 1749. No. 11.
 12. IV. A. 1018. e. 5. k. 754-755. (1744. aug. 8.), IV. A. 1018. f. 1. cs. 1744. Borsi Panda inquisitiója., IV. A. 1018. g. 27. cs. 1744. No. 7.
 13. IV. A. 1018. e. 5. k. 508-510. (1742. júl. 28.), IV. A. 1018. g. 26. cs. 1742. No. 8.,
 14. IV. A. 1018. e. 5. k. 761-762. (1744. aug. 29.), IV. A. 1018. g. 27. cs. 1744. No. 8.,
 15. IV. A. 1018. e. 6. k. 445-446, 458-459., 463. (1748. dec. 7., 1749. jan. 4., 18., 29.), IV. A. 1018. g. 27. cs. 1749. No. 21., *M. Antalóczy I. 1996/a.* 157.
 16. IV. A. 1018. e. 5. k. 449-451. (1742. márc. 29.), IV. A. 1018. g. 26. cs. 1742. No. 3.
 17. IV. A. 1018. e. 5. k. 284. (1740. nov. 26.), IV. A. 1018. g. 26. cs. 1740. No. 3.
 18. IV. A. 1018. e. 5. k. 268-269. (1740. szept. 11.), IV. A. 1018. g. 26. cs. 1740. No. 2.
 19. IV. A. 1018. e. 6. k. 350-351. (1748. jan. 13.), IV. A. 1018. f. 1. cs. No. 6.
 20. IV. A. 1018. e. 6. k. 547-550. (1749. szept. 6.), IV. A. 1018. g. 27. cs. 1749. No. 12., IV. A. 1011. b. 9. k. 1749. No. 50., IV. A. 1011. b. 1. cs. No. 903.
 21. IV. A. 1018. e. 6. k. 263-264. (1747. febr. 4.)
 22. IV. A. 1018. g. 26. cs. 1743. No. 3. (1743. ápr. 13., 1743. máj. 27.), IV. A. 1011. b. 9. k. 1743. No. 36., 38.
 23. IV. A. 1018. e. 5. k. 708-709. (1744. febr. 29.)
 24. IV. A. 1018. e. 6. k. 545-546. (1749. aug. 30.)
 25. IV. A. 1018. e. 6. k. 563., 565. (1749. okt. 11., 18.)
 26. IV. A. 1018. e. 6. k. 202-203. (1746. júl. 16.)
 27. IV. A. 1018. e. 5. k. 462-463., 467. (1742. ápr. 28., máj. 10.), Az öngyilkosságra ld.: *Hajdu L. 1985.* 279-280.
 28. IV. A. 1018. e. 5. k. 472-475. (1742. máj. 30., jún. 2.), IV. A. 1018. g. 26. cs. 1742. No. 6.
 29. Az országos gyakorlatra ld.: *Meznerics Iván:* A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16-19. században. Bp. 1933. 26-27., *Eckhart F. 1954.* 118-121., *Hajdu L. 1985.* 262-281., *Kállay I. 1996.* 328-341., *Mezey B. 1996.* 246., causa mixta: IV. A. 1018. e. 6. k. 471., 475-476. (1749. febr. 8., márc. 8.)
 30. A vérbírság díjtételére ld. IV. A. 1018. e. 6. k. 372., IV. A. 1018. e. 6. k. 350. (1748. jan. 13.)
 31. IV. A. 1018. e. 6. k. 256. (1747. jan. 19.)
 32. IV. A. 1018. e. 6. k. 510. (1749. máj. 31.), IV. A. 1018. e. 6. k. 395. (1748. jún. 8.)
 33. IV. A. 1018. e. 5. k. 466. (1742. máj. 10.), IV. A. 1018. e. 6. k. 419. (1748. aug. 5.)
 34. IV. A. 1018. e. 6. k. 390. (1748. jún. 1.), IV. A. 1018. e. 6. k. 54., 86. (1745. jún. 12., aug. 14.)
 35. IV. A. 1018. e. 6. k. 475-476. (1749. márc. 8.)
 36. IV. A. 1018. e. 6. k. 234-235. (1746. nov. 26.)
 37. IV. A. 1018. e. 6. k. 306. (1747. aug. 5.)
 38. IV. A. 1018. e. 5. k. 476-477. (1742. jún. 4.)

39. IV. A. 1018. e. 6. k. 36. (1745. ápr. 17.)
40. IV. A. 1018. e. 6. k. 242-243., 260., 316. (1746. dec. 10., 1747. jan. 28., szept. 2.)
41. IV. A. 1018. e. 6. k. 208. 479. (1746. aug. 13., 1749. márc. 15.)
42. IV. A. 1018. e. 6. k. 189. (1746. jún. 11.)
43. IV. A. 1018. e. 6. k. 66-67. (1745. júl. 5.)
44. IV. A. 1018. e. 5. k. 226-227. (1740. ápr. 2.)
45. Mátyás 1486:66. tc., A részegeskedés törvényi és statutumokbeli tiltására ld. *Takáts Sándor*: Küzdelem a részegeskedés ellen. In: *Takáts Sándor*: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. századból. Bp. 1961. 296-301., *Bogdán István*: Régi magyar mulatságok. Bp. 1978. 167-172, 219-220.
46. *Kolosvári Sándor - Óvári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. III. k. Városi statutumok. 1548-1803. Bp. 1892. 625. 427., A részegeskedést ítélte el Szenczi Pál A részegesek jajos pohara című prédikációjában, s azt ostromozta Szentpéteri István prédikátor is Hangos Trombita című 140 oldalas, 1698-ban megjelentetett munkájában. Vö. *Bogdán I.* 1978. 172.
47. *Bársony István* : A város kereskedelme 1693-ig. In Debrecen története 1. k. (szerk. Szendrey István) Db. 1984. 397-403.
48. IV. A. 1018. e. 5. k. 663-665. (1743. nov. 9.)
49. IV. A. 1018. e. 5. k. 203- 204., 206. (1740. jan. 16., 23.)
50. IV. A. 1018. e. 5. k. 300. (1747. júl. 1.)
51. IV. A. 1018. e. 6. k. 289-290., 291-292. (1747. jún. 3., 5.)
52. IV. A. 1018. e. 6. k. 267. (1747. febr. 18.)
53. IV. A. 1018. e. 6. k. 432. (1748. okt. 5.)
54. IV. A. 1018. e. 6. k. 438-439. (1749. nov. 16.)
55. IV. A. 1018. e. 5. k. 619-620. (1743. jún. 8.)
56. IV. A. 1018. e. 6. k. 387-388., 391. (1748. máj. 25., jún. 1.)
57. IV. A. 1018. e. 6. k. 561. (1749. okt. 11.)
58. IV. A. 1018. e. 6. k. 226-227. (1746. okt. 8.). A Csokonai-kutatás számára újabb adalék lehet az a per, amelyben Csokonai József (!) diák két másik diáktársával perelt 2 helybéli férfit, akik őket a Mester utcai csapszéken pálcával hatalmasul megverték, s a védekező Csokonait úgy megsebesítették, hogy még két hét múlva is borbélynál feküdt. A bíróság jogosnak ismerte el keresetüket, violentiáért 40-40 Ft-ra ítélte a hatalmaskodókat és a gyógyíttatás költségeinek kifizetésére, verekedés közbeni káromkodásukért pedig magistratualiter 36-36 pálcára. IV. A. 1018. e. 6. k. 169. (1746. ápr. 9.)
59. IV. A. 1018. e. 6. k. 275. (1747. ápr. 1.)

Offences against life and security in Debrecen in the Mid-1700s

In the course of our investigation we examined the functioning of the law court, the number of cases, the criminal procedure, the persons charged with a crime (according to sex, age, residence, occupation, social status), the crimes committed (according to types and frequency), the motives and circumstances of the crimes committed, the classes, types and degrees of the imposed penalties.

The law court of Debrecen was the largest one in the country as far as the number of cases is concerned, where, in the middle of the century, more than 300 cases were heard a year, in the course of which 270 criminal cases were tried on the average. In the course of the decade, 3900 accused persons came on for a trial, who were accused with more than 4200 criminal offences. We discuss the criminal offences, criminal cases and penalties with the relevant background of history, criminology, legal history and with the statistical connections.

Looking into the criminal offences according to the sexes, we noted totally different ratios, which followed the traditional social status of each sex and their occupations. As far as men are concerned there were offences against wealth in the greatest number of cases, and half as many (320 and 330 respectively) offences against life and security (bodily harm, fight). As far as women are concerned, the most cases were offences against sexual morals, the crime against life and security was no characteristic. As far as residence is concerned, most of the accused were from Debrecen. As for social status, crime can be attached to residents without civil rights.

Holli József

Dessewffy Sámuel gazdálkodása a nyírtelki és ófehértói birtokain

A XVIII. századi főnemesség egyik legmarkánsabb csoportját képezte a század közepétől felemelkedő „homo novus” réteg. Ennek a rétegnek volt jellegzetes képviselője Dessewffy Sámuel is, aki figyelemre méltó karriert futott be. Előbb táblai ülnök, majd 1754-től a Tiszán inneni kerület elnöke, 1764-ben királyi tanácsos, 1764-től Sáros megye főispáni helytartója, 1767-1776-ig valóságos főispánja volt. 1756-ban bárói, 1775-ben pedig grófi rangemelésben részesült, s ezzel a család grófi ágának a megalapítója lett. Nála jelenik meg először a bárói diploma után a családi név ma is írt formájában. Korábban ő is *Desőffy*-ként írta alá leveleit.¹

Birtokszerzések, hitelügyletek és gazdálkodás

Dessewffy Sámuel apjának 1748-ban bekövetkezett halálakor - a nagybátyjától és a fivérétől örökölt fintai, kriványi és olsvai uradalmak révén - már a jómódú birtokosok közé tartozott. Az apai örökség viszonylag szerény volt: az 5503 magyar forint értékű birtokokhoz még 2700 forint értékű készpénz és 1710 ft 26 krajcár értékű adósságlevél társult.²

Az örökölt birtokokból származó jövedelmek jelentősen elősegítették a sikeres pályakezdést, de csak a bene possessionatus nemességhez hasonló életvitelt biztosíthattak. Az ennél többre törekvő *Dessewffy Sámuel* ezért kitartóan gyarapította birtokait, növelte jövedelmét és igyekezett érdemeket szerezni az uralkodó szolgálatában.

A homo novus nemesség emelkedésével kapcsolatban a történetírás túlhangsúlyozta a lojalitás fejében kapott birtokadományok szerepét, valójában a kortársak gyakran panaszkodtak, hogy a címadományozásokat a korábbiakkal ellentétben már nem kísérik birtokadományok. A donatio elnyerésére ritkán, csak többszöri folyamodás és jelentős pénzösszegek lefizetése után került sor.³ A kor nagy szerzői birtokállományának csak

kis hányadát képezték a donatiók, ezekhez is legtöbbször az elmaradt juttatásaik törlesztése fejében jutottak a megadományozottak. *Dessewffy Sámuel* is csupán egyszer részesült ebben az uralkodói kegyben. *Mária Teréziától* 1777-ben nyerte adományul a Sáros megyében lévő szédikerti birtokot, ezért már 10 évvel korábban 34 000 forintot fizetett a kincstárnak.⁴ *Dessewffy* felemelkedését elsősorban birtokvásárlásai, illetve az eredményes gazdálkodás alapozta meg.

Mivel a birtokok vételára a belőlük nyerhető jövedelem többszörösére rúgott, ezért a nagyobb birtokvásárlások elengedhetetlen hozzátartozói voltak a hitelfelvételek. A kölcsönök természetesen a birtokszerzésen túl reprezentatív célok vagy családi események (esküvő, temetés, hozomány) fedezetűl is szolgáltak. Így még a jól gazdálkodó családok tagjai is jelentős tartozásokat halmozhattak fel, ez azonban nem rontotta hitelképességüket. Nehézségeket elsősorban az okozhatott, ha a birtokos nem fordított megfelelő figyelmet az adósságok és azok kamatainak pontos fizetésére.⁵

Hitelfelvételhez maga *Dessewffy Sámuel* is rendszeresen folyamodott. 1750-75 között a rendelkezésre álló adatok szerint 200 000⁶ forintot meghaladó összegű hitelt vett fel.⁷ A hitelezők többnyire a birtokos nemesség tagjai közül kerültek ki, az egyházi eredetű kölcsönök a hitelek alig 2 %-át tették ki.⁸ A kölcsönök összege a 20 000 forintot csak egy, a 10 000 forintot pedig csupán 5 kölcsönző esetében érte el, illetve múlta felül.⁹ Az adósságok túlnyomó részét az ennél kisebb összegű kölcsönök tették ki. A pénzt - néhány forrás alapján arra lehet következtetni - *Dessewffy* elsősorban birtokvásárlásokra fordította. Ezt bizonyítja, hogy csak 1750 - a nagyobb birtokszerzések megindulása - után és főleg azokban az években vett fel jelentősebb hiteleket, amikor nagy értékű birtokot vásárolt. Mindezek ellenére sem találtam nyomát, hogy *Dessewffy Sámuel* túlzottan eladósodott volna. A 6 %-os kamattal járó hitelek többnyire 1-3 éves lejáratúak voltak, ezért igyekezett őket minél előbb kamataikkal együtt törleszteni. Ez alól kivételt képeztek az egyházzal szembeni tartozások. Mivel az egyháziak az intézmények fenntartására szolgáló kamatok fizetését tartották a legfontosabbnak, ez lehetővé tette - a kamatok pontos fizetése mellett - a felvett összeg későbbi törlesztését.¹⁰ 1750 és 1755 között a felvett tőkének és kamatainak törlesztésére *Dessewffy Sámuel* 107 690 forintot fordított. 1773-ban a következő adósságok terhelték vagyónát:

1767.	Péchy Györgynek	2400
1769.	D. Jánosnének, Sulyovszki Józsefnek	25000
1770.	Hedig Jánosnének és a Szepesi Káptalannak fia adósságainak átvállalásai miatt	2800
	Aspremonthnak a kaszai és kövesi szőlőkért	1666,40
1772.	Horváth Gergelynének	10000
	Lányának, Klárának Nagydomása, Holcsikóc,	

	Giróc falvaiért	17000
1773.	a tállyai és szántói szőlőkért, szántóföldekért, rétért, majorért, pálinkaégetőért Pintér Ferencnének	12600
	Sebesi Franciscanusoknak	500
	Dessewffy Istvánnak	1000

összesen tehát 72 966 forinttal és 40 krajcárral tartozott.¹¹

Ebből a későbbi bejegyzések szerint a Sulyovszkival, Aspremonthtal és a Szepesi Káptalannal szemben fennálló tartozását *Dessewffy* törlesztette. Az 1773-ban nyilvántartott 70 000 forintnyi adósság nem tekinthető túl nagynak a korábbi évtizedek kiadásaihoz képest. Jövedelmének növekedése lehetővé tette, hogy maga is hitelezővé váljon. 1768-as számadása szerint 1749 és 67 között 41 884 forintot kölcsönzött.¹² Ennek mintegy 9,36 %-át tették ki a városoknak - Eperjesnek, Göncnek, a sebesieknek - adott összegek, a többi elsősorban a nemzetség és a család tagjai (lánya, veje) vették fel. A kölcsönök egy része azt a célt szolgálta, hogy a pénz kamatozzon, de gyakran a birtokszerzés lehetősége is szerepet játszott. Így szerezte meg zálogbirtokként Csáky István gönci birtokát és Szirmay Károly Hrabóc és Polyakóc nevű falvait 43 000¹³, illetve 10 000 forint¹⁴ hitelnyújtás fejében.

A felemelkedő nemesi családok más első generációs tagjaihoz hasonlóan *Dessewffynek* is jelentős energiát kellett fordítani gazdaságának megszervezésére. Tisztartótól elvárta, hogy rendszeresen tájékoztassák a birtok ügyeiről, s néhányukkal szinte napi kapcsolatban állt.¹⁵ A befolyó jövedelmeiről pontos számadást vezetett, az uradalmi alkalmazottak jelentéseit nemcsak átnézte, de azok pontatlanságaira is felfigyelt.¹⁶ Jó gazdaként tisztjeitől megkövetelte az úrbéres szolgáltatások pontos behajtását, de óvakodott jobbágysai túlzott terhelésétől.¹⁷

Dessewffy Sámuel rendszeres birtokvásárlásokkal gyarapította vagyonát. Főleg olyan birtokokat vett meg, amelyeknél nemcsak a termelési feltételek, de az értékesítési, piaci viszonyok is megfelelőek voltak. Különösen szívesen vásárolt hegyaljai szőlőket. Ezek az intenzív művelési kultúrából adódó nagy ráfordítások ellenére is, megfelelő hasznot biztosítottak. Tudatosan törekedett arra, hogy szoros együttműködés alakuljon ki az egyes birtokrészek között. Ez a birtokok eltérő földrajzi elhelyezkedéséből és a termelési lehetőségeik ésszerű kihasználásából adódott. Az uradalmi kocsmákat a saját szőlőbirtokok látták el borral, a szőlőműveléshez szükséges famennyiséget (karók, hordók, dongák, stb.) a szalánki és naményi birtokok biztosították.¹⁸ A birtokok elhelyezkedése tette lehetővé azt is, hogy a szabolcsi uradalmak állatállományának egy része a kassai és eperjesi vásárokon találjanak vevőkre.¹⁹

A korabeli Magyarországon a birtok árának összege a birtok éves jövedelmének nyolc-tízszeresét is elérte. A befektetett összeg megtérülési ideje igen hosszú volt. Ha valaki nem törekedett a megvásárolt birtokok fejlesztésére, a termelés

jövedelmezőbbé tételére, az nagyon könnyen jelentős mértékű adósság felhalmozódásához, sokszor a birtok elvesztéséhez vezetett.²⁰ *Dessewffy* egész életét végigkísérték a birtokszerzések, de jövedelmeinek növekedésével az 1760-as évek közepétől egyre több pénzt fordított a birtokok fejlesztésére is. A beruházások egy része az uradalmi infrastruktúra fejlesztését szolgálta (granárium, istállók, stb.), más részüket (kocsmák, malmok) árendába adta. Az árendálásra akkor került sor, ha a helyi viszonyok nem kecsegtettek biztos haszonnal. Ha azonban az értékesítési lehetőségek megfelelőek voltak - mint az Királytelken is történt - az uradalom saját maga vette használatba ezeket.²¹ A kocsmák, malmok, mészárszékek becsértéke néhány száz forinttól 3000 - 4000 forintig terjedt.²² A nagyobb beruházásokra egy-egy uradalom bevételei elégtelenek voltak, ezt csak más birtokok jövedelmének átcsoportosításával lehetett megvalósítani. A fejlesztések az uradalmak értékét is jelentősen megnövelték. Az 1767-ben 34000 forintért vásárolt szédikerti birtok értéke 1776-ra - a beruházások következtében - 45000 forintra növekedett.²³

A fejlesztések kivitelezésénél szembe kellett nézni a nehézségekkel is. Az állandó pénz- és munkaerőhiánnyal, kedvezőtlen értékesítési viszonyokkal. Ezzel magyarázható, hogy *Dessewffy* bevételei elsősorban az úrbéri szolgáltatásokból, a földesúri haszonvételekből és birtokrészek bérbe adásából származtak bár komoly erőfeszítéseket tett az árutermelésbe való bekapcsolódásra is.

Az allodiumok

Anyósának, Gersei Pethő Rozáliának halála után, fiú örökös hiányában az egész anyai hagyaték a két lányra, illetve azok férjeire, *Dessewffy Sámuelre* és *Sennyei Imrére* szálltak. A két örökös a birtokokon egyenlő arányban osztozott meg. Így ekkor még Ófehértónak és Királyteleknek is csak egyes részei kerültek *Dessewffy* birtokába.²⁴ 1771-ben, sógorának fiatalon elhunyt fia, *Sennyei Imre* révén lehetőség nyílt ezen birtokrészek megszerzésére. *Sennyei özvegyének*, *Révay Annának* fizetett 30669 forint fejében Ófehértónak és Királyteleknek a megosztás révén addig *Sennyeit* illető részeinek is a birtokába került.²⁵

A királytelki uradalomhoz Nagyhalász, az Ófehértóihoz Acsád, Bakta, Lórántháza, Ópályi, Kígyós, Jákó, Kisléta, Apagy, Magy, Gemzse, Gyulaháza, Gelényes, Dabas, Nyíradony, Aranyos, Pócspetri és Szalánk határaiban lévő birtokrészek is hozzátartoztak.²⁶

Ófehértón 1772-ben 27 telkes jobbágy és 23 zsellér munkaerejére számíthattak a tisztartók.²⁷ A környező birtokrészekben 1760-ban 57,28, 1772-ben 73 lakás jobbágy élt.²⁹

Királyteleknek a török pusztítást követő újbóli benépesülése csak az általunk tárgyalt időszakban vette kezdetét. Nyíregyházán is mindössze 15 örökös jobbágya

volt *Dessewffy*nek.³⁰ Új szerzeményein folytatott gazdálkodása során a megye többi birtokosát is sújtó nehézségekkel kellett szembenéznie.

A XVIII. század háborúi és a népesség növekedése Magyarország számára is a mezőgazdasági termékek exportlehetőségének bővülését eredményezték. Ezt az ország nyugati határaitól nem nagy távolságra fekvő birtokok tulajdonosai tudták kihasználni. A magas szállítási költségek miatt az ország belső területeinek birtokosai számára a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódás és a regionális piacok által nyújtott lehetőségek kihasználása kínálkozott.³¹

A korlátozott fogyasztói bázis Szabolcsban az ország más területeit is meghaladó mértékben érvényesítette negatív hatását. A megye gazdasági viszonyait rendkívül kedvezőtlenül befolyásolta, hogy területén sem királyi város, sem bármiféle más ipari létesítmény nem volt található, amelyik mint biztos felvevőpiac, árutermelésre ösztönözte volna a birtokosokat.

Dessewffy számára a kereskedelembe való bekapcsolódásra főleg a Hegyalja és az észak-keleti vármegyék közelsége teremtett lehetőséget. A Hegyalján a szőlőtermelés miatt háttérbe szorult a hagyományos mezőgazdasági termelés. A beregi, ungi, ugocsai vásárlóknak pedig saját termelési adottságaik miatt volt szükségük Szabolcs mezőgazdasági terményeire: gabonára, vágó- és ígás állatokra, szőlőkötöző sásra, stb. Nem szabad azonban túlértékelni az árucere-forgalomnak a lakosság számára kínáló lehetőségeit. A gabonát a felvevőpiac hiánya, a rossz közlekedési viszonyok, olykor a túlkínálat tette nehezen eladhatóvá. A legbiztosabb bevételi forrást az állatok értékesítéséből származó jövedelmek képezték. A helyi kereslet csekély volta, a felvevőpiac esetlegessége, az állandó pénzhiány elzárta az utat a vállalkozások létesítése előtt. Nemcsak a parasztság, de a nemesség túlnyomó része is önellátásra rendezkedett be.³²

Allodiumokat csak olyan helyen volt érdemes létesíteni, ahol a kedvező értékesítési viszonyokon kívül megfelelő mennyiségű munkaerő is rendelkezésre állt. Hogy a termelési adottságok és lehetőségek mennyire meghatározták a gazdálkodást, *Dessewffy Sámuel* 2 szabolcsi uradalma - az ófehértói és királytelki dominium - is³³ jól példázza. Ezért a két allodium gazdálkodását - figyelembe véve a köztük lévő szoros kapcsolatot is - egymással párhuzamosan fogom bemutatni. A gazdálkodás jellege mindkét allodiumban önellátó volt és a jobbágyok robotmunkájára épült. Az alkalmazott termelési módszerek és eszközök között sem volt különbség. Királytelken az ófehértóinál jóval kevesebb jobbágyi munkaerő állt rendelkezésre, - földrajzi elhelyezkedése folytán - mégis jóval kedvezőbb lehetőségeket nyújtott az árutermelés kialakulásához. A Hegyaljától alig 15-20 km távolságra elhelyezkedő uradalom igyekezett is a terület által kínált értékesítési lehetőségeket kihasználni. Ezzel magyarázható, hogy bár a két allodium jövedelmei azonos forrásokból származtak, arányaik jelentősen eltértek egymástól.

Az általam vizsgált időszakban a királytelki uradalom bevételeinek 73,3 %-át a majorságból (gabona-takarmány, illetve állatteladásból) származó jövedelmek tették ki.³⁴ Ezzel szemben az ófehértói jövedelmeknek több mint 90 %-a úrbéres szolgáltatásokból, haszonvételekből származott.³⁵ Mivel a szállítási költségek 30 km-enként megduplázódtak,³⁶ nemigen volt érdemes Ófehértóról a Hegyaljára gabonát szállítani. A helyi piaci viszonyok csak kis mennyiségű gabona eladását tették lehetővé. Ezen a téren később sem történt jelentős változás. Egy 1784-ben keletkezett számadás szerint a majorság jövedelmei még akkoriban is csak az összbevételek 9,85 %-át alkották.³⁷

Királytelken az allodium bővítését a munkaerő hiánya hátráltatta. A nyíregyházi 11 örökös jobbágyság és 4 zsellér robotterhei a béresek munkájával sem voltak elegendőek minden feladat ellátásához.³⁸ Bár éltek a bér munkaerő alkalmazásával is, azt a viszonylag magas költségek miatt igyekeztek mellőzni. Helyi munkaerőt nem mindig alkalmaztak szívesen, mivel ezek a készpénz mellett élelmiszerjuttatást is igényeltek. Velük szemben előnyben részesítették az északi megyékből származókat. 1766-ban a ruszin aratók napi 13 poltura mellett kenyérrel is beérték.³⁹

A majorság terménybevételeinek növeléséhez hozzájárult, hogy a termés egy részét gyakran az erre igényt tartó környékbeli nemesség és jobbágyság részére osztották ki, akik minden köből életet egy vékányi kamattal együtt tartoztak visszaadni. Előfordult, hogy a kamatot pénzben váltották meg,⁴⁰ de sok esetben eleve megszabták, hogy ezt csak munkavégzés formájában törleszthetik.⁴¹ A munkaerőhiány különösen aratás idején okozott gondot, ilyenkor ugyanis a Nyírség lakóinak jelentős része a Hegyalján dolgozott,⁴² így elsősorban a szénakaszálásnál hasznosították munkaerejüket. A robotmunkánál előforduló hanyagság elkerülése érdekében megszabták, hogy hány kereszt gabonát kell learatni. A gabonatermés kis mennyisége nem tette lehetővé a nagyobb mértékű piaci részvételt. Az igazi megoldást az uradalom által nem hasznosított földek bérbeadása jelentette, melyre a források 1764-ben utalnak először.⁴³ A bérlők főleg a nyíregyháziak közül kerültek ki, mások a környező helységekből (Hajdúnánás, Karád, Szentmihály) érkeztek. A földhasználat fejében minden termény után kilenceddel⁴⁴ és valószínűleg munkával is tartoztak. Az ő munkaerejüket vehették igénybe a majorsági ipariális földek létesítésekor is. Az 1767-es számtartói jelentés az ipariális föld termésének megadásakor hozzáfűzi: „Szemes élet mennyi lett, az melyet földek után vetettek, az tótok és többek.”⁴⁵ Az irtásföld földesúri birtoklását bizonyítja az is, hogy az ide elvetett gabonamennyiséget a jobbágyoknak bérbeadott földekkel ellentétben, pontosan számon tartották, és a termés egésze is az uradalom magtárába került.⁴⁶ A majorsági termelés bővítése és a kilenced - mint a táblázat is mutatja - jelentősen növelte a piacra vihető gabona mennyiségét. Így az 1760-as évektől kezdve a királytelki uradalom jövedelmének jelentős hányada az uradalom által termelt, illetve a jobbágyi szolgáltatásokból származó gabona és takarmánynövények eladásából származott.

É v	Búza	Rozs	Árpa köből	Zab	Köles
1766. allodium	81	192 2/4	178	43	42
majorsági indusztriális földek	38 2/4	235	81	-	-
jobbágyoktól szerzett kilenced	86 2/4	280 1/4	253	62 2/4	56
1767. allodium	44	183 3/4	158 3/4	56 2/4	12 1/4
majorsági indusztriális földek	57 1/4	157 1/4	118 2/4	-	-
jobbágyoktól szerzett kilenced	50 1/4	263	166 3/4	78	14 3/4

Mind az allodiális, mind az indusztriális földeken az uralkodó gabonaféle a rozs annak ellenére, hogy a búza eladási ára magasabb volt. Ez a királytelki földek minőségével magyarázható. Az árpát és a zabot - Ófehértón még a kukoricát is - elsősorban takarmánnyként hasznosították az állatok számára. Az árpára a serfőzőházak is igényt tartottak.⁴⁸

Mindkét allodiumban három nyomásban művelték a földeket. Az aratást a nagyobb szemvesztés elkerülése érdekében többnyire sarlóval végezték. Kaszálásra csak a rossz termésű években került sor.⁴⁹ A termésátlagok a rossz minőségű, homokos talaj miatt elég alacsonyak voltak. 1762 és 1765 között a rozs mindössze 2-2,7-szeres, a tavaszi búza 1,8-3,85-szeres, a zab 2,8-3,25-szörös hozamot adott. Egyedül a köles 4-24-szeres és az árpa 2,63-6,35-szeres termésátlaga volt viszonylag megfelelő. Ez a búza és a rozs esetében azt jelentette, hogy a termésnek több mint egyharmadát kellett vetőmagként félretenni.⁵⁰

A gabonát túlnyomórészt a hegyaljai vásárokon lehetett értékesíteni. Az eladási lehetőségek igen változóak voltak. 1767-ben 646 magyar forint és 10 dénár értékű gabonát adtak el, de a következő évben - főleg a tokaji és a keresztúri vásárokon - már 1701 magyar forint értékű gabona talált vevőre.⁵¹ Jelentősebb mennyiségű gabona eladására akkor nyílt lehetőség, ha egy nagykereskedő vagy a hadsereg nagyobb tételt vásárolt fel, mint 1776-ban, mikor a tokaji granáriumba 1172 köből rozst szállítottak.⁵² Ófehértón inkább a személyzet természetbeni ellátására, illetve takarmányozásra szolgált a termés. A gabona értékesítéséből származó jövedelmek a bevételek mindösszege 7,2 %-át tették ki.⁵³

A termékek piacra viteléhez a nyíregyháziak és szentmihályiak szállítóeszközeit vették igénybe. 1775-ben Dessewffy és birtokostársa, Sennyei Imre annak fejében, hogy nem emelték a nyíregyháziak szolgáltatásait, elvárták, hogy a korábban szokásban lévő hosszú fuvart továbbra is teljesítsék számukra.⁵⁴ Ez a szolgáltatás azonban alkalmoszerű és korlátozott lehetett, mivel 1767-ben a mezővárosiak nem biztosítottak szekeret az árpának Királytelekről Ófehértóra szállítására, ezért a sertéseket kellett az egyik allódiumból a másikba áttérlni.⁵⁵ Más volt a helyzet Ófehértón, ahol a jobbágyság az úrbérrendezésig (1772/73) minden második héten uruk számára dolgoztak.⁵⁶

A gabonaárak igen változó képet mutattak. Az év elején csekély árak a tavasz folyamán jelentősen növekedhettek. 1767 januárjában a búza köbléért 6-7 máriást, a rozsért 45 krajcárt, árpáért 3 máriást és néhány krajcárt kínáltak, de szeptemberben már a búza és a rozs köble 12, illetve 9 máriáson kelt el.⁵⁷ Erre magyarázatul szolgálhat Nagy András levele, aki 1776 áprilisában az alacsony gabonaárak mellett is bizakodva írta: „ha megindul a kereskedés [,] léssen ára, mivel a föld árja miatt a vermekben sok ezer köből élet elromlott”.⁵⁸

Az állattartás kiemelkedő szerepe miatt a széna és a szalma mindig jelentős keresletnek örvendett. 1767-ben az 1211 magyar forint értékű takarmánynövény többnyire a környék nemesi birtokosai között kelt el.⁵⁹ Az állattenyésztés mind az ófehértói, mind a királytelki uradalomban jelentős volt. Mindkettőhöz gulya, ménes, juhnyáj, sertéskonda tartozott, ezenkívül Ófehértón fejőstehenészet és méhészet is működött. A tehenek az allódiumban a majoros kezére voltak bízva, aki ezek után 34 forinton kívül 200 icce vajjal, a tej és aprómarha megváltása fejében pedig 10-10 forinttal tartozott.⁶⁰ A tej más uradalmakban is csak a majorsági személyzet körében talált fogyasztóra, ez magyarázhatja pénzbeni megváltását. A vajnak jobb értékesítési lehetőségei voltak.

Az állatállomány ellátásában az allódiumok között együttműködés alakult ki, ha például Ófehértón fogytán volt a takarmány, akkor az állatokat áthajtották Királytelekre, ahol a vermekben tárolt gabona szolgált táplálékkal.⁶¹ Gyakran előfordult, hogy a gönci, esetleg más északi allódiumok állatállományának egy részét is Királytelekre hajtották.⁶² Máskor azonban, ha itt sem volt elegendő takarmány - mint 1767-ben a szárazság miatt - a tisztartó kénytelen volt urát arra kérni, hogy a jószág számára az északi birtokokon gondoskodjon takarmányról.⁶³ Ilyenkor a beregi, máramarosi, ugocsai legelőkre és erdőkbe irányították az állatállományt. A tél mindig komoly veszteséget okozott az állatállományban. A betegség okozta veszteségeket azonban nagyobb csapásnak tekintették. Amikor Szentléleki Antal gönci tisztartó sertései közül a tél elmúltával sok elpusztult, a provisor így kommentálta a történetet: „Ha téiben megdöglött volna, semmi búsulásom nem volna rajta, de most már kitélvén, valóban búsulok miatta.”⁶⁴ 1766-67 telén a két allódiumban a 3 kondás

kezén lévő 501 sertésből májusig 122, 1763-ban az előző évben vásárolt 60 ökör és tinó közül 15 veszett oda.⁶⁵ Ennek ellenére a járványok terjedésének megakadályozására és a gyógyítás érdekében csak annyi történt, hogy más legelőkre hajtották az állatokat, illetve a beteg jószágoknak több takarmányt adtak. Ritkán fordult elő, hogy a gyógyulás érdekében orvosságokat is alkalmaztak.⁶⁶

Amint kitavaszkodott, számba vették a megmaradt jószágot és a vásárolt állatokkal alaposan megnövelték a lecsökkent állományt. A jószágok ilyenkor ellettek, így előbb megvárták, míg a fiatal állatok erőre kaptak, csak ezután vitték őket a vásárra. Az is előfordult, hogy az állatok egy részét helybeli jobbágyoknak, illetve kereskedőknek adták át, akik a vételárát az eladás után törlesztették.⁶⁷ Az állatok egy része már télen eladásra került, így hiába szólította fel Romanovics ófehértói tiszttartót Szolarcsik gönci tiszttartó 1769 januárjában, hogy hajtsa a sertéseket az eperjesi vásárra, a sertések többsége már elkelt a tokaji sokadalomban.⁶⁸ Míg az állatokkal piacozó jobbágyok - az 1772-es investigációk szerint -⁶⁹ Sátoraljaújhelynél északabbra nem jutottak el, a két allodium állatai a hegyaljai vásárokon kívül az eperjesin, kassain és fülekin is megjelentek.⁷⁰ Az északi területeken folytatott kereskedelmet nagyban elősegítette a *Dessewffy* birtokok elhelyezkedése. Az Eperjes és Kassa felé tartó állatokat olyan útvonalon lehetett terelni, amely érintette az egymástól nem túl nagy távolságra elhelyezkedő birtokokat, Tarcalt, Tállyát, Göncöt és Fintát, melyek takarmányt biztosítottak az állatok számára. Ez a körülmény és a közvetítő kereskedelem kiiktatása tette igazán jövedelmezővé az állattartást *Dessewffy* számára.

Az allodiumok újabb jelentős jövedelemforrását képezte a földesúri haszonvételek és a birtokok egy részének árendába bocsátása. A királytelki italmérést az uradalom mindig a saját kezében tartotta. Ezt a feladatot szerződtetett kocsmáros végezte, aki fizetését kisebb részben készpénzben, nagyobb részben természetben kapta, és lehetősége volt a bor meghatározott részének és seprőjének a maga hasznára való árusítására is.⁷¹ A kimért borok kizárólag a tállyai és szalánki birtokokról származtak, a sört és a pálinkát többnyire az árendások bérleti díj fejében szolgáltatták.⁷² A királytelki fogadó jelentős forgalmat bonyolított le: 1765 február és 1766 júniusa között 1506 magyar forint és 50 dénár,⁷³ 1769-70 között 1056 magyar forint és 18 dénár értékű italt szállítottak a kocsmákba.⁷⁴ 1773 áprilisa és 1775 decembere között 14 950 icce borért és 2026 icce pálinkáért 2744 magyar forinttal és 96 dénárral tartozott a kocsmáros.⁷⁵ A pálinka 30 és 36 dénáron, a bor 12-18 dénáron fogyott. Az italmérésből származó jövedelmek nem érték el az átadott árumennyiség értékét, időnként jelentős restancia halmozódott fel. Ez 1770-ben 394 magyar forintra és 95 dénára,⁷⁶ 1775-ben 365 magyar forintra és 78 dénára rúgott.⁷⁷ Ráadásul a kocsmárosok a kiárult italok utáni tartozásuknak csak egy részét fizették készpénzben, a többit természetben törlesztették, amit a tisztek az általuk meghatározott áron számoltak el.

1760-ban a királytelki pusztá egy részét Rózsa István árendás bérelte évi 500 forinton.⁷⁸ Rózsa köteles volt *Dessewffy* állatainak értékesítéséről gondoskodni. Az árendás részt vállalt néhány gazdasági épület emelésében is, de 1763-ban már olyan nagy adósságot halmozott fel, hogy ennek fejében kénytelen volt állatállománya jelentős részét *Dessewffynek* átadni.⁷⁹ A nyíregyháziak a pusztá felét először 1767-ben vetették bérbe.⁸⁰ Mivel a mezőváros arculatát meghatározó állattenyésztés miatt létfontosságú volt számukra a legelők használata, ez lehetővé tette a birtokos számára a bérleti összeg állandó növelését, mely 1776-ban 1700 rajnai forintot tett ki.⁸¹ Az ófehértói uradalomban a földesúri haszonvételek (kocsmá, mézsárszék, pálinka- és serfőzőház, malom) többnyire zsidó és örmény bérlők kezén voltak, s a legelőket és erdőket is főleg ők hasznosították.⁸² A birtokrészek egymástól való nagyobb távolsága, az infrastruktúra hiánya nem tette lehetővé, hogy az uradalom ezeket saját termelési rendszerébe vonja be. Mindezen körülmények az árendások helyzetét is megnehezítették. Alesi János királytelki tiszttartó szerint (1765) a helyi viszonyok nem sok jóval kecsegtettek a bérlők számára: „Nem csodálom, hogy ritka az árendás, amely a pusztákon gazdálkodik ... , mert tapasztalatom, hogy a pusztai dolog sok költséggel és kevés haszonnal jár.”⁸³ Bár a bérlők gyakran jelentős összeggel maradtak adósok, mégis szívesen látták őket a birtokokon, mert az árendások - a bérleti díj fizetésén túl - gyakran az uradalmak terményfölöslegének egy részét is felvásárolták.⁸⁴

A haszonvételek közül a legjelentősebb jövedelemforrást az ófehértói uradalom számára a kocsmáltatás jelentette.⁸⁵ *Dessewffy Sámuel* arra utasította tiszttartóját, hogy csak akkor működtesse maga a kocsmát, s gondoskodjon a szükséges italokról, ha árendást nem talál hozzá.⁸⁶ Négy ófehértói csapszék, a pálinka- és serfőző ház is többnyire árendás kezén volt. A bérleti összeg folytonosan növekedett. Az 1750-es években 20 vonás forint, 1773-ra 400 forint.⁸⁷ Előfordult, hogy az uradalom valamennyi csapszékben maga folytatta a kimérést. 1761-62 folyamán 567, illetve 333 magyar forint jövedelem folyt be a bor és a pálinka eladásából. Az 1761-es év jövedelmeit az növelte meg, hogy a kiárult 5810 icce borból 4300 icce volt vásárolt, a többi a szalánki és gönci uradalmakból származott. A vásárolt bor iccége csak 2-3, a szalánki 3-4, a gönci pedig 7-8 krajcárért kelt el.⁸⁸ A következő évben csak vásárolt borokat mértek ki, ez magyarázza a jövedelmek csökkenését. 1773-ban Salamonáris árendás távozása után, próbaképpen Gergelyfi két szalánki hordó bort méretett ki, de mivel a fele is csak hitelbe kelt el, újra árendába adták a kocsmákat 520 forintért.⁸⁹ Az ófehértói uradalomban jelentős jövedelem származott még az erdőhasználat -favágás, makkoltatás- díjaiból is.⁹⁰

Az állandó uradalmi személyzet élén a tiszttartó és a számtartó állt. Az állatokat csikósok, csordások, juhászok, kondások kezére bízták, a méhekre méhészt felügyelt. Rajtuk kívül 4-5 béresnél soha nem állt több a tiszttartók rendelkezésére. A személyzet bérét részben készpénzben, részben természetbeni juttatásban fizették. 1767-ben a királytelki uradalmi személyzet a következő juttatásokban részesült:⁹¹

Tisztek és cselédek	magyar forint	dénár	sóra vonás ft	rozs köből	kása köből	búza köből
Inspector	100		100 font			12
Tisztartó	50			14		4
Számtartó	30					
Gulyás	40	50	1	20	1 2/4	
Bojtár	25	56			1/4	
Kondás	18	70				
4 béres						
(egyenként)	8	16	1	7		

Az uradalmi infrastruktúra egy része már az átvételkor *Dessewffy* rendelkezésére állt, csak állandó karbantartásáról kellett gondoskodni. Ezen a téren jelentősebb fejlesztésre csak a 60-as évek második felétől került sor. Ekkor az eredeti infrastruktúra eléggé leromlott állapotba került. 1766-ban az ófehértói tisztartó, Romanovics András a malmot molnár és malomkö nélkül találta. Az acsádi kocsmá és malom pedig olyan rossz állapotban volt, hogy kétségesnek tűnt: talál-e hozzá egyáltalán árendást?⁹² Királytelken az okozott gondot, hogy a tisztartó az arató munkások számára kenyeret is ígért, viszont a gabonát a malom és molnár hiányában helyben nem tudta megőrletni.⁹³ Igen rossz állagú volt a többi gazdasági épület is. Ófehértón hamarosan szárazmalom, Királytelken új vendégfogadó, granárium, mindkét helyen új pálinka- és serfőző ház épült.⁹⁴ Különösen a granárium felépítése jelentett minőségi előrelépést a termelésben. Korábban állandó probléma volt, hogy a vermekben tárolt gabona megdohosodott, így legfeljebb az állatok számára volt megfelelő, vagy csak a piaci értékénél jóval alacsonyabb áron volt értékesíthető.⁹⁵ A „nagy és állandó” épületként emlegetett granárium sem tudta az összes terményt befogadni.⁹⁶ Ha nem sikerült jelentősebb mennyiségű gabonán túladni, akkor általában csak a búzát helyezték el a magtárban, a többi terményt továbbra is a hembárokban és vermekben tárolták.

A kedvezőbb értékesítési lehetőségekkel magyarázható, hogy míg Ófehértón elsősorban olyan fejlesztések történtek, melyeket elve árendás általi működtetésre szántak, a királytelki beruházások az uradalom saját gazdálkodásának fejlesztését és bővítését segítették elő.

A régi épületek karbantartása, újak emelése, a kocsmák hordók iránti igénye, mind-mind jelentős mennyiségű faanyagot kívánt. Ezt egyrészt az ófehértói, másrészt a szalánki és naményi birtokok erdőinek kellett biztosítani. Innét a fa az olcsó vízi úton, a Tiszán leúsztatva érkezett. A szárazmalom építéséhez szükséges fa például Naményból származott.⁹⁷ Gergelyfi 1773-ban 8740 hordódongát és feneket szállított Szalánkról Tokajba.⁹⁸ Ilyen nagy mennyiségű fából persze más uradalmaknak is jutott,

de a nyersanyag szállításának a megszervezése az ófehértói tiszttartó feladatai közé tartozott. Ha sürgősen szükség volt hordókra, akkor vásárolni kellett. Gergelyfi 1775-ben azonban ura parancsa ellenére sem vásárolt hordókat, mivel sokallotta a kupeckek által kért 1 rajnai forintos árat, inkább megvárta, míg a folyó lepad és az Újlaknál veszteglő 565 hordódonga és fenék megérkezik.⁹⁹

A királytelki uradalom jövedelmezőségét a piaci viszonyok befolyásolták, az ófehértói bevételek növekedése elsősorban az adózó népesség lélekszámának növekedésétől függött. A kiadási oldalt mindkét dominiumban elsősorban a tisztek és cselédek kérése az uradalmi épületek javítására, illetve az állatok vásárlására fordított pénzösszegek terhelték, ugyanakkor élelmiszerek vásárlására alig költöttek. Az alacsony majorsági bevételek az ófehértói uradalomban azt eredményezték, hogy a kiadások majdnem teljesen felemésztették a birtok éves hozamát. A királytelki allodium - mégha az értékesítési nehézségek következtében a jövedelmek erősen ingadoztak is - mindig tekintélyes hasznot biztosított birtoklójának. Az általam vizsgált időszakban a bevételek 77 %-a Dessewffy Sámuel vagy valamelyik tiszttartója kezéhez folyt be.¹⁰⁰ Ugyanakkor a források arra is utalnak, hogy ezen jövedelmek egy részét azonnal az allodium számára szükséges állatok, illetve bor vásárlására fordították. A két majorságban folytatott gazdálkodás jellemzői alátámasztják a megye mostoha árutermelési viszonyairól a szakirodalomban kialakult képet, hiszen az eladott termékeknek túlnyomó része a megyehatárokon kívül került értékesítésre. Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a Hegyalja által kínált piaci lehetőségek, a megyei északi részén birtokos nemességet a birtokok fejlesztésére, a termelés intenzívebbé tételére ösztönözték.

A *Dessewffy* birtokokon, az alkalmazottak részéről a szigorú felügyelet ellenére is előfordultak visszaélések. Ha ezek bizonyítást nyertek, az elkövetők szigorú megbüntetése soha nem maradt el. 1776-ban a *Dessewffy*-úriszék a nem sokkal korábban elhunyt királytelki tiszttartó, Dankó János által elkövetett visszaélések ügyében folytatott vizsgálatot.¹⁰¹ A meghallgatott tanúk egybehangzóan állították, hogy három évvel korábban - a tokaji vásárra menet -, a tiszttartó a maga szekereire nemcsak saját gabonájából, de az uradalomból is rakattatott. Mivel a számtartó nem volt jelen az eladásnál, felmerült a gyanú, hogy Dankó az eladott gabona árát magának tartotta meg. A tanúk állítása szerint a tiszttartó a kölcsönadott uradalmi gabona egy részéért személyesen vállalt kezességet. Később nem mindet hajtotta be, ezáltal jelentős kárt okozott az uradalomnak.¹⁰² *Dessewffy* ezt követően lefoglaltatta Dankó János és - a visszaélésekben szintén részes - fia, György javait is.¹⁰³ Jellemző, hogy György - aki elismerte a vádak megalapozottságát - elsősorban azzal igyekezett menteni magát, hogy rámutatott a számtartó és az uradalmi személyzet más tagjai által elkövetett visszaélésekre.¹⁰⁴ Bár *Dessewffy* előbb elutasította György mentegetőzését, később azonban lefoglalt javainak többségét visszajuttatta számára.¹⁰⁵

Királytelken, mint már korábban említettem, a kocsmárosok gyakran jelentős adósságot halmoztak fel az uradalommal szemben. Ha a kocsmáros nem tudott fizetni, nemcsak vagyonát foglalták le, de gyakran börtönbe is vetették. 1775-ben - a forrásokban csak Marci néven említett - királytelki kocsmáros nem tudta törleszteni 365 forint 78 dénárt kitevő tartozását, ezért vagyonát elkobozták, őt magát pedig a vármegyei tömlöcbe zárták. *Dessewffy* csak azzal a feltétellel volt hajlandó hozzájárulni szabadon bocsátásához, hogy a volt kocsmáros felvállalta egy majorsági földterület megművelését, a termés után adott kilenceddel törlesztve tartozását.¹⁰⁶

Az adósságbehajtásoknál - mint ezt Huppka Márton kocsmáros esete is bizonyítja - az uradalmi tisztségviselők is követtek el jogtalanságokat. Miután az adósságai miatt szintén vagyonelkobzással és elzárással büntetett Huppka 1769-ben kiszabadult börtönéből, a vármegyéhez fordult jogorvoslatért.¹⁰⁷ Főleg azt sérelmezte, hogy *Dessewffy* tisztségei által lefoglalt vagyonának értéke jócskán felülmúlta tartozását. Ezért kérte az adósság törlesztése után fennmaradó javainak a visszaadását. 1773-ban megindult eljárás eredménytelenségét mutatja, hogy a következő évben Huppka, a kedvezőbb elbírálás reményében, kénytelen volt újra *Dessewffy*hez fordulni.¹⁰⁸

Levéltári jegyzetek

- MOL. P.86. FI.14. 21.cs.
- MOL. P.86. KI.42. No.1-10. 29.cs.
- MOL. P.86. KI.52. 32. cs.
- MOL. P.86. BI.96. No.1-11. 3.cs.
- MOL. P.86. DI.80. 11.cs.
- MOL. P.86. DI.76.* No.1-25. 11.cs.
- MOL. P.86. DI.77. 11.cs.
- MOL. P.86. DI.71. 10.cs.
- MOL. P.86. DI.93. 15.cs.
- MOL. P.86. DI.101. 16.cs.
- MOL. P.86. DI.105. 17.cs.
- MOL. P.95. 9. doboz 19.
- MOL. P.86. DI. 92. No.1-32. 15.cs.
- Sz-Szml. IV.A. 1.g. F.13. No.90. A.1363.
- Sz-Szml. IV.A. 1.g. F.13. No.78. A.1366.
- Sz-Szml. IV.A. 1.g. F.13. No.115. A.1375.
- Sz-Szml. IV.A. 1.g. F.12. No.18. 1350. d (1775)

Felhasznált irodalom

- Bakács István*: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII-XVIII. században. (A kandidátusi értekezés tézisei) Bp. 1965. (Továbbiakban: *Bakács*)
- Bársony István*: Népeségmozgás a Tiszántúlon a török kiűzésének évtizedeiben. In: Szabó István emlékkönyv (Szerk.: *Rácz István-Kovács Ágnes*) Debrecen, 1998. (Továbbiakban: *Bársony*)
- Cservényák László*: Az újjátelepítéstől 1848-ig. In.: Nyíregyháza története (Szerk.: *Cservényák László-Mező András*) Nyíregyháza, 1987. (Továbbiakban: *Cservényák*)
- Éble Gábor*: A cserneki és tarkői Dessewffy család. Bp. 1903. (Továbbiakban: *Éble I.*)
- Éble Gábor*: Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Bp. 1898. (Továbbiakban: *Éble II.*)
- Iványi Béla*: Gönc szabadalmas mezőváros története. Karcag, 1926. (Továbbiakban: *Iványi*)
- Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete I. (1700-1830.) Pécs, 1992. (Továbbiakban: *Kaposi*)
- Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor. Bp. 1988. (Továbbiakban: *Kovács*)
- Lukács Ödön*: Nyíregyháza szabad kiváltságolt város története. Nyíregyháza, 1886. (Továbbiakban: *Lukács*)
- Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1865. (Továbbiakban: *Nagy*)
- Orosz István*: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében.
- Orosz István*: Hagyomány és megújulás. Debrecen, 1995. (Továbbiakban: *Orosz*)
- Papp Klára*: Biharország jobbágynépe. (A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században) Debrecen, 1998. (Továbbiakban: *Papp*)
- Sőrés János*: Szent-Mihály község története. Debrecen, 1887. (Továbbiakban: *Sőrés*)
- Szekfű Gyula*: Magyar történet. Bp. 1935. (Továbbiakban: *Szekfű*)
- Takács Péter - Udvari István*: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. Nyíregyháza, 1995. (Továbbiakban: *Takács I.*)
- Takács Péter*: Urbéresek vallomása Szabolcsban. 1772. Bp. 1991. (Továbbiakban: *Takács II.*)
- Vörös Károly*: A társadalmi fejlődés fővonalai. In.: Magyarország története IV/1. Főszerkesztő: *Ember Győző-Heckenast Gusztáv*. (Továbbiakban: *Vörös*)

Jegyzetek

1. *Éble I.*
2. MOL. P.86. DI. 77. 11. cs. 63.
 - 1 arany forint = 4 rajnai forint = 2 tallér
 - 1 rajnai forint = 20 garas = 60 krajcár
 - 1 magyar forint = 100 ezüst dénár
 - 1 váltó forint = 60 krajcár = 20 garas

1 garas = két poltura, 3 krajcár, 5 dénár

1 krajcár = 2 dénár

1 poltura = 1,5 krajcár

1 máriás = 17 vagy 20 krajcár

3. *Szekfü.* 422.
4. MOL. P.95. 9. doboz 19.
5. *Szekfü.* 424.
6. *Bakács.* 9.
7. MOL. P.86. DI.105. 17. cs.
8. Uo. 16., 184., 380.
9. Uo.
10. Uo. 398.
11. Uo. 184. Kölcsön alatt minden olyan tartozást értek, amely után kamat járt. Az itt megadott összegek valószínűleg csak a még ki nem fizetett tartozásokat jelzik. Hiányzik többek között belőle a Dessewffy Ferenc által 1756-ban felvett és törlesztett 1 000 rajnai forint is. MOL. P.86. DI.105. 17. cs. 359.
12. Uo. 214
13. MOL. P.86. DI.93. 15. cs. 88.
14. MOL. P.86. DI.80. 11. cs. 256.
15. MOL. P.86. DI.71. 10. cs.
16. MOL. P.86. KI.52. 32. cs. 98.
17. MOL. P.86. FI.14. 21. cs. 448
18. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 120.
19. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 149.
20. *Kaposi.* 94.
21. MOL. P.86. KI.52. 201.
22. MOL. P.86. DI.93. 15. cs.
23. MOL. P.86. DI.76* No. 1-25. 11. cs. 5.
24. MOL. P.86. DI.92. NO. 1-32. 15. cs.
25. Uo. 133.
26. MOL. P.86. FI. 14. 21. cs.
27. Sz-Szml. F.13. NO.90 A 1363.
28. MOL. P.86. FI.14. 21. cs. 568.
29. Uo. 499.
30. Sz-Szml. IV/A. 1. g. F. 12. NO. 18. 1350.
31. Kaposi. 28-32.
32. *Takács-Udvari.* 35.
33. Egyes őfihértői birtokrészeket csak 1772 után szerzett meg Dessewffy
34. MOL. P.86. KI. 59. 33. cs.

Noha az 1758 és 1776 közötti időszakban keletkezett számadásoknak csak egy része maradt fenn hiánytalanul, úgy véltem, ezen töredékes adatok feldolgozása is segíthet a két allodiumban folytatott gazdálkodás jellegének meghatározásában. Mivel a források alapján nem lehetett egyértelműen elkülöníteni, így a nyíregyháziaknak mind a pénzzol-

gáltatását, mind a puszta használatáért fizetett bérleti díjat a „taxa” címszó alatt vontam össze. A bérleti összegnek csak egy része került az uradalom pénztárába, mivel ezt többnyire személyesen Dessewffy vagy egy megbízottja vette át. Ezen összegek teljes megjelenése a bevételekben némileg ronthatná a majorság kedvező részesedését. Ugyanakkor a bevételekben szintén megjelenő mezővárosi taxa valójában az uradalomtól független jövedelemforrás. Az „gyéb” kategóriába azon jövedelemforrások tartoznak, melyek eredete pontosan nem határozható meg, illetve nem illeszthető be a fenti kategóriák közé. A bevételek kiszámításánál mindig levontam az előző év jövedelmeiből maradt összegeket.

35. MOL. P.86. FI. 14. 21. cs.
36. Kaposi. 54.
37. MOL. P. 86. FI. 14. 21 cs. 409.
38. *Takács-Udvári*. 15.
39. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 54.
40. MOL. P.86. KI.53. 32. cs. 14.
41. Uo. 81.
42. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 54.
43. MOL. P.86. KI.52. 32. cs. 1764.
44. Uo. 86.
45. Uo.
46. Uo. 183.
47. Uo. 234. 161.
48. Uo. 235.
49. Uo. 298.
50. Uo. 64.
51. Uo. 98.
52. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 39.
53. MOL. P.86. FI. 14. 21. cs.
54. Sz-Szml. IV/A 1. g. F. 12. No. 18. 1350 d
55. MOL. P.86. DI.71. 10. cs.
56. Sz-Szml. IV/A 1. g. F. 13. No. 90. A 1363.
57. MOL. P.86. KI.52. 32. cs. 271, 282
58. Uo. 302.
59. Uo. 92.
60. MOL. P.86. DI.80. 11. cs. 424.
61. MOL. P.86. DI.71. 10. cs.
 Az állattenyésztés intenzívebbé válását nagyban elősegítette a kukorica- és árpatermés növekedése révén a takarmányozás előtérbe kerülése. Korábban például az allódiiumokban tartott sertések számát az erdők makktermésének mennyisége határozta meg.
62. Uo. 110.
63. MOL. P.86. KI.52. 32. cs.

64. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 113.
65. Uo. 16., 118.
66. MOL. P.86. KI.52. 32. cs. 56.
67. MOL. P.86. DI.105. 17. cs. 134.
68. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 149.
69. *Takács I.* 59.
70. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 113.
71. MOL. P.86. KI. 52. 32. cs. 201.
72. MOL. P.86. FI. 14. 21. cs. 35.
73. MOL. P.86. KI. 52. 32. cs. 135.
74. Uo. 54.
75. MOL. P.86. DI. 93. 15. cs. 11.
76. MOL. P.86. KI. 52. 32. cs. 53.
77. Uo. 37.
78. MOL. P.86. KI.52. 32. cs. 348.
79. Uo.
80. *Cservenyák.* 65.
81. i. m. 67.
82. MOL. P.86. FI.14. 21. cs. 35., 55.
83. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 54.
84. MOL. P.86. FI.14. 21. cs. 72., 60.
85. *Kovács.* 198.
86. MOL. P.95. 9. doboz 19.
87. MOL. P.86. DI 93. 15. cs. 88.
88. Uo.
89. MOL. P.86. KI. 4. 1-10. 29. cs.
90. Uo. 463.
91. Uo. MOL. P.86. KI.52. 32. cs. 142., DI.80. 11. cs. Az inspector emellett még 2 sertést, 2-2 hordó bort és sört, a gulyás szűrre 4 vonás forintot kapott.
92. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 114.
93. Uo. 54.
94. MOL. P.86. DI.93. 15. cs. 88.
95. MOL. P.86. KI.52. 32. cs. 82.
96. Uo.
97. MOL. P.86. DI.71. 10. cs. 120.
98. Uo. 37.
99. Uo. 133.
100. MOL. P.86. KI. 59. 33. cs.

A „bérmunka” kategória alatt szinte kizárólag a különböző mesteremberek által végzett munkák díjazását kell érteni. Az élelmiszerekre fordított költségek mögött is szinte csak az állatok számára is nélkülözhetetlen só és a kocsmák működtetéséhez szükséges bor és pálinka vásárlására fordított összegeket kell érteni. A birtokosnak juttatott résznek

tekintettem azt az összeget, melyet valamely más személynek, pl. tiszttartónak adtak át. A népességszám növekedésével párhuzamosan az ófehértói jövedelmek is gyors növekedésnek indultak. 1784-ben az éves jövedelem 2903 rajnai forint volt. Ezen összeg 63 %-a (1830 rf) került a birtokosok kezéhez. Eközben azonban a majorság részesedése még mindig csak 9,85 %-a volt az összjövedelmekből.

101. MOL. P.86. KI.52. 32. cs. 22.

102. 76 Uo.

103. Uo. 34.

104. Uo. 292.

105. Uo. 31.

106. Uo. 30.

107. Uo. 222.

108. Uo. 216

I. függelék

Dessewffy Sámuel fontosabb birtokszerzései

Birtokszerzés éve	Birtokok, illetve részbirtokok	Korábbi tulajdonos	Fizetett összeg rf
1742.	Fintai, mádi, zombori részbirtokok	Dessewffy István (örökség)	-
1745.	Krivány, Olsva	Dessewffy Ádám (örökség)	-
1750.	Gönc	Csáky Antal (zálogbavétel)	43 000
1751-59.	Tállyai, tokaji, sátoraljaújhelyi szőlők	Szirmay Györgytől és Bosnyák Pétertől (vétel)	15 750
1758.	Nyíregyházi, ófehértói, királytelki birtokrészek	Gersei Pethő Rozália (örökség)	-
1759.	Füleki részbirtokok	Mednyánszky Julianna (zálogbavétel)	10 000
1763.	Hrabóc és Polyakóc	Szirmay Károlytól (zálogbavétel)	10 000
1766.	Nagydomása, Staskóc, Giróc, Holcsikóc, Pravlóc, Vladicsa	Gersei Pethő Zsigmond (örökség)	17 994
1767.	Szédikert	Királyi korona (adomány)	34 000
1772.	Nyíregyházi, ófehértói, királytelki részbirtokok	Sennyei Imre özvegye Léway Anna Borbála	30 669

II. függelék
A királytelki uradalom bevételei

É v	1767.			1768.V.- 1769.VI.			1770.VI.- 1771.IX.			1774.XI.- 1775.VIII.			1775.X.- 1776.IX.			1776.X.- 1777.		
	Mf	d	%	Mf	d	%	Mf	d	%	Mf	d	%	Mf	d	%	Mf	d	%
állateladás	1 009	12	25,7	2 291	25	52,3	77	52	2,9	592	18	34,4	1 212	34	38,1	1 465	56	66,-
gabona- eladás	618	90	15,7	1 694	29	38,7	1 725	58	64,8	406	70	23,6	93	20	2,9	242	92	11,-
állatbőr, gyapjú	0	0	0	0	0	0	0	0	0	178	56	10,4	206	94	6,5	15	30	0,6
kocsmál- tatás	796	2	20,2	393	11	9,0	806	58	30,3	525	88	30,5	545	82	17,2	349	50	15,8
taxa	270	60	6,9	0	0	0	0	0	0	19	76	1,1	996	0	31,4	102	0	4,6
takarmány- eladás	1 238	24	31,5	0	0	0	51	0	2,0	0	0	0	0	0	0	43	86	2,-
egyéb	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	125	0	3,9	0	0	0
összesen	3 932	88	100,0	4 378	65	100,0	2 660	68	100,0	1 723	8	100,0	3 179	30	100,0	2 219	14	100,0

III. függelék
Az ófehértói uradalom bevételei

É v	1758.X.-1759.III.			1759.			1760.			1761.			1762.			1765.IX.			1766. II-IX.		
	Mf	d	%	Mf	d	%	Mf	d	%	Mf	d	%	Mf	d	%	Mf	d	%	Mf	d	%
állateladás	4	50	0,6	6	12	1,6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	8	0,1
gabona-eladás	30	50	4,1	0	0	0	27	20	3,8	0	0	0	0	0	0	24	0	5,8	236	28	26,4
állatbőr, gyapjú	3	6	0,5	2	4	0,5	17	4	2,4	4	42	0,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0
takarmány	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	23	1,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
kocsmál-tatás	345	80	46,6	0	0	0,0	192	72	27,2	586	89	59,3	338	26	54,5	14	0	3,4	0	0	0
árrenda	71	40	9,6	161	3	41,7	187	70	26,4	229	70	23,2	27	67	4,4	196	1	47,8	377	8	42,0
erdő	43	18	5,8	32	30	8,3	8	81	1,2	0	0	0	36	72	5,9	51	54	12,5	33	36	3,7
taxa	212	60	28,6	85	59	22,1	228	8	32,1	101	88	10,3	218	76	35,2	45	60	11,1	173	18	19,3
robotválság	0	0	0	0	0	0	3	60	0,5	10	20	1,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
bírság	10	20	1,4	0	0	0	24	0	3,4	2	40	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
egyéb	20	88	2,8	100	0	25,8	21	59	3,0	42	48	4,3	0	0	0	79	80	19,4	75	67	8,5
összesen	742	12	100,0	387	8	100,0	710	74	100,0	990	20	100,0	621	41	100,0	410	95	100,0	896	65	100,0

IV. függelék
A királytelki és ófehértói bevételek összehasonlítása

Megnevezés	irálytelki uradalom bevétele			ófehértói uradalom bevételei		
	Mf	d	%	Mf	d	%
állattartás	6 647	97	37	11	70	0,3
gabona eladás	4 781	59	26,6	317	98	7,2
állatbőr, gyapjú	400	80	2,3	26	56	0,6
kocsmáltatás	3 416	91	19	1 477	67	33,5
takarmány eladás	1 332	24	7,4	12	23	0,3
árrenda				1 250	59	28,3
erdő				205	91	4,6
taxa	1 388	36	7,7	1 065	69	24,1
robotválság				13	80	0,3
bírság				36	60	0,8
összesen:	17 967	87	100,0	4 418	73	100,0

	Királytelek			Ófehértó		
	Mf	d	%	Mf	d	%
majorsági jövedelmek	13 162	60	73,3	368	47	8,3
haszonvételek	3 416	91	19,0	2 934	17	66,4
úrbéres szolgáltatások	1 388	36	7,7	1 116	9	25,3
Összesen:	17 967	87	100,0	4 418	73	100,0

V. függelék

A királytelki és őfehértói allodiumok
szarvasmarha állománya 1769-ben

	bika	tinó	üsző	ökör		összesen
				hizlalt	igás	
Királytelek	6	108	84	16	16	317
Őfehértó	0	0	5		6	31

VI. függelék

A királytelki és őfehértói uradalmak
kiadásai

	Királytelek		Őfehértó		
	Mf	%	Mf	d	%
uraság	13 116	77,0	475		12,5
uradalmi szemé	1 359	8,0	1 034		27,1
bérmunka	995	5,8	961		25,2
uradalmi felszer	639	3,7	468		12,3
élelmiszer	864	5,1	564		14,7
egyéb	64	0,4	315		8,2
Összesen	17 037	100,0	3 817		100,0

Szabó Gyula

A debreceni szabadkőművesség a dualizmus korában

Az elmúlt években több tanulmány is megjelent az ország különböző területein működő szabadkőműves páholyok történetéről, illetve a szervezet egészének múltjáról.¹ Az érdeklődés megnövekedésének oka lehet egyfelől az a titokzatosság, ami a szabadkőművességet mind a mai napig körülveszi, illetve az a tény, hogy a páholyok 1950 után legálisan nem működhettek tovább, tevékenységüket csak 1989-ben kezdhették újra. Ezeken az okokon túl azonban az is szerepet játszhat, hogy a szabadkőművesség történetének megismerése fontos adalékokkal szolgálhat a történettudomány más területei, így például a társadalomtörténet, a kultúrtörténet és a helytörténet számára is. A páholyok ugyan viszonylag kevés embert fogtak össze, a dualizmus korában sem volt több mint 7-8000 tagja Magyarországon, ám ezek az emberek sokszor országos hírű művészek, befolyásos politikusok, jómódú üzletemberek voltak. Ugyanez helyi szinten is elmondható.

Magyarországon az egyesületek történetének megírását nagyban hátráltatja a fellelhető források hiánya. A szabadkőművesség bizonyos tekintetben kivétel ez alól, az országos központ, a nagypáholy részletes tájékoztatást, naprakész adatokat követelt meg az egyes páholyoktól. Ennek köszönhetően az Országos Levéltárban jelentős mennyiségű kutatható dokumentum található. Debrecen esetében a helyi páholyok iratainak egy része is fennmaradt, amelyek jelenleg a Déri Múzeum gyűjteményében találhatóak. Az iratok részben a páholyba felvételüket kérők személyi anyagait, a páholyok éves jelentéseit illetve a tevékenységről szóló éves jelentéseket tartalmazza, igaz, meglehetősen töredékesen. Kihagyhatatlan a téma kutatása során a Kelet című folyóirat, amely évtizedeken keresztül a magyar szabadkőművesség hivatalos lapja volt, és rendszeresen tudósított nemcsak a szövetség egészét érintő eseményekről, hanem helyet biztosított az egyes páholyok híreinek, véleményeinek is.

Munkám során felhasználtam a vidéki páholyokról eddig megjelent írásokat is. Külön említést kell tennem Irinyi Károly munkájáról, aki Debrecen 1867 utáni

politikatörténetéről írott munkájában maga is felhívja a figyelmet a szabadkőművességeknek a város életében betöltött szerepére.²

A debreceni páholyok megalakítása és működése

Az alföldi városokban a páholyok 18. századi fénykorában nem tudott gyökeret verni a szabadkőművesség. A kiegyezés után a helyzet megváltozott, ami összefüggött a szabadkőművesség társadalmi összetételében bekövetkezett változásokkal. A korábban erős arisztokrata befolyás alatt álló szervezetben 1867 után már a polgárság játszik meghatározó szerepet. Debrecen a kiegyezés után részben segíthette, nagyjából azonban gátolhatta a szabadkőművesség megtelepedését.³ A magát a nemzeti függetlenség védőbástyájának tekintő városban, amely a dinasztiaival való 1849-es szakítás helyszíne is volt, és amely a hazai protestantizmus központjának számított, könnyen otthonra találhatott az a szervezet, melynek vezető tagjai a '48-as emigránsok közül kerültek ki. A kálvinizmus és a nemzeti eszme védelme nemcsak a Habsburgok és a katolikus egyház ellen irányult, hanem hajlamossá tette a város polgárait az elzárkózásra minden elől, ami kívülről érkezett. A szabadkőművesség egyfajta nemzetek felettségét hirdetett, ami nehezen volt összeegyeztethető a fenti önképével. A kiegyezés után a magyar szabadkőművesség tagságának jelentős része németekből, és ami sokak számára még nehezebben volt elfogadható, zsidókból állt, ráadásul az egész időszakban a fővárosi páholyok határozták meg az egész magyarországi szervezet szellemiségét.

A szabályok szerint egy új páholy létrehozására legalább hét, a mesterfokot már elért szabadkőműves vállalkozhatott. Debrecenben erre 1875-ben került sor. A tíz alapító tag közül hét korábban a budapesti Könyves Kálmán páholy tagja volt: az első főmester, Kola János ügyvéd, Berger Henrik kereskedő, Hollander Gyula bankigazgató, Kökényessy Imre gazdálkodó, Ormódy Lajos, a Magyar Általános Biztosítótársaság titkára, Scheer Benő ügyvéd és Szepessy Gusztáv gyárigazgató. Egy-egy tag érkezett a budapesti Corvin Mátyás páholyból (Weinberger majd Balkányi Kálmán orvos), a kassai Haladás páholyból (Popper Ignác gazdálkodó) és a békéscsabai Béke páholyból (Wessermayer Ferenc, a tiszántúli vasúttársaság pályafőnöke). A működési engedélyt már 1875 nyarán sikerült megszerezniük, és a páholy formális engedélyezésre is sor került ugyanezen év októberében, a helyettes nagymester jelenlétében.⁴ Miután az alapítók zömét adó Könyves Kálmán páholy a skót rítust követte, nem meglepő, hogy a debreceniek is ezt a radikálisabb, a közéleti aktivitás fontosságát hangsúlyozó irányzatot választották. Az új páholy a Haladás nevet kapta.

Közel 40 évig a „Haladás” maradt az egyetlen szabadkőműves műhely Debrecenben, ám 1913-ban szakadás történt a páholyban, 28 tag kilépett azzal a szándékkal, hogy új páholyt alapítson. A szakítás oka a fennmaradt adatokból

kikövetkeztethető. A századfordulót követően a magyar szabadkőművességben két csoport alakult ki, az ún. konzervatívoké és a radikálisoké. Az előbbi csoport a páholyok legfontosabb feladatának a tagok belső tökéletesedését tekintette, a társadalmat inkább csak a jótékony és közművelődési egyesületeken keresztül igyekeztek befolyásolni. Az utóbbi ezeket az eszközöket már nem tekintette elegendőnek. A belső tökéletesedésen túl véleményük szerint aktív szerepet kellett volna vállalniuk az egész társadalom tökéletesítésében, ennek pedig legkézenfekvőbb módja a napi politikába való bekapcsolódás lehetett. A Haladás páholyt sokáig a radikális irányzat támogatójaként tartották számon. A páholy főmestere, Dr. Kenézy Gyula orvos, a bábaképző intézet igazgatója, egy előadásban a következő kijelentést tette: „... a szabadkőműves ideál felette áll a népnek, államnak, alkotmánynak. ... Jegyezzük meg, ne felejtsük el soha se, ne szégyelljük és valljuk mindenkor bátran, hogy a szabadkőműves szövetség a felvilágosodott, haladásra vágyó embereknek nemzetközi szövetsége.”⁵ Ennek ellenére 1913-ban nem a konzervatívok léptek ki a Haladásból, hanem a magukat radikálisoknak vallók. Mikor szakításra került a sor, szavazataikkal kényszeríthették Kenézyt és társait a páholy elhagyására. Az új páholy létrejöttével tehát a Haladás vált a mérsékeltek gyülekezőhelyévé. A két páholy tevékenységének további vizsgálata azonban óvatosságra is int: a határok nem mindig voltak élesek, néhány kérdésben akár fel is cserélődhettek a szerepek.

Így született meg a második debreceni páholy *Kőrösi Csoma Sándor* néven. Az alapítók eredetileg Bocskai Istvánról akarták elnevezni az új szabadkőműves műhelyt, ezen a néven adták be az eredeti kérelmet is a Nagypáholyinak. Az utólagos névváltoztatásnak praktikus okai is voltak, hisz az egyik kortárs, Dr. Kovács Gábor jogakadémiai tanár szerint „Debrecenben minden Bocskairól van elnevezve. Cipőkrém és élesztő, kocsma és kert egyaránt.” A másik ok rávilágít a korabeli debreceni gondolkodásmód egyik érdekes elemére. A kívülállók szemében sokszor rebellisnek, kuruckodónak, megátalkodottan protestánsnak tűnő város szabadkőművesei lemondtak a Bocskai névről, mivel „egyes [estvérek] a Bocskai István nevet túlságosan protestáns, prononszáltan antidinasztikus és függetlenségi politikát sejtető névnek találják.”⁶ A páholy, bár csak rövid ideig létezhetett, mégis új lendületet adott a város szabadkőműves életének.

Egy páholy szabályszerű működéséhez feltétlenül szükség volt egy helyiségre, ahol a szövetség előírásai szerint folyhattak az összejövetelek. Az 1870-es években kevés magyarországi páholy engedhette meg magának, hogy saját páholyházat építsen, ezért többnyire bérelt lakásokban rendezték be a páholy szentélyét. Debrecenben kezdetben a Czegléd utcában, a 2563-as szám alatt tevékenykedtek minden szombat este 6 órától. 1893-ban változott a helyszín és az időpont is, ettől kezdve a Széchenyi utcában az 1780-as számú házban találkoztak a tagok péntekenként este 6 órakor. Az óhaj, hogy egy saját épületben, zavartalanul dolgozhassanak már a kezdetektől jelen

volt a páholyban. Az 1895. évi jelentésben említik azt a pénzalapot, amely egy saját páholyház megépítését volt hivatott biztosítani.⁷ A siker elmaradt, egy későbbi levél utal ugyan arra, hogy a *Haladás* egy pontosan meg nem nevezett időpontban, valamikor 1912-ben vagy 1913-ban elérte a város vezetésénél, hogy telket és építőanyagot bocsásson a páholy rendelkezésére, az építkezés mégis elmaradt, mivel feltehetőleg Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter megakadályozta az adományozást.⁸ 1902-ben költöztek a Simonffy utca 1/c épület egyik első emeleti lakásába.

A *Kőrösi Csoma Sándor* páholy egyik első feladata is a megfelelő helyiség biztosítása volt. Kezdetben a Piac utca 9. szám alatt, a Korona Takarékpénztár épületben találtak otthonra, innen még 1914 októberében átköltöztek a Bár utca 10. szám alá, ahol a tagok minden szombat este 6 órakor gyűltek össze.⁹ Ők is csupán átmeneti megoldásnak tekintették a bérelt helyiséget. Az Országos Levéltárban található Takács Béla budapesti építész tervrajza, amely a *Kőrösi* páholy felépítendő páholyházát ábrázolta.¹⁰ A háromszintes épületben a közvetlenül a páholy számára készült termeken kívül a tervek szerint az alagsorban hangversenyerem is helyet kapott volna, a földszintre a Szabad Iskola számára tantermeket, az emeletre pedig szabadkőművesek számára kiadható lakásokat terveztek. A tervhez kapcsolódik a már említett levél, mely a város néhány évvel korábbi ajánlatát tartalmazta. Ezt az ajánlatot szerették volna most valóra váltani, ám mivel nem jártak sikerrel, egy saját telek megvásárlása mellett döntöttek. Az egész építkezés költsége meghaladta volna a 200 000 koronát, de ez sem rettentette el a páholy vezetőségét. Érezhető magabiztossággal készültek a terv megvalósítására, amiben számítottak a Nagypáholy ilyen célból létrehozott „vidéki páholyházalap”-jának 20 000 koronás támogatására is. A tervrajzon a keltezés április 1-i, a néhány hónappal később kitört I. világháború azonban keresztülhúzza a páholy számításait.

A szabadkőművességet alapvetően filozofikus és filantropikus intézményként határozhatjuk meg, az azonban páholyonként változott, hogy a hangsúly melyik feladatra került. Egy, a debreceni *Haladás* páholyban 1908-ban elhangzott üdvözlő beszédben Szele György a Nagypáholy képviselőjében a következőkben foglalta össze a teendőket: „A művelődés, a közérkölciség, a felebaráti szeretet és jótékonyság jelzi tehát azt az irányt, amelyet mi szabadkőművesi munkálkodásunkban követünk.”¹¹

A páholyon belüli munkának ebben a szellemben kellett folynia, ám az egyes összejövetelek hangulat, a páholyon belül ütköző vélemények bemutatása talán a legnehezebb feladat a megfelelő források hiányában. A titkárok feltehetőleg nem is tartották szükségesnek, hogy akár a Nagypáholyt, akár az utókort tájékoztassák a hetenként megtartott gyűlések lefolyásáról. A fellelhető iratokból csak annyi derül ki, hogy 1908-ban például összesen 32 összejövetelt tartottak, míg 1909-ben 30 *munkára* került sor.¹² Ez az időszak már a debreceni páholyok, és általában a magyar szabadkőművesség aktivizálódásával esik egybe, ami nyilvánvalóan összefügg a

politikai élet viharaival. Ezt mutatják az összejöveteleken megtartott előadások címei is: az általános választójog, a népoktatás, a nők politikai jogai, a sztrájk jogalapjai, a katolikus egyház helyzete azok a témák, amelyek a debreceni szabadkőműveseket is foglalkoztatták ezekben az időkben. A korábbi időszakban, különösen a századfordulót megelőzően inkább sikerülhetett megtartani az elvileg előírt távolságot a politikai kérdésektől, ekkoriban nagyobb hangsúlyt kaphatott a filozófiai oldal.

Mint minden egyesület, a páholyok mozgásterét is jelentősen befolyásolták a rendelkezésre álló anyagi eszközök. A szabadkőművesség ebből a szempontból kétségtelenül szerencsés helyzetben volt, hisz tagjai között számos, az átlagnál jobb anyagi helyzetben lévő polgárt találhatunk. Ez helyi szinten is többé-kevésbé megállja a helyét, a tagnévsorokat tekintve a debreceni páholy a városban a legjobb helyzetben lévő egyesületek közé tartozott. Az egyes páholyok maguk szabályozhatták, hogy mekkora összeget kérnek a belépni szándékozótól, és ezt befolyásolhatta az új tag vagyoni helyzete is, ám mindenképpen jelentős összegről volt szó, akár 30-40 forintról is. Mindez megismétlődött a magasabb fokokba lépéskor, de természetesen éves díjat is kellett fizetni, ami újabb 20 forintra rúghatott, bár alkalmi könnyítésekre itt is volt lehetőség. Hozzászámíthatjuk még ehhez az összejövetelek utáni önkéntes, de mindenkitől elvárt külön adakozást, illetve az alkalmi, de rendszeresen előforduló eseteket, mikor például egy természeti katasztrófa áldozatai, szegény sorsú tehetséges gyermekek vagy valamilyen országos szabadkőműves cél érdekében volt szükség a tagok bőkezűségére. Egy 1883-as feljegyzés szerint a Haladás páholy bevételei 1882. november 1. és 1883. október 31. között közel 1000 forintot tettek ki. A pénz döntő többségét, 783 forintot a páholy 42 tagja fizette be, jelentősebb összeget a felvételi díjak (65 forint) és az egyéb jövedelmek (93 forint) jelentettek. A másik oldalon a páholy kiadásai is igen számottevőek voltak, hisz a Nagy Oriensnek minden tag után éves díjat kellett fizetniük, ami az egész bevételnek több mint a felét jelentette, 519 forintot. Ezek után a nehéz helyzetbe került tagok megsegítésére 55 forintot, kívül állók támogatására pedig 260 forintot fordítottak. A tartalékokkal együtt a páholy egyenlege ugyan pozitív volt, de komolyabb vállalkozásra, saját épület emelésére, saját újság indítására vagy egy jótékony egyesület alapítására ebben az időszakban nem gondolhattak. A századforduló után megélnéknél munkájuk jótékony hatással volt a pénzügyekre is, erre utal egy 1915-ös, az előző évre vonatkozó adat. Csak tagsági díjakból 2648 korona bevétele származott a páholynak, amit jelentős egyéb összegek egészítettek ki, 550 korona felvételi díj, kamatok, a páholy külön alapjainak bevételei, így ebben az évben már 9460 koronával gazdálkodhattak.

A páholy és a *profán* világ

A *profán* megjelölés a szabadkőművesek szótárában mindazokat jelölte, akik nem tartoztak a szövetség keretébe. Az eddig leírt, a tagok belső tökéletesedését szolgáló tevékenység csak az egyike a szövetség célkitűzéseinek. Ugyanilyen fontos a külvilág, az emberi társadalom jobbá tétele, amin minden páholynak kötelessége volt munkálkodni a maga eszközeivel.

A *Magyar Symbolikus Nagypáholy* alkotmánya ugyan határozottan és egyértelműen tiltotta¹³, hogy a páholyokon belül bárki is politikával foglalkozzon, ez azonban nem jelentette azt, hogy a szabadkőművesek és maga az egész szövetség ne került volna kapcsolatba a közélet eseményeivel. Különösen igaz ez az 1906-tól kezdődő időszakban. Egy olyan szervezet, mint a szabadkőművesség, amely a társadalom felvilágosítását, jobbá és igazságosabbá tételét tűzte ki célul, nem maradhatott semleges azokban az időkben. Leginkább két kérdésben aktivizálták magukat a páholyok: az általános választójog és az állami népoktatás. Ehhez kapcsolódott az egyházakkal, legfőképpen a katolikus egyházzal újfent kiújuló ellentétek. Ezek voltak azok az idők, amikor a magyar szabadkőművességen belül korábban is jelenlévő ellentétek újra és a korábbinál sokkal élesebben törtek felszínre.

A korszak egyik nagy kihívása a szocialista eszmék látványos előretörése volt. A magyar szabadkőművesség nem zárkózott el az új gondolatok elől, nyitott maradt a különböző nézeteket vallók felé, és ebbe beletartozott a Szociáldemokrata Párt is. A szabadkőművesek között így megtalálhatjuk a párt tagjait is. Az egyes páholyok, vagy egyes szabadkőművesek véleménye azonban nem feltétlenül esett mindig egybe a szövetség egészének állásfoglalásaival. Ezt bizonyítja a *Haladás* páholyban Darvas Aladár által 1903-ban tartott előadás a földmunkások helyzetével kapcsolatban.¹⁴ A szerző véleményét a szocializmusról jól kifejezi a következő mondat: „A szocializmus olyan mélyen és szerteágazóan legyökerezett kolosszus, hogy annak lebontására – talán nem túlzok, ha azt mondom – államoknak százados kitaró munkája szükséges.” A rövid tanulmányból az is kiderül, hogy írója már évek óta foglalkozik a szegény földmunkások problémáival, bár megoldásai távol állnak az agrárszocializmustól. Felmerül ugyan a tervek között, hogy a munkásság szociális helyzetén javítani kellene, ám ez csak másodlagos cél. Fontosabb ennél, legalábbis Darvas Aladár szerint a „rég jó patriarchális világ” helyreállítása, mikor a cselédség még szinte a földbirtokos családja részének számított. Meg kell értetni a munkással, hogy ő olyan ember, „kit sorsa szegénységben hagyott, ki előtt bár életviszonyai a műveltség és tudás kapuit fel nem nyitották, de szíve és lelke van; és nyers munkával bár, de lényegesen hozzájárul hazánk fenntartásához és annak erős támaszlopát képezi.” A munkás és munkaadó közötti szeretetet és ragaszkodást helyreállítani kívánó szerző a profán életben gazdatisztként tevékenykedett.

A profán világ sok esetben viseltetett ellenséges érzelmekkel a szabadkőművességgel szemben, ezért a magyar páholyoknak különös óvatossággal kellett eljárniuk. Bár a magyar kormány semmiféle akadályt nem gördített a páholyok alapítása elé 1867 után, a birodalom másik felében a szövetség továbbra is tiltott maradt. A legélesebb támadásokat ugyan a katolikus egyház részéről kellett elviselnie a szabadkőművességnek, a „kálvinista Róma” lakói közül sem mindenkinek a tetszését nyerte el a *Haladás* páholy működése a városban. A *Kelet* egyik 1909-es számában olvashatjuk a következőket: „Kezünkbe került egy nyomtatott meghívó, melyet K. A. városi biz. tag küldött szét egy városi ügyekben összehívott értekezletre. Ezen a meghívóra jegyzet alakjában »szíves tudomásul« jelige alatt a következők foglaltatnak: Közmegállapodás szerint azon t. városi bizottsági tagok, kik ezen értekezlet tanácskozásaiban résztvenni kívánnak, nem lehetnek tagjai sem helybeli, sem más szabadkőművesi egyesületnek vagy páholyoknak és így, ha megjelennek, ez önkényt értetődő becsületbeli kijelentése annak, hogy ily tagsági minőségük esete fenn nem forog. Az ismert debreceni liberalizmus bizonyára nem lesz nagyon büszke erre az obskurus kis kirohanásra; reméljük, hogy ottani testvéreink sem veszik azt túlságosan tragikusan»¹⁵ A páholy további tevékenységét és tagságának összetételét ismerve megállapíthatjuk, hogy nem fogták fel túlzottan tragikusan a támadást. Komolyan vehető szabadkőműves-ellenes mozgalom nem is alakult ki a városban. Komolyabb támadások, miként az egész országban 1920-tól érték az akkoriban már nem is létező magyar szabadkőművességet. Debrecenben is ekkor jelent meg egy brosúra, mely amellettt hogy áttekinti a szövetség országos és debreceni történetét, tételeken fel is sorolja annak „bűneit”: „Stréberkedni, csörtetni, tülekedni vezető állásokért, koncokért; kiirtani az iskolákból a vallástanítást; szabad szerelmet hirdetve mérgezni a nemzetet pornográf-kultúrával; csúfondárosan nevetségessé tenni mindent, ami magyar, piros-fehér-zöld; kiirtani a magyar állameszméhez való ragaszkodást; a társadalmi osztályokat, felekezeteket, nemzetiségeket egymás ellen halálos viadalra uszítani; ezt nevezték ők »haladás«-nak!”¹⁶

Abból az elkeseredet küzdelemből, mely a katolikus egyház és a szabadkőművesség között folyt a századforduló után, a debreceniek is kivették a részüket. A városban talán kevesebb közvetlen konfliktus fordulhatott elő a katolikusok alacsony aránya miatt, a másik oldalról azonban a protestáns háttér erősíthette a szembenállást. A *Haladás* páholy nem tartozott a legaktívabbak közé ezen a területen, de 1909-ben csatlakoztak a nagyváradi *László király* páholy kezdeményezéséhez egy szabadkőművesi szellemű ifjúsági lap megindítására, azzal az indoklással, hogy erre a klerikalizmus elleni védekezés miatt van feltétlen szükség.¹⁷ Ugyanekkor a *Kelet*-ben megjelent cikkében a páholy egy tagja egyenesen azt állította: „Nem vád, nem ráfogás, de tény, hogy nálunk a haladásnak, a felvilágosodásnak... legnagyobb akadálya és kerékkötője az az óriási anyagi erő s ebben rejlő hatalom, amellyel a kath.

klerus a kezében lévő nagy egyházi vagyon által rendelkezik.”¹⁸ A világháború kitörése némileg elterelhette mindkét fél figyelmét a vitákról, de az ellentétek egyáltalán nem szűntek meg. A két debreceni páholy közötti elvi különbségek ezen a területen nem tűnnek nagynak. A *Haladás* páholy egyik 1915-ös összejövételén elhangzott egy terv, mely szerint a debreceni egyetemen létrehoznának a Galilei kör mintájára egy egyesületet a hallgatók között tapasztalható erős „felekezeti áramlat” ellensúlyozására. 1916-ban pedig egy másik javaslat azt indítványozta, hogy a különböző felekezeti jellegű jótékony egyesületekben részt vevő tagok indítsanak mozgalmat annak elősegítésére, hogy a felekezeti jelleg megszűnjön. Az egyik hozzászóló (egyébként református főgimnáziumi tanár) állami felügyelet alá szeretne volna vonni ezeket az egyesületeket, nehogy rajtuk keresztül „nagy pénzösszegek hibás útra terelődjenek”.¹⁹ Hogy a *Kőrösi* páholy sem hanyagolta el ezt a kérdést, azt azok a rövid utalások is bizonyítják, melyek szerint a páholy szekularizációval kapcsolatos indítványát a Nagypáholy tudomásul vette, vagy amelyben a páholy külön felhívja az összes magyarországi szabadkőműves figyelmét a képviselőházban egy szabadkőműves képviselő által elmondott, a szekularizáció szükségességét felvető beszédre.²⁰

A vidéki páholyok számára, bár állásfoglalásaikkal befolyásolhatták a Nagypáholy véleményét, és ezen keresztül beleszólhattak az országos politika kérdéseibe, a politikai cselekvés valódi tere mégis az adott település volt. Így volt ez Debrecen estében is. Miként a képviselőházban is megtalálhatjuk a szabadkőműveseket a legkülönbözőbb pártok soraiban, úgy a debreceni szabadkőművesség sem kötelezte el magát egyik korabeli párt mellett sem. Az 1870-es években a város politikai életében akkor domináns szerepet játszó Szabadelvű Párt egyik vezető alakja, Csiky Lajos teológiai tanár volt²¹, aki a *Haladás* páholy tagjai közé tartozott. Az első világháborút megelőzően, a Nemzeti Munkapárt újjászervezésében is jelentős szerepet játszottak szabadkőművesek, többek között Jászi Viktor jogakadémiai tanár és Kernhoffer József, az Osztrák-Magyar Bank debreceni fiókjának vezetője. A függetlenségi ellenzék századforduló utáni megerősödésével érkezett el az az időszak, amikor a szabadkőművesek nagyobb befolyásra tettek szert a város vezetésében. 1904-ben azt írhatták az éves jelentésben a Nagypáholynak: „Hogy páholyunk ez év folyamán is mennyire részt vett a társadalmi és közéletnek szabadkőművesi szellemben való irányításában, mutatja, hogy a városi tisztújítás alkalmával a polgármestertől kezdve a jegyzőig csaknem az egész tisztikar a testvérek [vagyis a szabadkőművesek – SzGy] sorából kerül ki.”²² Az 1908-as őszi városi tisztújításon pedig megtörtént, hogy a helyi Függetlenségi és 48-as Párt által a polgármesteri tisztségre jelölt mindkét személy (Kovács József és Tüdös János ügyvéd) szabadkőműves volt. A győztes a már 1902 óta ezt a tisztséget betöltő Kovács lett.²³ Ezen a választáson is 10 új helyet szereztek az önkormányzatban, ami optimistává tette a páholy éves jelentésének szerzőjét: „Ez alapon talán remélhetjük, hogy a t[estvér]eknek most már meg is

növekedett csapata olyan hátvédjét fogja képezni az előljárárságban ülő t[estvér]eknek, amelyben a kellő támasztékot megtalálván, nem kell azt politikai pártkörökben keresniük s ilyen módon a sz[abadkőműves] törekvéseknek taktikai tekintetektől mentes szolgálatára bízvást számíthatunk. A magam részéről ezt tartom az elmúlt esztendő legnagyobb eredményének.”²⁴ Azoknak tehát, akik a városházán valami tisztséget kívántak szerezni, kétségkívül előnyére válhatott a szabadkőművességhez való tartozás, például mikor Csűrös Ferenc 1914-ben megpályázta a kultúr tanácsosi állást, a páholy tagjai elhatározták, hogy mindenki támogatni fogja, tehát a különböző pártokhoz tartozók is.²⁵ Ezek után érthető bizonyos szempontból a kívülállónak az a véleménye, miszerint a szabadkőművesség túlzott befolyásra tett szert, és a páholy lett a városvezetés valódi központja. Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy a két szabadkőműves polgármester-jelöltben a páholyhoz tartozáson kívül nem sok hasonlóságot találunk. Tüdöst Irinyi Károly „különösen modern egyéniségnek” nevezte, aki átfogó, a város modernizálását megcélzó programmal lépett fel, míg Kovács József inkább a hagyományos civis mentalitást képviselte a városházán.²⁶

A páholyon belüli politikai megosztottság előnyeit is felismerte a páholy titkára, mikor a következő évben arról ír, hogy a város vezetésében részt vevő szabadkőműveseknek jelentős szerepe lehetett a két városi párt közötti ellentétek csökkentésében. Ha a megbékélés nem is valósult meg, az bizonyos, hogy a *Haladás* páholy kiválóan alkalmas volt a város különböző politikai nézeteket valló csoportjai számára a találkozáásra, véleménycserére.

Néhány esetben a szabadkőművesek a városi képviselőtestület hatáskörén túl is igénybe vehették kapcsolataikat, ezt mutatja a városi kolera megfigyelő állomás ügye. A kormány ebben az időszakban azt tervezte, hogy ezt az állomást Debrecenbe telepíti, ami meglehetősen riadalmat okozott, különösen a kereskedők és gyárosok körében. A szabadkőművességben általában igen magas arányban voltak képviselve ezek a csoportok, ezért elhatározták, hogy egy küldöttséggel felkeresik a főispánt. Miután az akció nem járt sikerrel, a következő értekezleten az is elhangzott, hogy „mi éppen a főispánra akartunk kényszerítő eszközzel hatni, nem tőle felvilágosítást kérni.”²⁷ Különösen abban az időszakban fordulhattak bizalommal a főispánhoz, mikor Puky Gyula töltötte be ezt a tisztséget 1901 és 1903 között, hisz ő maga is szabadkőműves volt, igaz csak egy rövid ideig volt a kassai *Haladás* páholy tagja. Kezdetben ezt a debreceni páholy tagjai sem tudták, csak 1902-ben az esedékes városi választások előtt fordultak a nagypáholyhoz, vajon Puky korábban nem volt-e a szövetség tagja? Végül a sajtó sem marad ki, mint a politika befolyásolásának egyik módja: igaz, csak 1918 őszén, miután a Debreceni Független Újság gazdát cserélt, nyílt lehetőségük régi vágyuk megvalósítására, egy szabadkőműves szellemben szerkesztett újság kiadására.²⁸

A közéleti tevékenység mellett a szabadkőművesség mindig is különös hangsúlyt helyezett a művelődésre. Mindez Magyarországon ekkoriban nehezen volt elválasztható a politikától. Az általános és titkos választójog követelése mellett szinte mindig feltűnik a kötelező, állami népoktatás is, mint elérendő cél, sőt Tüdös János 1909-es cikkében a felekezeti befolyástól mentes állami népoktatás követelése még a választójogi reformot is megelőzi. Ennek ellenére a debreceni páholyok véleménynyilvánításai ebben a kérdésben rendszerint az általánosságok szintjén mozogtak. Részletesebb programot csak a háború után, 1918 őszén dolgoztak ki, mikor úgy tűnt, lehetőség nyílna a tervek megvalósítására is. Az új közoktatással szembeni elvárások között szerepel svájci és skandináv minták alapján, hogy egy-egy osztályban ne legyen több 30 tanuló, az iskolákat szereljék fel modern taneszközökkel, a tanítókat sorolják be a képzettségüknek megfelelő állami fizetési osztályba.²⁹ Inkább a szabályt erősítő kivétel Csurka István 1908-ban az új népoktatási törvénnyel kapcsolatos előadása, ami azonban jelzi, hogy a páholyokon belül egészen különböző nézetek is megfértek egymás mellett.³⁰ Csurka véleménye szerint a legfőbb cél a népoktatás „magyarrá, államivá, ingyenessé és így joggal kötelezővé” tétele. Az új törvényt élesen bírálja, különösen a katolikus egyháznak biztosított, jogállamban szerinte elfogadhatatlan kiváltságos helyzet miatt. Fontosabb ennél a szerző szerint az a tény, hogy a szerzetesi iskolákat a minisztérium helyett az egyházmegye felügyeli, így azokat lehetetlen ellenőrizni a hazafiasság szempontjából. Számonkéri a törvényalkotón a magyar nyelv jogainak biztosítását, s veszélyben látja az „egységes és oszthatatlan magyar nemzet” koncepcióját.

A civisváros szabadkőműveseinek legnagyobb hatású alkotása mindenképpen a *Szabad Iskola* volt. Magyarországon a felnőttoktatás meghonosítói egyértelműen a szabadkőművesek voltak. Felismerve társadalmi jelentőségét, a későbbiekben is saját ellenőrzésük alatt tartották, és terjedését is igyekeztek elősegíteni. A debreceni *Szabad Iskola Egyesület* a helyi szabadkőművesek közös alkotása volt, mégis úgy tűnik, a *Kőrösi Csoma Sándor* páholy érezte inkább szívügyének fenntartását. Egyértelmű a szabadkőműves kapcsolat, bár formailag független egyesületként hozták létre, hogy „a kormány klerikális behatásra működését alakilag meg ne gátolja”.³¹ Az előadások a háború idején is folytak, az 1915-16-os tanévben pl. 24 alkalommal összesen 4395 hallgató vett részt az egyesület munkájában.³² Az 1918-19-es tanévre is elkészült a tanrend, igaz a politikai események miatt kétséges, hogy sikerült-e az összes előadást megtartani.

A szabadkőművesség ugyan mindig igyekezett hangsúlyozni, hogy a szövetség jóval több egyszerű jótékonyági egyesületnél, a be nem avatottak számára sokszor tevékenységüknek ez a része tűnt meghatározónak. Ez érthető is, hiszen ez volt az a terület, ahol a külvilág számára is látványos eredményeket lehetett elérni. Az 1883-as titkári jelentés szerint abban az évben összesen 260 forintot fordítottak jótékony

célokra, 1895-ben már csak 80 forint valamint 5 és fél öl tűzifa jutott Debrecen szegényeinek megsegítésére, 1899-ben pedig összesen 50 forintot tudtak a városban működő Népkonyhának adományozni.³³ Az feltűnő változás nem is a jótékony célokra fordított összeg, vagy a hagyománnyá vált tűzifa-segély nagyságában van. Az újdonságot inkább az olyan „alkotások” jelentik, amire jó példa a *Néphivatal* megszervezésére tett kísérlet.³⁴ Itt már nem egyszerűen pénzbeli támogatásról van szó, sokkal inkább a kezdeményezésen és a szervezésen van. A tervek szerint a *Néphivatalban* az ügyvédi kamara által kiküldött ügyvédek és ügyvédjelöltek nyújtottak volna ingyenes jogi segítséget az arra rászorulóknak számára, ám a kamara részéről kevés segítőkészséget tapasztaltak.

Az újabb, ezúttal kényszerű váltást a világháború kitörése jelentette, ettől kezdve a debreceni páholyok életében is központi szerepet töltött be a jótékony tevékenység. A háború kitörése után néhány héttel felmerült egy ingyenes ellátást biztosító orvosi rendelő felállításának gondolata. Gáspár Géza, a páholy egyik orvos tagja közvetítette a tervet az orvosok felé, akik nagy lelkesedéssel csatlakoztak a kezdeményezéshez. Problémát csak az ingyenes gyógyszerek felírása jelenthetett, ám ezzel kapcsolatban is küldtek egy beadványt a polgármesternek, aki továbbította azt a belügyminiszternek. 1916-ban egy újabb intézmény, a *Gyermek Otthon* (a következő évtől *Gyermekszálló*) létrehozását is megkezdtek, amely a tervek szerint éjszakára is befogadta volna a gyermekeket. A páholy anyagi ereje azonban ekkor már nem volt elegendő arra, hogy kizárólag saját erejéből létrehozzon egy ilyen intézményt, ezért a város 9000 korona államsegélyt kért a Belügyminisztériumtól, és saját megítélésük szerint jó esélyük is volt arra, hogy megkapják. Az anyagi források megcsappanása nem meglepő, hisz a tagok egy része a fronton volt, mások szüneteltették az összejöveteleken való részvételüket, a bevételek így érezhetően csökkentek. Ráadásul 5000 korona értékben hadikölcsönt is jegyeztek, ami akkor a páholy egész vagyonát jelentette, így 1916 februárjában azt kellett jelenteniük a *Nagypáholy*nak, hogy a fűtő- és világító anyagok teljes hiánya miatt a korábbi hónapokban egyáltalán nem tudtak páholy munkákat tartani.³⁵

A *Kőrösi Csoma Sándor* páholy megalakulása után nagy lendülettel vetette bele magát a munkába, a háború kitörése miatt azonban mindössze néhány hónapjuk maradt a szokásos tevékenységre. A páholy ugyan igyekezett továbbra is aktív tagja maradni a szövetségnek, az adatok szerint nem szűnt meg az érdeklődésük a politikai és társadalmi kérdések iránt, de természetesen nem hagyhatták figyelmen kívül a háborús helyzettel együtt járó új feladatokat sem. 1914 augusztusától kezdve a páholy energiáinak nagy részét a jótékonykodás kötötte le.³⁶ Azt a szabadkőművesek által kezdeményezett akciót, mely a hadbavonultak családját volt hivatott segíteni, a legelső napon 200 koronával támogatták. Saját kezdeményezése volt egy napközi otthon létrehozása a *Gőzcukorgyár* helyiségeiben, ahol az ott dolgozó nők gyermekeire

felügyeltek egész nap. Az éves jelentésből az is kiderül, hogy az otthonban, melynek összes költségét az egyik tag, Erdődy Lajos építési vállalkozó fizette, átlagosan naponta 80 gyermek számára tudtak ebédet és vacsorát biztosítani.³⁷

A kutató szerencséjére a *Nagypáholy* 1918 márciusában bizalmas körlevélben kérte fel az összes magyarországi páholyt, hogy 8 napon belül küldjenek részletes jelentést a háború idején általuk végzett emberbaráti tevékenységről.³⁸ A *Kőrösi* páholy esetében fennmaradt a körlevélre küldött válasz, ennek segítségével rekonstruálható a páholy tevékenysége a háború további részében is. Saját kórház felállítására nem vállalkoztak, ehelyett a Vörös Kereszt számára adományoztak közelebbről meg nem határozott jelentős összeget. A pénzbeli támogatáson túl a tagok személyesen is részt vettek az Erdélyből érkező menekültek fogadásában. A páholyban merült fel a *Népjóléti Hivatal* létesítésének ötlete, és ők kezdeményezték 4 melegező szoba kialakítását, mely végül a törvényhatóság segítségével valósult meg. A nem közvetlenül a háborúval összefüggő gondok enyhítésére is gondoltak, az 1917-es nagy gyöngyösi tűzvész károsultjainak 450 koronát küldtek. A páholy működésének legnagyobb eredménye azonban az *Ingyenkenyér Egyesület* debreceni fiókjának megalapítása volt. Az egyesület Budapesten ekkor már évek óta működött, és a magyar szabadkőművesség legismertebb, legsikeresebb alkotásai közé tartozott. 1914-ben, mikor a *Haladás* felvetette egy hasonló debreceni egyesület alapításának ötletét, a *Kőrösi* páholy vezetése nem tartotta aktuálisnak. Talán a háború elhúzódása és a kormánytól, valamint a várostól várt segítség elmaradása okozta, hogy 1917-ben mégis megkezdték az *Ingyenkenyér Egyletszervezését*. 1917 márciusában fordultak az egyesület budapesti központjához anyagi támogatásért egy „fiók kiosztó” létesítéséhez. Erre a központ anyagi nehézségei miatt csak decemberben kerülhetett sor, ekkor 3000 korona egyszeri támogatást küldtek, ám készen mutatkoztak segíteni a későbbiekben is.³⁹ A debreceni fiók 1918-ban megkezdte működését, ekkor hetente 350 család számára osztottak ki kenyeret.

A szétválás során a két debreceni páholy között keletkezett feszültségek a háborús helyzetben gyorsan háttérbe szorultak. Jó példa erre az az akció, amit 1914 őszén kezdeményeztek a debreceni 3. hadtápszászlóalj meleg ruhákkal való ellátása érdekében. A *Haladás* páholy tagja, Álmos Zoltán, aki maga is a fronton szolgált, hívta fel az otthon maradottak figyelmét a helyzet súlyosságára. A gyűjtés vezetését végül Kenézy Gyula vállalta magára, de mindkét páholy részt vett a kivitelezésben, a *Haladás*-ban kb. 1400, a *Kőrösi* páholyban pedig kb. 1000 korona gyűlt össze.⁴⁰ Más esetben a közös erőfeszítések nem annyira a helyi kezdeményezés, mint inkább a Budapestről érkező ötletek eredményei voltak, például Kőművesfalva esetében. Ez a terv az egész magyarországi szabadkőművességet mozgósította, hogy a Kárpátokban az orosz betörés után felépüljön egy falu, amelyet teljes egészében a szabadkőművesség adományaiból szándékoztak megvalósítani. A *Haladás* páholy például 1915-ben 300 koronát küldött erre a célra.⁴¹

A debreceni páholyok feloszlata

Az öszirózsás forradalom sok szempontból a szabadkőműves elvek gyakorlati megvalósítását jelentette. Sokan szívesebben látták volna ugyan a revolúció helyett az evolúciót, de miként azt Kun Béla, a *Haladás* akkori főmestere mondta: „A mostani napokban azonban a formáért a lényegét sértettük volna meg, ha visszariadtunk volna azon forradalmi lépésektől”.⁴² Ekkor, november 8-án láthatóan nem akartak még elhamarkodottan állást foglalni az államforma kérdésében, a budapesti *Demokratia* páholy ugyan mozgalmat szervezett a köztársaság kikiáltása érdekében, a debreceniek azonban ehhez nem csatlakoztak, mondván ezt mindenkinek saját lelkiismerete szerint kell eldöntenie. A páholyok tevékenységének nagy részét ezekben az időkben továbbra is a jótékonykodás tette ki, hisz a városba a korábban is segítségre szorulókkal mellett egyre nagyobb számban érkeztek erdélyi menekültek is. Nem hanyagolták el az oktatást sem, a *Szabad Iskola* a forradalom utáni időkben is működött. Az optimizmust jelzi az a tény is, hogy 1919 tavaszán egy újabb páholy alapítására is megtörténtek az előkészületek. 12 szabadkőműves, akik személye sajnos nem ismert, *Kultúra* páholy néven szeretett volna egy új szabadkőműves műhelyt létrehozni, ám a politikai változások miatt erre már nem kerülhetett sor.⁴³

A Tanácsköztársaság kikiáltása a magyar szabadkőművesek közül sokaknak eleve elfogadhatatlan volt, de olyanok is akadtak, akik kezdetben hajlandónak mutatkoztak a támogatására, és az új rendszer sem tűnt ellenségesnek velük szemben, legalábbis a legelső időszakban. Többen kaptak ekkor katedrát vagy jutottak valamilyen fontos beosztásba, például Benedek Marcell, Balassa József vagy Kőhalmi Béla.⁴⁴ A Tanácsköztársaság és a szabadkőművesség eszmerrendszere közötti különbségek azonban nagyobbban bizonyultak annál, semhogy azt néhány szimpatizáns segítségével át lehetett volna hidalni. Mint minden szervezetnek, amely valamiféle polgári kötődéssel rendelkezett, és lehetőséget biztosított a gondolatok szabad áramlása számára, a szabadkőművességnek is be kellett fejeznie működését. Debrecenben ez némileg másként zajlott le, mint az ország nagy részén, itt ugyanis a román bevonulás miatt néhány héttel tovább működhettek a páholyok, legalábbis papíron. A román katonai parancsnokság csak júniusban rendelte el a páholyok működésének beszüntetését, bár valódi tevékenységet ekkor már régen nem folytattak.⁴⁵

Jegyzetek

1. A témával foglalkozó könyvek közül itt csak néhányat szeretnék megemlíteni, elsősorban L. Nagy Zsuzsa könyveit: *L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században*. Budapest 1977. *L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesek*. Budapest 1988. *Balassa József: A szabadkőművesség szolgálatában*. Budapest 1990. *Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest 1993. Egyes vidéki páholyok történetét feldolgozó munkák: *Andrássy Antal: Egy szabadkőműves páholy tevékenysége az első világháború előtt Dél-Dunántúlon*. in *Nemes István (szerk.) A Dunántúl településtörténete* 8. 1991. *Németh László: A nagykanizsai Munka szabadkőműves-páholy története 1890-1920*. in *Zalai történeti tanulmányok. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg* 1997.
2. *Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás Debrecenben (1867-1918)* in. Debrecen története, 3. kötet. Debrecen 1997. 267-418. old.
3. *Irinyi: im.* 267-268. l.
4. MOL P - Magyarország Nagy Oriense Nagypáholy, 1082 8. cs. 9. tétel XXIII
5. *Dr. Kenézy Gyula: A szabadkőművesség lényege. A debreceni „Haladás” szabadkőműves páholy kiadványa*. Debrecen 1910.
6. MOL P - Magyarországi Symbolikus Nagypáholy, 1083 146. cs. CXIX 1914 10. l.
7. *Kelet* 1895. 4. szám 118-119. l.
8. MOL P - Magyarországi Symbolikus Nagypáholy, 1083 146. cs. CXIX 1914. 9. l.
9. *Kelet* 1914. 8. szám 12. l.
10. MOL P 1083 146. cs. CXIX 1914. 5. l.
11. *Kelet* 1908. 13. szám 299-300. l.
12. Jelentés a Debrecen keletén dolgozó Haladás T[örvényes] és T[ökéletes] páholy 1908. évi működéséről. Debrecen 1909.
13. „A szabadkőművesség kizár köréből minden politikai és vallási kérdést és tagjait a hazai törvények tiszteletben tartására kötelezi.” A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Alkotmánya, Budapest 1900. 3. l.
14. *Darvas Aladár: Néhány szó a föld munkásairól*. Debrecen 1903.
15. *Kelet* 1909. 1. szám 27. l.
16. Szemelvények a debreceni szabadkőművesek titkaiból. Közzéteszi és kiadja a debreceni *Fehér Újság*. Debrecen, 1920. 5. l.
17. Uo. 12. l.
18. *Dr. T[üdő]s J[ános]: A szabadkőműves idebent és odakint*. in. *Kelet* 1909. 10. sz. 300-301. l.
19. MOL P - Haladás Páholy, 1098 2. kötet. A *Haladás* páholyértekezleteinek jegyzőkönyvei.
20. Munkatábla a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Szövetség tanácsának 1918. március hó 2-án tartott rendes üléséről. A Déri Múzeum gyűjteményében.
21. *Irinyi: i. m.* 316. l.
22. MOL P 1083 87-88. cs. XXIII 1904. 14. l.
23. Őt 1914-től Márk Endre követte, aki korábban szintén a *Haladás* páholy tagja volt. MOL P 1083 146. cs. CXIX 1915. 19. l.

24. Jelentés a Debrecen keletén dolgozó Haladás T[örvényes] és T[ökéletes] páholy 1909. évi működéséről. Debrecen 1909.
25. MOL P - Haladás Páholy 1875-1919, 1098 2. kötet. A *Haladás* páholyértekezleteinek jegyzőkönyvei. 1914. 31. l.
26. *Irinyi*: i. m. 382-383. l.
27. MOL P 1098 2. kötet. A "Haladás" páholyértekezleteinek jegyzőkönyvei. 1914. 25. l.
28. Uo. 1918. 192. l.
29. A Haladás páholy iratai. 1918. november 15. A Déri Múzeum gyűjteményében.
30. *Csurka István*: Néhány szó az új népoktatási (1907. XXVI. és 1907 XXVII.) törvényekről. Debrecen 1908.
31. MOL P 1083 87-88. csomó XXIII 1913. 32. l
32. *Kelet*, 1916. március, 93. l.
33. MOL P 1082 8. csomó XXIII 134. l. valamint P 1083 87-88. cs. XXIII 1895. 22. l. és 1899. 7. l.
34. Jelentés a Debrecen keletén dolgozó Haladás T[örvényes] és T[ökéletes] páholy 1909. évi működéséről. Debrecen 1909. 13. l.
35. MOL P 1083 87-88. csomó XXIII 1916. 31-33. l.
36. A *Kőrösi Csoma Sándor* páholy iratai. 1914. VIII. 21. A Déri Múzeum gyűjteményében.
37. MOL P 1083 146. cs. CXIX 1914 67. l
38. A *Kőrösi Csoma Sándor* páholy iratai. 1918. III. 22. A Déri Múzeum gyűjteményében.
39. Uo. 1917. XII. 8.
40. MOL P 1083 146. cs. CXIX 1914 67. l
41. MOL P 1098 2. kötet. A *Haladás* páholyértekezleteinek jegyzőkönyvei. 1915. 69. l.
42. MOL P 1098 2. kötet. A *Haladás* páholyértekezleteinek jegyzőkönyvei. 1918. 197. l.
43. A Haladás páholy titkári jelentése 1947-ről. Debrecen 1948. A Déri Múzeum gyűjteményében.
44. *L. Nagy Zsuzsa*: Szabadkőművesség a XX. században. Budapest 1977. 32. l.
45. A *Haladás* páholy iratai. 1919 június. A Déri Múzeum gyűjteményében.

Freemasonry in Debrecen in the age of the Dual Monarchy

The historical bibliography of freemasonry, which is becoming more and more extensive, is still avoiding the introduction of the Debrecen lodge. However, the lodge „Haladás” (Progress) in this Calvinist city was founded as early as 1875 with ten members - seven of them earlier being members of the Budapest lodge „Könyves Kálmán”. It was disagreements between the local freemasons that lead to the founding of the lodge Sándor Kőrösi Csoma in the first decade of the twentieth century.

The Debrecen freemasons concentrated on educational, public-moral and charity activities and also represented themselves in the local councils of the city. World War I brought considerable change in their goals and occupation: from this time on they concentrated primarily on charity activity. As the situation was becoming more and more complicated their activity was cut back and the Rumanian occupation meant the end of their existence.

Szabó István

Nagyszöllős
rádióelőadás, 1938.

Az itt következő dokumentum Szabó Istvánnak egy 1938-ban tartott rádióelőadása¹. Az előadás előzményeihez tartozik, hogy - mint közismert - Szabó István 1932-től az Országos Levéltárban részt vett a Mályusz Elemér kezdeményezésére létrejött /és általa megszervezett/ felvidéki településtörténeti munkálatokban. Ezek eredményeképpen született meg a „Magyarság és Nemzetiség” című sorozat, melynek első kötete, Szabó István Ugocsa megyé-je 1937-ben jelent meg. Szabó e munkálatok keretében ismerkedett meg a rádióelőadás témájául választott Nagyszöllős történetével. Mint a dokumentum szövegéből kiderül az akkor a csehszlovák fennhatóság alatt lévő várost személyesen is felkereste, s voltaképpen ez az élmény az alapja az 1938-ban elhangzott előadásnak is. Az alábbi szöveg közlését fontosnak tartjuk, hiszen egy érdekes adalék Szabó István népiségtörténeti szemléletének megvilágításához. Ugyanakkor arra is bizonyíték, hogy - miként az „ötletgazda” Mályusz Elemér esetében is - népiségtörténeti vizsgálódásainak aktuálpolitikai üzenete is volt s alapvetően egy népi nemzetfogalomból táplálkozott.²

„Néhány évvel ezelőtt különös találkozóra indultam Nagyszöllősre. Ezen a találkozón az *élő város* találkozott azzal a szubjektív lelki képpel, melyet a történetkutató távolból, testileg nem érzékelhetően, csupán a történeti adatokra támaszkodva alkotott a *város múltjáról és magáról a várossal*.³ Ismeretlenül is ismerősöm volt már a város, tudtam hegyeiről és vizeiről, földjeiről, dűlőiről, rétjeiről, szőlőiről, utcáiról s tudtam régi és új népeiről. Századok óta itt élő családok nevei csendültek meg emlékeimben és kerestem a régi lelket, mely az elszakított hétszázéves magyar város múltjából nézett reám.

Első tekintetem a *Fekete hegy*-en állott meg. Ez a pompás tömb a város északkeleti oldalán kupszerűen emelkedik az ég felé zöldellő tömegével s napsütötte délnyugati lejtőit gondosan művelt szőlők terítik be ma is, mint hétszáz évvel ezelőtt.

A szőlőültetvények voltak itt az emberi élet első nyomai, tőlük vette a város a nevét s az elsőnek itt megtelepült magyar vincellérek árpádházi V. István királyi asztalára szűrték a nemes bort. A királyi földesúr gyakran felkereste a benépesülésnek csak ekkor induló ugocsai vidéket s a mármarosi országos gyeplős hatalmas erdőkben medvére, vaddisznóra, farkasra és szarvasra vadászott. A szőlősi földnek azon az északi részén, melyet már akkor is *Mocsárerdőnek* neveztek s amelyet máig így neveznek, királyi *darócok* települtek, e sajátos ősi magyar foglalkozás üzői, akiknek feladata az erdő és vadászás volt. A város határának Tiszára nyúló déli peremén pedig, körülbelül azon a helyen, amelyet a város népe *Alsósziget* néven ismer, a királyi halászok vertek tanyát, akik a hegyek közül kilépő Tisza meglassudó vizeiből hallal gondoskodtak a királyi gazdaság és esetenként a királyi asztal számára.

A gyorsan felvirágzó szőlősi településnek 1262-ben a hálás V. István, ekkor még ifjabb király, városi kiváltságot adományozott. A kiváltságlevél megadta a bíróválasztási és bíraskodási jogot s biztosította a szabad be- és elköltözést. A papjukat is maguk választhatták a szőlősiak s báró közük nem szállhatott. Szabad piacot, a Tiszán szabad révet tarthattak s áruikkal szabadon járhattak kelhetek az országban. A kiváltságlevélben a királyi darócok és a halászok földjét Szőlősebe kebelezte, mely így hármaskörű népi rétegen⁴ épült fel: a királyi vincelléren s a hozzájuk társított királyi darócokén és halászokén. Mikor azonban a szőlősi nagy privilégiumra a király viaszpecsétét reáfüggesztették, a város falai között az alapító magyarok mellett már idegen vendégek is ültek: szász telepese, akiket a középkori nagy német elvándorlások egyik messzegyűrről hulláma vetett ide a felső-Tisza mellé, magyarok közé.

A szőlősi szász vendégek hamar elkeveredtek a magyarokkal s annyira nyomtalanul felszívódtak a magyar népi talajba⁵, hogy az oklevelek adatain kívül más nyomunk nem is maradt fenn. A város pedig a nagy kiváltság birtokában szélesedett és virágzott s e keleti országrészen a Felső-Tisza és a kis Tur vidékén megtelepedett törzsszerű magyarságnak gazdasági és kulturális központja lett. Itt vezetett keresztül az út az ország szívéből, Budáról a mármarosi bányavárosokhoz, dél felől pedig erdélyi kereskedők szekereztek keresztül a városon Kassa felé, s az országutakat járták portékáikkal a szőlősi polgárok is. A kelet felé rajzó magyarságnak e pompás kis városa a XIV. században a magyar királyné birtoka volt s tekintélyéről mi sem tanuskodik jobban, mint az, hogy Károly Róbert király 1329-ben a mármarosi öt koronavárosnak a szőlősi jogot adományozta. Nagy Lajos király pedig három kiváltságos ugocsai községnek köteleességévé tette, hogy kétséges ügyekben Szőlősi bírájától és tanácsától kérjenek ítéletet s ebben az ítéletben az ugocsai királyi uradalom fejték, a nyalábi várnagynak is meg kellett nyugodni.

Nagyszőlősi városa a nagy kiváltságok dacára sem érte el királyi városaink ragyogó jövőjét. A királyné városa még a XIV. század végén földesúri hatalom alá került. Előbb a Moldovából bevándorolt Balk és Drág vajdák, majd a Perényiek lettek

az urai s a fényes kiváltságok elenyésztek a földesúri hatalom számos századai alatt. Ma már hiába keresnők a kezdeti nagy mult külső emlékeit, az árpádkori vár bástyái, melyeket egykoron Károly Róbert vitézei a lázadó Kopasz nádor urtól vívtak meg, éppúgy elomoltak, mint a város falai. A hanyatló várostól a Tisza is elköltözött, új medret keresett magának s azóta a bortermő Feketehegy alatt délrekanyarodva vág ki a magyar síkra.

Az elfakuló kiváltságok és a leomló bástyák alatt azonban tovább élt a város népe. A felsőtiszai magyarságnak ezután is fontos központja maradt. Vásárait az egész környék népe összejött, szüreteire a szatmári és szabolcsi részekből is sokan felkerekedtek s a szőlősi vendégfogadók előtt ezután is gyakran álltak meg a poroszkáló kalmárszekerek. A tatárhordák, melyek a magyar földet járó török seregek segédhadaiként jöttek át a keleti szorosokon, kétszer is feldúlták és megemésztették a várost. Az évtizedeken át tartó kuruc-labanc viaskodást is gyakran szenvedte meg a város, melynek ősi népe meg is csappant e nehéz időkben. A megüresedett portákra a megmaradt magyarság sorai közé ekkor rutének jöttek a hegyekből, de miként századokkal előbb a szász vendégek törmeléke, úgy most a csendes rutén parasztok is hamar elvegyültek a régi gyökeres magyarságban.⁶

Elfolynak a forgandó mult eseményei s a múltnak és a jelennek ezen a találkozásán egyetlen élményben forr össze minden benyomás: ebben a városban, mely ezelőtt idegen impérium alatt soha nem volt, *minden, ami maradandó, a magyar mult öröksége*. Az ősi magyar talajon, a sokszázados közösségi keretek között a régi nép él, az alap a régi, csak a felület új s a város neve változott meg: az új uralom⁷ elvette a város nevéből a „nagy” jelzőt s a megmaradó Szöllőst is idegenre írta át. A vármegyházán, ahol évszázadokon keresztül csaknem mindig a Perényi urak ültek a főispáni székekben, most nacselnik székel s a kastélyszerű, de elhanyagolt épület kapujában nem posztol díszruhás hajdú. A közelben emelkedik a katolikus plébánia-templom, mely a századelőtti nagy tűzvész után megújítva, gótikus tornyával még a XV. század elején épült s ugyanekkor festett számára oltárképet a kassai Gáspár mester. A viharvert református templom, a görög katolikus templom s a nagymúltu, barokkjellegű Perényikúria mellett továbbhaladva, a város délkeleti szélén, a Feketehegy egyik előreugró dombján feltűnnek a ferences barátok egykori kolostorának már régen legendássá lett mohos omladékai. Az út innen a Tiszához vezet, melyet a régi rév helyén karcsú vas-híd ível át, ezen robog a vonat a régi Királyháza és az új Románia felé.

A mult képei, amint egymásután előlépnek, a történelmi élet megszakíthatatlan folyamának bizonyosságaként sorban elrendeződnek az élő város föltáruul képén. Ezen a képen csak az új bürokrácia, az idegen egyenruha s a városra rátelepedett idegen jövevénység az, ami nem magyar történelem. De ezek felszíne alatt ma is a régi Nagyszőlős él s a hétszázéves felsőtiszai városban, melynek diadalmas napjaink nem hozhattak szabadulást⁸, ma is a magyar nyelv zeng.”

Jegyzetek

1. A dokumentum a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Szabó István hagyatékában található Ms 5439/11. jelzet alatt.
2. Mindehhez hozzátartozik, hogy Szabó 1938-39-ben a Magyar Szemle hasábjain még két tanulmányt publikált a térség problémáival kapcsolatban. Mindkettőben egyéremű a politikai aktualitás. V.ö. *Szabó István: A rutén föld*. Magyar Szemle, 1938. XXXIV. köt. 4. sz. 376-379. , illetve *Uő: Ukrajna*. Magyar Szemle. 1939. XXXV. köt. 3.sz. 262-270.
3. Szabó István itt természetesen az Ugocsa megye munkálataira gondol. V.ö. *Szabó István: Ugocsa megye*. Magyarság és Nemzetiség, I. sorozat. 1. köt. Bp., 1937.
4. A népiségtörténet jellegzetes fogalmáról és problémájáról van szó.
5. V.ö. előző jegyzet.
6. V.ö. előző jegyzet. Mint látható, Szabó István Nagyszöllös történetével kicsiben mutatja be a „népiség” alapján való történetírást. Ezt nagyobb keretekben Ugocsa teljes feldolgozásával, illetve országos viszonylatban „A magyarság életrajza” című szintézisében valósította meg. V.ö. *Szabó István: A magyarság életrajza*. Bp., 1941.
7. Az új uralom természetén az első világháború utáni csehszlovák fennhatóságot jelenti.
8. Mindebből világos, hogy az előadás az első bécsi döntés után, de még Kárpátalja 1939-ben történt visszafoglalása előtt hangzott el.

Vilmos Erős on István Szabó's

Nagyszöllös (Radio talk from 1938)

The essay in the written version of István Szabó's radio-lecture from Nagyszöllös back in 1938. The peculiarity of this talk was that it tried to demonstrate the main points of the method of István Szabó's „népiségtörténet” („folk-history”) through the analysis of the history of a small town. The text proves that this historiographical approach also had political implications.

